

Kurrió

Kulturkapcsolat

*514
515
516
517*

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

1956

Cím

SZEGED, 1956

1999

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

1956

SZEGED, 1956

JAHRBUCH DES FERENC MÓRA MUSEUMS, SZEGED (UNGARN)
LES ANNALES DU MUSÉE FERENC MÓRA, SZEGED (HONGRIE)
ЕЖЕГОДНИК МУЗЕЯ ИМ. ФЕРЕНЦ МОРА, СЕГЕД (ВЕНГРИЯ)

Csongor Győző és Szelesi Zoltán
közreműködésével szerkeszti

Bálint Alajos

A kötetben levő rajzokat

Boros Ilona,

a fényképeket

Molnár László

készítette

Kiadásért felelős a szegedi Móra Ferenc Múzeum igazgatója.

Példányszám: 600. — Terjedelen: 13 $\frac{1}{2}$ (A/5) ív

TARTALOMJEGYZÉK

СОДЕРЖАНИЕ SOMMAIRE INHALT

Szerkesztő: Beköszöntő	5
Avant-propos	6
Редактор: От редакции	6
Der Herausgeber: Zum Geleit	7
Banner János: Móra Ferenc levele Pósta Bélához	11
Párducz Mihály: Dák leletek Jánosszálláson	15
Dakische Funde in Jánosszállás	18
Szádeczky-Kardoss Samu: Zur vorgeschichte der wandalisch-alanischen Wanderung	31
A vandál-alán vándorlás előtörténetéhez	35
<u>Dienes István: A bordányi (Csongrád m.) honfoglaló magyar asszony ló- szerszáma .....</u>	36
Das Pferdegeschirr des Frauengrabes von Bordány (Kom. Csongrád) aus der Landnahmezeit	53
Bálint Alajos: A Kiskunfélegyháza-templomhalmi temető	55
Le cimetière de Kiskunfélegyháza-Templomhalom	64
Frech' Miklós: A kiskunfélegyházi Templomdomb középkori temetőjének növényi maradványai	85
Les restes végétaux du cimetière médiéval de Kiskunfélegyháza-Temp- lomhalom	89
Nagy Dezső: A hegyhúzó	91
Der Planierer (A hegyhúzó)	100
Szelesi Zoltán: Részletek Bihari Sándor leveleiből	103
Einzelheiten aus den Briefen S. Biharis	119
Csongor Győző: Szeged és a környező területek vízi Hemiptera fajainak ökológiája és elterjedése	121
Ökologie und Verbreitung der Wasserhemipteren der Umgebung von Szeged	144
Beretzk Péter: A fehértói rezervátum biológiai jelentősége	147
Die Bedeutung des Fehértóer Naturschutzgebietes für die biologische Forschung	153
Csongor Győző: Czögler Kálmán (In memoriam)	155

BEKÖSZÖNTŐ

A II. világháború előtt a szegedi múzeumnak »Szegedi Múzeumi Kiadványok« címmel német, illetőleg francia nyelvű bőséges kivonatokkal magyar nyelven megjelent folyóirata volt. A kiadvány egyik sorozatában 12, a másikban 4 kötet jelent meg. Mindkettő elsősorban régészeti tárgyú közleményeket hozott, de nem hiányoztak a magyar őstörténeti, ill. várostörténeti értekezések sem.

A felszabadulás után Szeged tudományos élete újra virágba szökkent. Nagy jelentőségű volt az Alföldi Tudományos Intézet gondozásában megjelent és Bartucz Lajos professzor által szerkesztett ÉVKÖNYV. Sajnos, ebből az Évkönyvből (az 1945—47. években) mindössze két kötet jelent meg, mivel az Alföldi Tudományos Intézet működése megszűnt.

Az említett Évkönyv megszűnése óta sem folyóirata, sem más kiadványa a szegedi, illetőleg a délalföldi tudományos életnek nem volt. Megvolt és ma is megvan ugyan a szegedi egyetemnek az ACTA című kiadványa, amely különböző sectiókra bontva időközönként megjelenik. Ez azonban erősen korlátozott terjedelmű és kizárólag az egyetemi oktatószemélyzet kutatóinak eredményeit van hivatva közzétenni. Ebben az évben a Pedagógiai Főiskola is adott ki Szegeden Évkönyvet, amely az előbbihez hasonlóan, korlátozott terjedelmű.

Felvetődött a kérdés, nem volna-e helyes felújítani a DOLGOZATOK című folyóiratot? Ezt az egyetemi Régiségtudományi Intézet adta ki, s 1925-től 1944-ig 19 évfolyamban jelent meg. Ettől azonban el kellett tekintenünk, mert az egyetemnek ez az intézete évek óta nem működik. De számba kellett vennünk azt is, hogy a Dolgozatokban elsősorban régészeti, kevés számban néprajzi, illetve várostörténeti dolgozatok jelentek meg. Márpedig a felújítandó folyóiratban, illetve időszakos kiadványban nemcsak a fenti tárgyú, hanem művészeti és természettudományi cikkeknek is helyet kell biztosítanunk. Ezért a Móra Ferenc Múzeum Évkönyve címmel, új formában és tartalommal indítjuk meg kiadványunkat.

Azt szeretnénk elérni, hogy az Évkönyv elsősorban a szegedi, de terjedelembővülés esetén a Délalföld múzeumaiban folyó kutatómunka eredményeit a tudományos nyilvánosság elé tárja. Így érhetjük el azt, hogy e múzeumok anyaga és a vizsgálatunkkal elért eredmények belekerüljenek a nemzetközi tudományosság vérkeringésébe is.

A Kiadványokért (Veröffentlichungen des Städtischen Museums in Szeged, Publications of the Szeged City Museum) annakidején több, mint 40 folyóiratot kaptunk külföldről cserébe, sőt, a cserepéldányokat a felszabadulás után is több intézmény tovább küldte hozzánk. Évkönyvünket ezután is

bőséges idegennyelvű kivonattal látjuk el, s lesznek cikkek, amelyeket teljes szövegében csak idegen nyelven jelentetünk meg, s magyarul a kivonatot közöljük.

Hálásak vagyunk a Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálynak, hogy Évkönyvünk megjelenésének anyagi lehetőségeit biztosította. Külön köszönjük Szeged m.j.v. tanácsának, hogy e kötetünk klisé-költségeiről gondoskodott. De mindig abban reménykedünk, hogy a következő kötetünk még gazdagabb és változatosabb tartalommal, esetleg évenként két-három számban is megjelenhet, mert a minisztériumi főosztálytól, s különösen a szegedi tanácstól nagyobb anyagi támogatást kapunk.

Évkönyvünket ilyen gondolatokkal indítjuk meg és e helyen is kérjük régi és új hazai és külföldi barátainkat, az intézmények vezetőit, hogy fogadják kiadványunkat szívesen és a magukét cserepéldányként küldjék Móra Ferenc Múzeum, Szeged (Magyarország) címre.

Szeged, 1956. augusztus havában

Szerkesztő

AVANT-PROPOS

Avant la IIème grande guerre le Musée de Szeged avait une revue intitulée Les Éditions du Musée de Szeged, elle est parue en langue hongroise avec les extraits des articles en langues étrangères.

Ces éditions ont eu deux séries, l'une publiée eu 12, l'autre eu 4 volumes contenant les résultats des recherches archéologiques. Après la IIème grande guerre on a tout fait pour reprendre les travaux scientifiques. L'Institut Scientifique d'Alföld publiait ses Annales (rédigées par M. le Prof. L. Bartucz) pendant deux ans (1945—1947), l'Université de Szeged avait son Acta, l'École d'Enseignement Supérieur de Szeged a édité cette année ses Annales et c'est maintenant que notre musée va publier ses Annales, grâce à la subvention du Ministère d'Instruction Populaire et à celle du Conseil Municipal de la ville de Szeged.

Nous osons croire que notre édition intitulée Les Annales du Musée Ferenc Móra gagnera vos approbations par les travaux qui vous présenteront en langue hongroise et étrangère les résultats des recherches scientifiques des musées de l'Alföld du Sud.

Auparavant on nous envoyait mensuellement de l'étranger 40 exemplaires d'échange, nous nous permettons d'espérer que vous auriez aussi la bonté de nous faire parvenir vos éditions en échange de nos Annales.

ОТ РЕДАКЦИИ

Перед II мировой войной музей города Сегед издавал журнал под заглавием «ИЗДАНИЯ СЕГЕДСКОГО МУЗЕЯ». Этот журнал выходил на венгерском языке с обильными резюме на немецком и французском языках. Первая серия издания имеет 12 томов, вторая 4 тома. Оба серии содержат в первой очереди археологические публикации, но находятся в них также предисторические и исторические статьи о городе.

После освобождения научная жизнь города Сегед снова процвела. Большое значение в этом представляет «ЕЖЕГОДНИК», изданный Научным Институтом Низ-

менности под редакцией проф. Лайош Бартуц. К сожалению этого «ЕЖЕГОДНИКА» вышли только два тома (1945—1947), ибо Институт был ликвидирован.

После прекращения издания указанного «ЕЖЕГОДНИКА» научная жизнь края города Сегеда, южной части Низменности не имела ни журнала, ни других изданий. Было и до сих пор существует издание сегедского университета под заглавием «АКТА», подразделяемое на разные секции, выходящее с интервалами. Объем этого журнала сильно ограничен, публикуются в нем исключительно труды университетских работников. В этом году вышел в свет «ЕЖЕГОДНИК» сегедского Педагогического Института, который подобно прежнему по объему ограничен.

Встает вопрос, было бы ли правильно возобновить издание журнала под заглавием «ИССЛЕДОВАНИЯ» (ДОЛГОЗАТОК), который был издан Университетским Институтом по изучению древности в годах 1925—1944, из которого вышло 19 томов. Ввиду того, что этот Институт больше лет не действует, вопрос возобновления указанного журнала оказывается не актуальным. При этом мы приняли во внимание и то, что в «ИССЛЕДОВАНИЯХ» публиковались в первой очереди труды, относящиеся к изучению древности и в меньшей мере статьи этнографические и исторические. Между тем мы считаем нужным издавать такой журнал или периодическое издание, в котором печатались бы тоже статьи об искусстве и естествознании. Поэтому мы приступаем к изданию журнала в новой форме и объеме под заглавием «ЕЖЕГОДНИК МУЗЕЙ им. МОРА ФЕРЕНЦ».

В нашем «ЕЖЕГОДНИКЕ» выйдут в свет в первой очереди успехи исследовательской работы, проводимой в Сегеде, а в случае расширения журнала тоже труды, составленные в других музеях южной части Низменности. Таким образом материал музеев и успехи исследований попадутся в круги международной научной жизни.

В своё время за наши издания (Veröffentlichungen des Städtischen Museums in Szeged, Publications of the Szeged City Museum) мы получали взамен больше, чем 40 журналов из заграницы, которые приходили к нам и после освобождения. В нашем «Ежегоднике» и в дальнейшем опубликуем резюме трудов на иностранных языках, даже некоторые статьи в целом будут опубликованы на иностранном языке, а на венгерском языке сообщим резюме.

Искренно благодарим Музейный Отдел Министерства Посещения за оказанную материальную помощь для издания «Ежегодника». Благодарим тоже Совет города Сегед за то, что обеспечил издержки, связанные с изготовлением клише для этого тома. Мы надеемся, что содержание следующего тома будет еще более богатым и разнообразным. Ввиду того, что получим от Министерства и от городского Совета значительную материальную поддержку, возможно, что «Ежегодник» выйдет в двух или трех номерах за год.

Приступая к изданию «Ежегодника», просим наших давних и новых, венгерских и заграничных друзей, управляющих Институтами, чтобы наше издание приняли охотно и, чтобы прислали взамен свое издание по адресу: *Музей им. Мора Ференц, Сегед (Венгрия)*.

Сегед, месяца августа 1956-го года.

Редактор

ZUM GELEIT

Vor dem zweiten Weltkrieg wurde von dem Museum der Stadt Szeged unter dem Titel »Szegedi Múzeumi Kiadványok« (Veröffentlichungen des Städtischen Museums in Szeged, Publications of the Szeged City Museum) in ungarischer Sprache eine mit reichlichen deutschen, bzw. französischen Auszügen versehene Schriftenreihe herausgegeben. In der einen Serie dieser Publikation erschienen 12, in der anderen 4 Bände. Beide Serien brachten in erster Linie Mitteilungen archäologischen Inhalts, hinzu kamen noch einige Abhandlungen zur ungarischen Urgeschichte, bzw. Stadtgeschichte.

Nach der Befreiung von den Faschisten blühte das wissenschaftliche Leben in Szeged bald von neuem auf. Besonders bedeutungsvoll war das von dem

Alföldi Tudományos Intézet (Wissenschaftliches Institut für die Alfeldforschung) veröffentlichte und von Prof. L. Bartucz herausgegebene Évkönyv (Jahrbuch). Leider sind von diesem Jahrbuch in den Jahren 1945—47. nur zwei Bände erschienen, in dem das Wissenschaftliche Institut für die Alfeldforschung eingegangen ist.

Nach dem Eingehen des erwähnten Jahrbuches besass die wissenschaftliche Welt der Stadt Szeged, bzw. des Südföld bezüglich der sozialen Wissenschaften weder eine Zeitschrift, noch irgendein anderes Organ. Erst vor kurzem versuchte die Universität Szeged diesem Misstand durch eine neue Folge seiner ehemals periodisch, in verschiedenartigen Sektionen erschienenen Acta abzuweichen. Der Umfang dieser neuen Folge ist aber sehr beschränkt und soll ausschliesslich der Veröffentlichung der Forschungsergebnisse des Lehrpersonals der Universität dienen. Dasselbe gilt auch von dem im vorigen Jahr erschienenen Jahrbuch der Pädagogischen Hochschule in Szeged.

Es wurde die Frage aufgeworfen, ob es nicht zweckmässig wäre, die Zeitschrift Dolgozatok (Arbeiten des Archäologischen Instituts der Universität in Szeged) neu erscheinen zu lassen. Diese Zeitschrift wurde von dem Archäologischen Institut der Universität verlegt und ist zwischen 1025—44 in 19 Jahrgängen erschienen. Hiervon mussten wir dennoch abstecken, da ja die Tätigkeit dieses Instituts der Universität schon seit mehreren Jahren eingestellt ist. Aber auch das mussten wir in Betracht nehmen, dass in den Dolgozatok (Arbeiten) in erster Linie archäologische, dann auch stadtgeschichtliche Arbeiten erschienen sind. Wir wollten jedoch in der zu erneuernden Zeitschrift, bzw. periodischen Publikation nicht nur für Aufsätze aus den angeführten Wissenschaftsgebieten, sondern auch für kunsthistorische und naturwissenschaftliche Aufsätze Publikationsmöglichkeit sichern, da ja auch diese Wissenschaften in unserem Museum durch besondere Abteilungen vertreten sind. Deswegen soll unsere Publikation unter dem Titel Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Jahrbuch des Ferenc Móra Museums) in Form und Inhalt erneuert in Gang gesetzt werden.

Wir möchten erreichen, dass unser Jahrbuch in erster Linie die Ergebnisse der Forschungsarbeiten in unserem Museum, und falls sich der Umfang dieses Jahrbuches erweitern wird lassen, auch die Forschungsergebnisse in den Museen des Südföld vor die wissenschaftliche Welt breiten könne. Hiermit könnten wir erreichen, dass das Material dieser Museen und die durch seine Untersuchung erzielten Ergebnisse in den Blutlauf der internationalen Wissenschaft gelangen würden.

Für die »Veröffentlichungen« bekamen wir seinerzeit aus dem Auslande mehr als 40 Zeitschriften zum Tausch, mehrere Institute haben die Tauschexemplare sogar nach dem Weltkrieg an uns weitergeschickt. Unser »Jahrbuch« wollen wir auch weiterhin mit reichlichen fremdsprachigen Auszügen versehen, es wird sogar Aufsätze geben, die wir in ihrer Gänze in einer Fremdsprache veröffentlichten werden und in ungarischer Sprache von diesen nur Auszüge bringen wollen.

Wir sind vor allem der Musealen Hauptabteilung des Ministeriums für Volksbildung dankbar, dass sie uns das Erscheinen unseres Jahrbuches in materieller Hinsicht gesichert hat. Aber auch dem Rat der Stadt Szeged sind wir für die Übernahme der Klischeekosten dieses Bandes zu besonderem Danke verpflichtet. Trotz der Schwierigkeiten hegen wir die Hoffnung, dass der

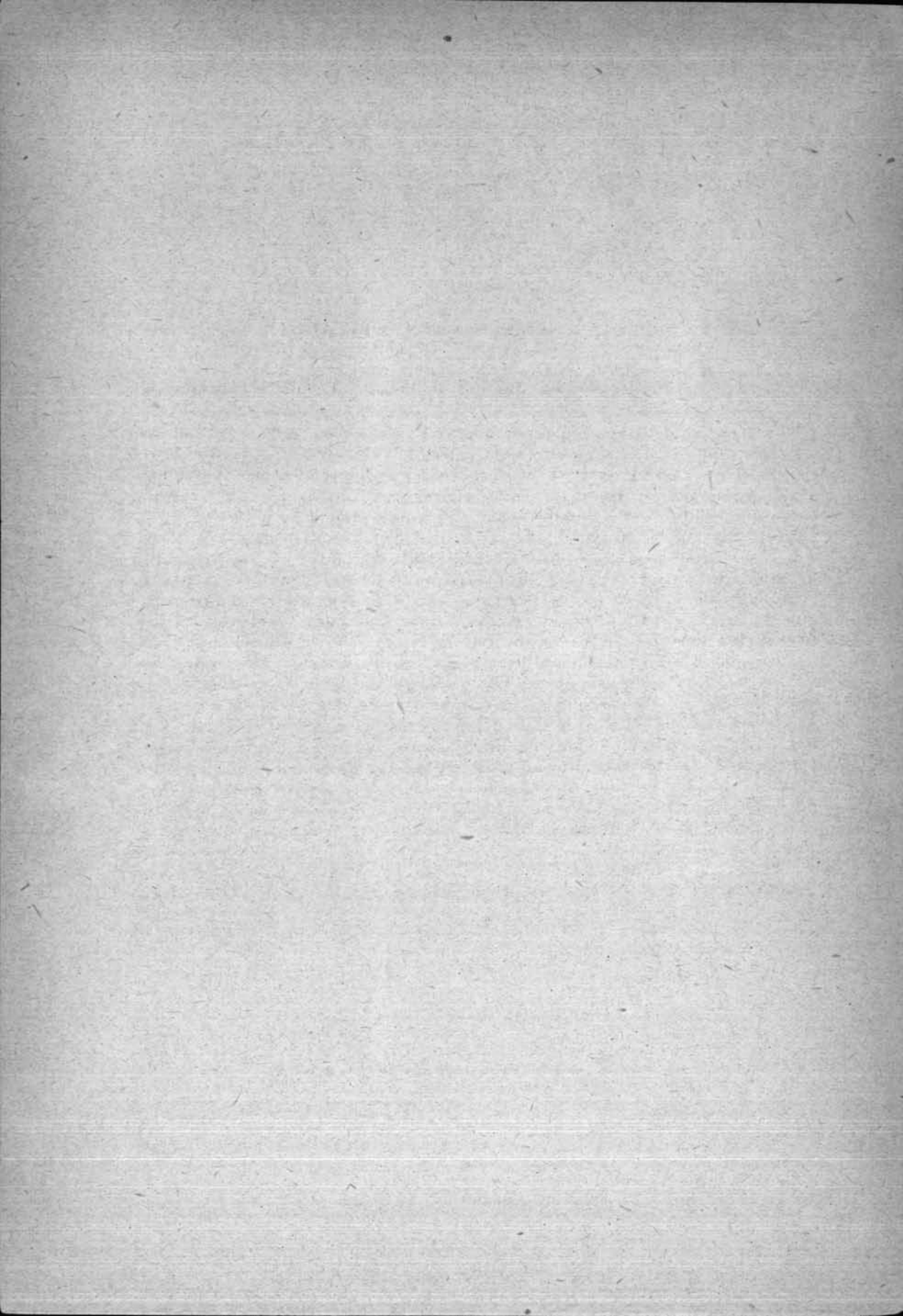

nächste Band unseres Jahrbuches mit noch reicheren Inhalt, eventuell jährlich in 2—3 Nummern wird erscheinen können, da uns von der zuständigen Hauptabteilung des Ministeriums und besonders von dem Rat der Stadt Szeged eine grössere materielle Unterstützung zugesagt wurde.

In diesem Sinne soll unser Jahrbuch in Gang gesetzt werden und auch an dieser Stelle bitten wir unsere alten und neuen, einheimischen und ausländischen Freunde, vor allem die Leiter wissenschaftlicher Institute, dass sie unsere Publikation wohlwollend aufnehmen und die ihrigen an unsere Adresse (Móra Ferenc Múzeum, Szeged, Ungarn) als Tauschexemplare zusenden mögen.

Der Herausgeber

MÓRA FERENC LEVELE PÓSTA BÉLÁHOZ

Ebben az esztendőben (1956.) múlt ötven éve, hogy Móra Ferenc első közleménye megjelent az *Archaeológiai Értesítőben*: Ásatás a szeged-öttömösi Anjou-kori temetőben címen¹ és ezzel a tudományos nyilvánosság elé vitte 1905-ben megkezdett ásatásainak eredményeit. Még ebben az esztendőben követte ezt a közleményt a másik², majd két esztendő múlva újabb kettő³. 1909-ben úgy látszott, hogy ennek a nagy szeretettel folytatott tevékenységnek újabb lendülete kezdődik, a Kolozsvárt elvégzett régészeti tanfolyam után, amelyről határozott célkitűzéssel érkezett vissza,⁴ de sajnos ettől kezdve több mint 15 éven át egyetlen munkájának az eredménye se jutott nyilvánosságra, pedig mindenki tudta, hogy 1907—1923 közt szerencsés kézzel és teljes odaadással folytatta azokat, az akkori körülmények közt valóban nagyarányúnak nevezhető ásatásait, amelyek az általa feltárt csókai kőkori telepet a középeurópai régészet egyik legjelentősebb állomásává, kőkori kultúránk megoidásának középpontjává tehetők volna. Néhány novelláján és egyik regényén kívül csupán egy közleményben foglalkozott ennek a nagyon gazdag telepnek az anyagával, akkor sem összefüggéseit kereste, csupán a csontgyűrűk kérdésével foglalkozott.⁵ Így ez a mindezeig legjelentősebb általa feltárt kőkori telep csak azok előtt ismerős, akik a szegedi múzeum látogatása közben valósággal rábukkantak. Valójában utolsóként említett közlése ismertette meg a telep egyes jelenségeit a külföldi szakkörökkel is, amely még az újabb kutatások után sem vesztett jelentőségéből, de kritikai feldolgozását a mai napig is nélkülözi. Ezen kívül még három — régészeti kutatásairól szóló — dolgozata jelent meg.⁶ Annál szélesebb körű volt ásatási tevékenysége, amely úgyszólván haláláig elkísérte.

Előkerülő és kiadásra váró levelezése bizonyára több régészeti vonatkozást is tartalmaz. Itt most egyetlen levelét kívánjuk bemutatni, amelyet Pósta Bélá-

¹ Arch. Ért. 1906. 18—27. Szeged környékének mai napig is ez a legnagyobb számbú középkori kutatása.

² Ásatások Feketeszélen. U. ott 439—441.

³ Szegedvidéki leletekről. U. ott 1908. 361—371. Bilisicsi ásatásokról. U. ott 1908. 429—430.

⁴ Az Alföld tudományos meghódítása. Erdélyi Múzeum 1909. 118—120.

⁵ A csókai őstelepről. Dolgozatok, 1925. 18—25. — Nem kétséges, hogy e folyóirat megindítása és az egyetemi Régiségtudományi Intézet meginduló kutató munkája, Móra Ferenc további nagyarányú és nagyjelentőségű, eredményeikben azonban még túlnyomóan ismeretlen ásatásainak fokozására nagy befolyással voltak.

⁶ Lovassírok Kunágotán. Dolg. 1926. 123—135. — Ismeretlen típusú edény Leboról. U. ott 1930. 159—162. — Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori sírokban. Ethn.-Népelet, 1932. 54—68.

hoz intézett, aki nemcsak mint országos főfelügyelő, de mint magánember is nagyon érdeklődött a csókai ásatások iránt, márcsak azért is, mert úgy vélte, hogy a Torma Zsófia-féle tordosi gyűjtött anyag feldolgozásánál jelentős támpontokat kaphat ebből a rendszeres ásatásból származó tárgyi emlékcsoportból.

A levél, amely kevésbé foglalkozik az ősrégészeti leletekkel, de annál éle-
sebben világít rá Mórának az egész környékre kiterjedő megfigyeléseire, a
következő:

»Szeged, 1912. XI. 15.

Nagyságos Uram!

Belebetegedtem a csókai ásatásokba: azért késett meg így a válasz Nagyságos Uram kedves soraira. Csak ma értem haza, ott hagyva még két-három napra való megásatlan darabot a Kremenjákon. Szegény szerb munkásaim rongyos, ruhátlan emberek, s nem állják már a fagyoskodást. — A ló gazdája megkerült⁷; nem mellette, hanem előtte fekiúdt, de 70 cm-rel lejjebb, hanyatdülve, úgy, hogy a törzse jóval magasabban fekiúdt a lábainál. A temesváriak túrkáltak fölötte, de — ezúttal szerencsére — 1 méternél nem mentek mélyebbre.

A lovas fején éppen olyan boglár volt, 3 darab, mint a ló szerszámszóján. Fülében kicsiny arany függők, balján 110 cm hosszú kard, mely a hóna alatt kezdődött; keskeny, egyélű, egyenes penge, ezüst karika-pántokkal a fatokon, de markolat és ellenző nélkül. Az övön egy nagy és két síma ezüst szíjvég. Jobb oldalán vastór, fatokban fölöttük, de nem rajtuk az itt lerajzolt görbe csont párostól (1. kép). Ezekről ahol lelték, mindenütt azt olvasom, hogy t a l á n kardhüvelyt díszítettek. Ezt a görbülésük is kizárja⁸ és én a másik oldalon leltem őket. Egy-egy párt lent is leltem, az alsó lábszár, illetve a csizmák mentén.

A halottól jobbra, vele egy mélységben női csontváz volt, orsógombbal, és bronz függőkkel; a ló mögött még egy, de fejletlen löcsontváz: szintén hasonfekve, kengyelekkel és mellette egy halomban összekeveredett embercsontok. Összetartozandóságát a három csontváznak az bizonyítja, hogy valamennyi alatt egy arasznyi széles sárga agyagréteg van, amit az őskori hamura, melynek rétegei fölöttük is látszanak a gödör oldalfalain, ráterítettek. —

Nem szokásom délibáboskodni, de ez esetben arra kell gondolnom, hogy itt csakugyan a vitéz, a felesége és a szolgája temetődtek el együtt. — Az aranylemezek fonadékdiszeinek Nagyságos Uram által említett analógáit megtaláltam azóta; a boglárók tekintetében is tévedtem; azon frissében referáltam róluk, ahogy kaptam őket, s a vékony rozsdareket néztem díszítésnek, holott nincs rajtuk díszítés; nagyon hasonlítanak a mai diványgombokhoz, Hampelben velük egyezőt nem talállok. — Talán érdekelni fogják Nagyságos Uramat a csontokra bevésott díszítések (1. kép); ha az aranyholmik kereskedés útján jutottak is a lovas birtokába, ezek a csontdiszkek mindenesetre házilag készültek, s talán adnak valami stilsztikai támasztékot. A kengyelek, amennyiben megtisztíthatók a rozsdától, hajlott talpúak, s avaroknak látszanak, bár az előző évben olyanok is kerültek, amiket Hampel hungermán típusnak mond.

Ilyenformán a Kremenjakkal készen vagyok, de nem Csókával. Az egész falu egy nagy őstelep, s környékén, a Baraparton van vagy tíz olyan halom, mint a Kremenják. A falu végén, a házak tövében a sárga agyagszakadékokban élesen rajzo-

⁷ A lovassírt, mint ebből látható, két részletben találták meg. Ez a sír a Kremenják legszebb avar sírja. A temesváriak alatt Orosz Endre ásatásai értendők. Jellemző a tervszerületlen munkára, hogy Móra rendszeres ásatásán kívül, Orosz Endre és Gubitza Kálmán is ásattak a területen. Ezekről az ásatásokról azonban semmi feljegyzés nem maradt, de néhány szűkszavú publikáció tanúskodik róluk. Ezért nehéz teljes képet rajzolni a településről. (Lásd Orosz Endre: Újabb ősemberi telepek Dél-magyarországon. A csókai Kremenják őstelep. Történelmi és Régészeti Értesítő (TRÉ), Temesvár, 1897. 66—71. és u. ott: Jelentés a csókai Kremenják nevű őstelepen 1908 nyarán végzett ásatásról. TRÉ. 1912. 27—38.)

⁸ Következtetéseiben még nem jutott túl a negatívumon, de az ő ásatási megfigyeléseinek alapján oldotta meg Sebestyén Károly az avar íj kérdését.

lódnak a hamuval telt vermek, csak ki kellene őket kotorni. Klasszikus helyek ezek Szegedtől le a Tisza vonalán, — csak a pénzünk több volna, és én mozoghatnék könyvnyebben. Persze én két hét múlva már olyan becsületes könyvtáros leszek, mintha soha nem ásattam volna, s a jövő ilyenkorig nem archaeologizálunk. A tovassírok publikálására még is időt szakítok, ha csak lehet,⁹ a Kremeneyáknak egészben való ismertetésére, aminek a lovastemető csak epizódja, Hampel úr a monografikus formát ajánlja. De hol van nekünk arra pénzünk, időnk és tudományunk! —

Nagyságos Uram érdeklődését alásan köszönve és hozzám való jóindulatát mindenkorra kérve, vagyok igaz nagyrabecsüléssel alázatos szolgálja és hálás hive:

Móra Ferenc.«

Ebben a levélben több van az egyszerű beszámolónál. Benne van elsősorban Móra Ferenc, a megértő ember, az aggodalmaskodó kutató, a saját szemével látó, de hibáját beismerő ásató, és nem utolsó sorban a vidéki múzeumügy teljes megvilágításban. De benne van az a másik ember is, akihez fordulni le-

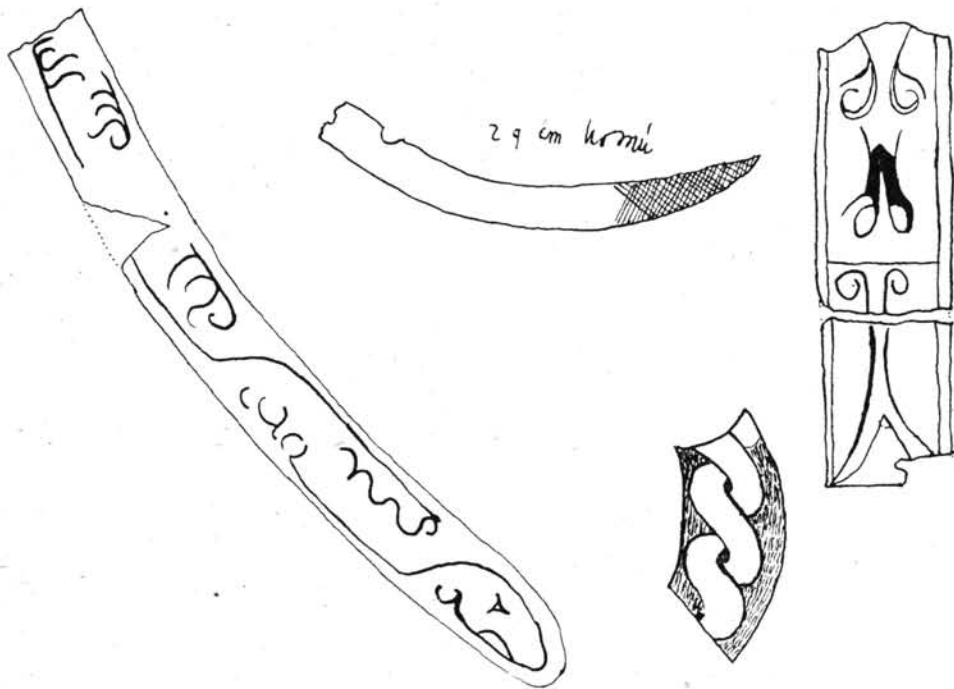

Fig. 1. kép

A Csóka-kremeneyáki avar lovassír csontfaragványai

(Móra Ferenc rajza)

⁹ Sajnos, ez soha se történt meg. Az anyagot a háború végén Korek József gyűjtötte össze és készítette elő publikálásra. A Móra halálának 10. évfordulójára szánt emlékkönyv azonban, amelyben természetesen az őskori anyag is Móra feljegyzéseivel együtt kapott volna helyet, félig kiszedve, részben kinyomva maradt meg. Kiadása az egész középső Duna medence, sőt a Balkán északi részének kőkora szempontjából szükséges volna. Megkönnyítené a munkát az a körülmény, hogy annak idején a klisék is elkészültek.

het, aki megértően támogatja a dolgozni akaró vidéki munkatársát, s aki, ha jegyzeteket is készít a látott anyagról,¹⁰ nem azért teszi, mert a saját céljait tekinti elsősnek, hanem mindennek fölött a magyar régészet ügyét abban a kezdeti állapotában, ahogy ötven évvel ezelőtt volt, s amelyből minden igyekezetével ki akarta emelni. Nem ez a levél az egyetlen bizonyíték erre.

A két emberre emlékezünk akkor, amikor ezt a levelet megmentjük a magyar régészeti kutatás története számára.

Banner János

¹⁰ Nálam lévő jegyzőkönyvében egyebek közt ezt a bejegyzést találtam: »A Kremenyákon megvan — igaz, csak pár darabbal képviselve — a Torma-féle töltöttmezejű szalagkeramika. Úgy látszik ez a technika délkeleti eredetű import, mely a Körösök vagy a Duna révén a Kremenyáig elhatol.« Nem kétséges, hogy itt a bánáti kultúra jellegzetes diszítéséről van szó.

DÁK LELETEK JÁNOSZÁLLÁSON

I

A magyar régészeti irodalom már évtizedek óta számontartja Jánosszállás nevét. Kovács István 1914-ben ismertette azokat a sírokat, amelyek a jánosszállási vasúti megálló közelében, a 307. számú őrház szomszédságában kerültek napvilágra.¹ A vasúti pályával kapcsolatos földmunkák során találtak két sírt, amelyek hitelesítésére Kovács István az ásatást elvégezte. Munkája eredményeként további öt sírt talált, s így összesen hét sír anyaga alapján vonta le azt a következtetést, hogy az i. u. I—IV. század idejéből való, valószínűleg kis sírszámú szarmata-jazig temető sírjai kerültek elő.

Azóta az ebbe a korba sorozott lelőhelyek száma Szeged környékén is, különösen Móra Ferenc ásató tevékenysége következtében jelentősen megnőtt, s ma már bizonyos határok között pl. társadalomtörténeti szempontból is tudjuk értékelni szarmatakorai emlékeinket. Emiatt is igen jelentősek azok a leletek, amelyek sajnos csak szórványos anyagként, 1934-ben kerültek be a szegedi múzeumba.

A jánosszállási vasúti megálló közvetlen közelében volt Gróf Árpád féle földön földforgató munka folyt. A partosabb rész földjét leásták és elvitték az alacsonyabban fekvő vizes területek feltöltésére. Rendszeres ásatásról nem lehetett szó, a szegedi múzeum megbízottja csak arra szorítkozhatott, hogy a munkát állandóan figyelje és az előkerült leleteket megmentse.

A területnek településre alkalmas voltát mutatja az, hogy az aránylag kis kiterjedésű, földmunkával bolygatott részen három korszak emlékei kerültek elő. A legkorábbi leletek koravaskori (Hallstattkori) urnás temetkezésekből valók (i. e. IX—VIII. század). A leletek következő csoportja úgy látszik részben telepről, részben temetőből származik, ezek a szarmatakor legelejéről (sőt azt megelőző időkből) és a végéről valók. Végül a harmadik csoport leletei, kb. 30 sír honfoglalás, illetve árpádkoriak. Ez alkalommal csupán a szarmatakorai emlékekkel szeretnénk behatóbban foglalkozni.

Igen nagy kár, hogy az alább ismertetendő leletek előfordulási körülményeiről jóformán semmit sem tudunk. Csupán egyetlen edény (III. t. 12a—b) ismeretetésénél mondja a leltári könyv, hogy: »A jánosszállási megálló mellett elterülő Gróf Árpád féle földön folyó földforgatást figyelő Kotormány János egy előkerült lakógödörben talált egy csorba, őskori agyagedényt. Oldala bütykökkel és horgokkal van díszítve, egy füle van az oldal közepén.« Kétségtelennek látszik tehát, hogy a dák jellegű tálcaska (a szóbanforgó »őskori« füles tálcaska ugyanis az ország legjellegzetesebb dák edényei közé tartozik), lakógödörből,

¹ Kovács István: A jánosszállási jazyg temető (Cimetière jazigue de Jánosszállás). Dolgozatok, 1914, S. 109—117, 118—120.

vagy szemétdöbörből került elő. Tehát a lelőhelyen telepnek is kellett lennie, ezt valószínűsíti az edény csorba volta is.

Kétségtelen viszont az is, hogy a lelőhelyen több teljesen ép dák, vagy koraszarmata időkbe osztható edényt is találtak. Természetesen ép edények is kerülhettek elő lakó, vagy szemétdöbörből, de mégis valószínűbbnek látszik, hogy az ép edényeknek legnagyobb része sírból való. Ezt igazolják a néhány edényen lévő sírszám feljegyzések, de a jellegzetes sírmellékletként kezelhető, alább ismertető gyöngyleletek is. Az egész szóbanforgó korszak idején alig fordult elő egy-két alkalommal, hogy telep és temető egyaránt feltárható lett volna és éppen ezért különösen sajnálni kell, hogy a leletek előkerülésekor, vagy utána rendszeres hitelesítő ásatás nem történt.

Az alább következő anyagismertetésben azt a sorrendet követjük, hogy először a valószínűleg sírokból származó leleteket mutatjuk be. Azután a töredékes voltuk miatt feltehetően telepről származó tárgyakra kerül sor. Utoljára maradnak azok a leletek, amelyek eredetére nézve sem feljegyzések, sem maguknak a tárgyaknak állapota nem ad útbaigazítást. Valószínű, hogy ezek nagyobb része is a lelőhely temetőjéből valók. A megadott sírszámok a tárgyakon szerepelnek, de semmiféle feljegyzésünk nincs az összetartozás és előfordulás további adatairól.

1. *sír.* 1. Fülesbögére (III. t. 5). Pizkospiros színű, vállmagasságban öblösödik és ugyanitt mélyen bekarcolt vonal halad körbe. A kis kerek metszetű fül a perem alól indul ki. Magassága (M) : 7,5, szájátmérője (Sz) : 6, fenékátmérője (Fá) : 4,2 cm. A bögrécske annak idején együtt volt tartva az alábbi leletekkel: 2. Gyöngyök: 1 hengeres, bordázott nagyobb kék agyaggyöngy (II. t. 4), 21 korallgyöngy (II. t. 7, 5), 9 kisebb hengeres krétagyöngy (II. t. 5), 1 nagyobb, inkrustált, világoskék gömbölyű pasztagyöngy (II. t. 5), 1 kisebb sárga, ugyancsak inkrustált pasztagyöngy (II. t. 5), 44 többször tagolt, kisebb méretű barna, kék, zöld pasztagyöngy (II. t. 16, I. t. 23), 16 kisebb gömbformájú fehér kő és krétagyöngy (I. t. 23). A gyöngyök legnagyobb része elveszett, csak az itt közölt fényképek maradtak meg. A részletező leírás annak idején a még meglévő gyöngyök alapján készült.

5. *sír.* Barnásszürke színű, igen durva anyagú, alsó kétharmadában hengeres formájú edény (III. t. 8). Vállmagasságban ferdén rovátkolt szalag halad körbe, pereme kihajlik. M : 12, Szá : 9, Fá : 7,5 cm.

10. *sír.* 1. Pizkosbarna színű, durva anyagú, vállmagasságban öblösödő edényke (III. t. 4). Nyaka hengeres. M : 8,4, Szá : 6, F : 4 cm. 2. Barnáspiros, kettőscsonkakúpformájú orsógomb, két egyenlő magasságú félből (II. t. 11).

13. *sír.* 1. Hengeres bronzvödröcske töredékei. Az egyetlen megmaradt, 0,9 cm széles bronzlemezből készült erősítő pánt átmérője 5,3 cm. Vagy a fenék, vagy a felsőrészt fogta össze (I. t. 7), másik ilyen pántnak felerészét mutatja I. t. 5. képünk. Az I. t. 1. számú oldalrészén vízszintesen körbehaladó, préselt gömbszelepszerű kidudorodó dísz látszik. Ugyanez ismétlődik az I. t. 3. ábrán látható korongalakú fedő- vagy fenékrészen is. Egy sor a peremet követi, s a közepén levő hasonló kidudorodó dísz hasonló technikájú, de kisebb gyöngyös dísz keretű. Úgy látszik kettős füle volt (I. t. 8—9), talán az edényke oldalához voltak forrasztva. Ez edényke kisebb töredékeit is bemutatjuk az I. t. 10—13, 20. számú képeken. 2. Kúpos bronzcsengettyű, füllel (I. t. 15). 3. Kb. 0,8 cm átmérőjű bronzpálcából készült, zárt karika (I. t. 14). 4. Barnás színű, kettőscsonkakúp formájú orsógomb, két egyenlőtlen magasságú félből (II. t. 2). 5. Téglavörös színű, kettőscsonkakúp formájú orsógomb, két nagyjából egyenlő magasságú félből (II. t. 9). 6. Szürkéspiros, durva anyagú hengeres edény (II. t. 10), pereme enyhén kihajlik. M : 11,2, Szá : 8,4, F : 7,8 cm. 7. Nagy Cypraea kagyló, felcsavartvégű, bronzhuzalból készült akasztó karikával (II. t. 3).

17. *sír.* 1. Egyenes, egyélű vaskés két darabja. A töredékek nem illeszkednek össze. Hosszuk: 6, legnagyobb penge szélességük 1,9 és 4,5, illetve 1,7 cm. 2. S formájú vas-kapcsok maradványai. Egy volt összeilleszhető (1. kép, 2). Hossza 18,5 cm, szélessége 2,8 cm. További két darabnak részei lehetnek a meglévő össze nem állítható töredék-

kek. Az összeállítható példány egyik hosszoldala kb. 0.7 cm széles, tehát késszerű foka van, a másik hosszoldalon pedig éle. Minden darabon farostok nyomai látszanak.

Valószínűleg *telepről* származnak az alábbi leletek: 1. Csonkakúpos formájú füles tál (III. t. 12 a—b). Feketésszürke színű, durva anyagú, korong nélkül készült éppen úgy, mint az összes eddig bemutatott edények is. A szabálytalan négyszög metszetű fül közvetlenül a perem alól indul ki és az oldalhoz a fenék fölött csatlakozik. A tálcaska külső oldalán három, egymástól szabályos távolságra lévő sorban, négy egymás alatt függőlegesen elhelyezkedő bütyökdísz halad a peremtől a fenék-

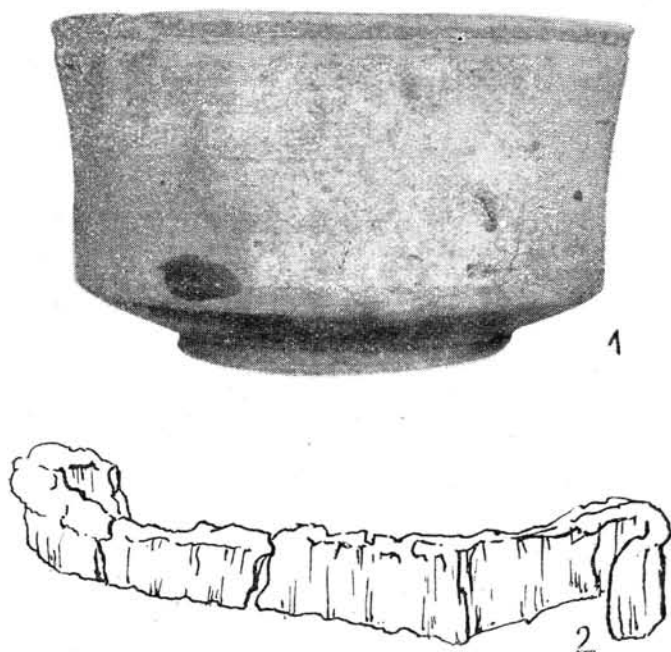

Fig. 1. kép
Jánosszállás: 1; 17. sír: 2.

kig. E sorok között négy függőlegesen alkalmazott, felső végén kampósan hajlított bordadísz van, kettő közülük egymással szemben párosan áll. A fenékből, illetve közvetlenül a fenék fölül indulnak ki. Egy ilyen borda fölött bütyökdísz van. Valószínű, hogy a többi fölött is volt, de a tálcaska ezen részei (perem) hiányzanak, s ezért az eredetileg esetleg megvolt díszítés már nem figyelhető meg. M : 6.9, Szá : 13, F : 5.4 cm. 2. Durva anyagú, barnáspiros színű, lapos tégelyszerű edényke (III. t. 2). Kb. 1—1.4 cm között váltakozó szélességű pereme vízszintesen képezett. Peremének egyötöde hiányzik. Az edényke teste kissé a fenék felé szűkül. M : 2.5, Szá : 4, (peremmel együtt 6.6), F : 4.8 cm. 3. Durva anyagú, barnáspiros színű, nagyobb edény fenékrésze (Ltsz. 53. 248. 9). M : kb. 7, Szá : 14.7, F : 11.5 cm. 4. Jól iszapolt, sötétszürke, korongon készült nagyobb agyagveder alsó része (Ltsz. 53. 248. 12). A fenék és az oldal érintkezésénél, valamint a felső törésnél az edénytöredék le van csiszolva. Az eredeti nagyobb edény széttörése után ezt a megmaradt részt még tálként tovább használták. A fenék közepébe szabálytalan formájú (2.5×2.8 cm méretű) lyuk van vágva (III. t. 1). M : 5.9, Szá : 14.7, F : kb. 8 cm. 5. Durva, feketésbarna edény fenék és oldalrésze (Ltsz. 53. 248. 10). 6. Szürke, jól iszapolt, korongon készült nagyobb agyagvedrek fenékrészei, két db (Ltsz. 53. 248. 7). Fenékméretük: 7.8, illetve 9 cm. 7. Sötétszürke, jól iszapolt, korongon készült nagyobb agyagvedrek oldalrészei (Ltsz.

53, 248. 4. 11.) 8. Szürke, jól iszapolt, korongon készült, hengeres, de kissé ívelt oldalú tál harmadrésze. Az 1. kép 1. számú ábrán kiegészítve látható. A perem alatt kissé tagolt, hangsúlyozott talpa van. M : 9,8, Szá : kb. 17,8, F : kb. 9,8 cm.

Szörványos leletek, de sírból származásuk valószínű: 1. Barnáspiros, durva anyagú, hengeres edény egyharmada (III. t. 10). A hivatkozott képen kiegészítve látható. Pereme kissé kihajlik. M : 11,8, Szá : kb. 10,5, F : 8 cm. 2. Pirosasbarna, igen durva anyagú, vállmagasságig hengeres formájú edény (III. t. 11). A vállmagasságban hirtelen szűkül és végül enyhén kihajló perembe megy át. M : 17,2, Szá : 9,8, F : 10,5 cm. 3. Szürkés és pirososbarna színű, durva anyagú, alsó harmadában kissé öblösödő edény. Tölcséresen kihajló pereme rovátkolt (III. t. 13). M : 16,5, Szá : 10 × 10,8, F : 8,2 cm. 4. Szürkésfekete, tölcsérformájú, durva anyagú edény (III. t. 9). Pereme erősen kihajlik. Felső harmadában ujjbnyomással tagolt szalagdísz halad körbe. M : 12, Szá : kb. 11, F : 6 cm. 5. Gyöngyök: 1 nagyobb, gömbölyű krétagyöngy (I. t. 21), 3 sárga kerek paszta, 3 kerek vörös pasztagyöngy, 4 kerek, zöld üveggyöngy, 1 kuboctaéderformájú karneolgyöngy (I. t. 22). 6. Aláhajlítottlábú bronzfibula, két darabban (I. t. 17, 18). 7. Foknélküli bronztű (I. t. 16). 8. Belül üres, vége felé keskenyedő bronzcső (I. t. 19).

Ebbe a körbe tartozó, de eddig közöletlen leleteket ismertetünk még az alábbiakban:

Sövényháza. Wagner Nándor szegedi lakostól vásárolta a szegedi múzeum az alábbi két edényt, az előfordulás körülményei ismeretlenek: 1. Feketésbarna színű, durva anyagú, középrészen kihasodó testű edény (III. t. 7). Pereme hiányzik. A kihasodáson ujjhégybenomással tagolt szalagdísz halad körbe. M : 10,2, Szá : 7,2, F : kb. 6 cm. 2. Feketés és pirosasbarna színű, durva anyagú, felső harmadban kissé öblösödő és kihajló peremű edény (III. t. 6). A kihasodáson 4 szimmetrikusan elhelyezett bütykdísz van. M : 8,7, Szá : 9, F : 6,6 cm.

Deszk F temető. A temető területén, 1932-ben végzett ásások alkalmával találták a III. t. 3. számú ábrán bemutatott tálat (Ltsz. 55. 148. 1). Igen durva, pelyvás anyagú, feketésbarna színű, csonkakúpos formájú. Az egész oldalt átfogó, függőlegesen elhelyezett fül, vagy talán fülszerű fogantyú helye az edény falában jól látszik. M : 6, Szá : 14,5, F : 6,5 cm.

Algyő—Serkedi major. Algyótól másfél órai kocsútra volt az egykori Pallavicini uradalom Serkedi majorja. Innen többször került régészeti anyag a szegedi múzeumba. Homokbányászás közben került elő a 13/1924. sz. alatt leltározott edény is. Az edény maga sajnos elveszett, de a rajza és jó leírása a leltári könyvben megmaradt (II. t. 8). Eszerint: »Hengeralakú, de nagyon formátlan és ügyetlen, rosszul égetett bögre, kettétörve és lecsorbulva. Fenék, szájbőség, magasság 10 cm. 7 cm magasságban ujjenyomásos szalag futja körül.«

A bemutatott leletek történeti értékelését a németnyelvű összefoglaló részben találja az érdeklődő.

DAKISCHE FUNDE IN JÁNOSZÁLLÁS

I

In unmittelbarer Nähe der Eisenbahnhaltestelle von Jánosszállás wurde auf dem ehemaligen Grundeigentum von Árpád Gróf der Boden geobnet. Das Erdreich wurde von den höher gelegenen Stellen durch Abgraben abgetragen und damit die niedriger liegenden nasseren Teile des Geländes aufgeschüttet. Von einer systematisch ausgeführten archäologischen Grabung konnte also keine Rede sein, der Beauftragte des Museums konnte sich nur auf die ständige Überwachung der Bodenarbeit beschränken, um die eventuell zum Vorschein kommenden archäologischen Fundstücke zu retten. Die spärlichen Aufzeichnungen bezüglich des Vorkommens der Fundstücke und auch der Zustand dieser weisen darauf hin, dass sich an dieser Stelle sowohl eine Siedlung als auch ein Friedhof befand.

Dák jellegű leletek alföldi elterjedési területe

Fig. 2. kép

Grab Nr. 1: 1. Henkeltöpfchen (T. III, 5). 2. Perlen (T. II, 1, 4, 5, 6, 7; T. I, 23). *Grab Nr. 5:* Gefäss (T. III, 8), *Grab Nr. 10:* 1. Gefäss (T. III, 4). 2. Spinnwirtel (T. II, 11). *Grab Nr. 13:* 1. Zylindrisches Eimerchen aus Bronze (T. I, 1—133, 20). 2. Konische Klingel aus Bronze (T. I, 15). 3. Geschlossenes Ringelchen aus Bronze (T. I, 14). 4. Spinnwirtel (T. II, 2). 5. Spinnwirtel (T. II, 9). 6. Tönernes Gefäss (T. II, 10). 7. Grosse Cyprea-Muschel (T. II, 3). *Grab Nr. 17:* 1. Zwei Bruchstücke von eisernen Messer. 2. S-förmige Sarghafte aus Eisen (Fig. 1, 2).

Die von der Siedlung stammenden Fundstücke sind die folgenden: 1. Stumpfkegelförmige, henkelige Schüssel mit Knöcheln und Stäbchen geziert (T. II, 12 a—b). 2. Tiegelartiges kleines Gefäss (T. III, 2). 3. Bodenteil eines grösseren Gefässes. 4. Bodenteil eines grösseren auf Töpferscheibe hergestellten tönernen Eimers, die Bruchflächen sind abgeschiffen, der Boden durchlöchert (T. III, 1). 5. Bodenteil eines grobfertigen Gefässes. 6. Bodenstücke von einem auf Töpferscheibe hergestellten grauen tönernen Eimer. 7. Seitenstücke von einem auf Töpferscheibe verfertigten tönernen Eimer. 8. Graue, gut geschlammte, auf Töpferscheibe hergestellte, zylinderförmige Schüssel (Fig. 1, 1).

Vermutlich aus Gräbern stammen die nächstfolgenden Fundstücke: 1. Drittel eines tönernen Gefässes, auf der Abbildung ergänzt (T. III, 10). 2. Tönernes Gefäss (T. III, 13). 3. Tönernes Gefäss (T. III, 9). 5. Perlen (T. I, 21—22). 6. Bronzefibel mit umgeschlagenem Fuss (T. I, 17—18). 7. Bronzennadel ohne Ohr (T. I, 16). 8. Hohles, gegen die Enden sich verjüngendes Bronzerohr (T. I, 19).

Von den unten angeführten Fundstätten sind uns einige hierhergehörende, bisher noch nicht publizierte Streufunde bekannt: *Sövényháza*. 1. Tönernes Gefäss (T. III, 7). 2. Tönernes Gefäss (T. III, 6). *Deszk Friedhof F.* Tönernes Gefäss, stumpfkegelförmige Schüssel (T. III, 3). *Algyő—Meierhof Serkedi*. Tönernes Gefäss, verloren gegangen. Nur die Skizze von diesem ist im Inventar-Journal vorhanden (T. II, 8).

II

Das im vorhergehenden vorgelegte keramische Material mit seinen sehr eigenartigen und geringzahligen Typen hebt sich aus dem archäologischen Material des Theiss—Maros Winkels entschieden hervor. Ein charakteristischer Zug dieser Keramik ist ihr sehr grobes Material, und dass ihre Erzeugnisse immer freihändig ohne Töpferscheibe verfertigt wurden. Zu ihren Haupttypen gehört vor allem eine Schüssel von stumpfkegeliger Form, Exemplare mit (Jánosszállás, T. III, 12 a—b) und ohne Ornamentik gleichmässig (Deszk, Friedhof F, T. III, 3). Die andere führende Form ist ein bauchiges Gefäss mit überhängendem Rand, häufig ornamentlos (T. II, 10; III, 10, 11, 13), öfter umgürtet jedoch die Bauchung ein durch Fingereindrücke gegliedertes Band (T. III, 8—9). In diese Typenreihe gehört auch ein Gefäss, dessen Bauchung meist durch 4 symmetrisch angebrachte Knöchel geziert ist (T. III, 6).

Schon auf Grund der angeführten Eigenartigkeiten sind wir im Stande jene Fundorte anzugeben, wo diese Keramik auf dem Alföld zum Vorschein kam. Die Fundorte sind die folgenden (Fig. 2): Kom—Békés², Békéscsaba—Fényes, (Buda-

² 1. Kom. Békés (Párducz Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon (Die Denkmäler der Sarmatenzeit in Ungarn), I. Arch. Hung. XXV. Budapest 1941; II. XXVIII. 1945; III. XXX. 1950. (im folgenden werden wir dieses Werk unter SZ I, SZ II und SZ III anführen). T. VIII. 20. — 2. Békéscsaba—Fényes (SZ I, T. VIII, 1—19, 21). — 3. Budapest—Tabán (SZ I, T. IX, 2—3, 5, 7). — 4. Csanytelek—Dilitor (SZ I, T. XX, 10). — 5. Debrecen—Szabolcs utca (SZ I, T. XX, 8). — 6. Deszk Friedhof F (s. in dieser Mitt.). — 7. Fülöpkei—Jakabszállás (SZ I, T. II, 1, 9, 10). — 8. Hódmezővásárhely—Fecskés (SZ I, T. X, 21). — 9. Hódmezővásárhely—Gorzsa (SZ II, T. XXV, 4). — 10. Hódmezővásárhely—Szólóhalom (SZ I, T. IX, 10—13; T. X, 10,

pest—Tabán.) Csanytelek—Dilitor, Debrecen—Szabolcs utca, Fülöpkei Jakabszállás, Hódmezővásárhely—Fecskés, Hódmezővásárhely—Gorzsa, Hódmezővásárhely—Szőlőhalom, Jászberény—Fehértóer Sandgrube, Umgebung von Kecskemét, Kecskemét—Orgovány, Mezőkovácsháza, Miskolc—Fecskésszög, Nagykörű, Ócsöd—Füzfászug, Szabadka (Subotica)—Ziegelei Mácskovics, Szeged—Csólyospuszta, Szeged—Felsőpusztaszer, Szeged—Kenyérvárohalom, Újszentiván, Végegyháza—Erzsébeti út, Temesremete.

Leider kann das gesamte von den angeführten Fundorten stammende Material nur als Streufund gehandhabt werden, die Umstände des Vorkommens sind uns (vielleicht mit Ausnahme von Temesremete) in keinem Fall bekannt, und eben deswegen lassen sich die weiteren Alföld Typen dieser eigenartigen Kultur näher nicht bestimmen. Die einzige neue Form ist ein hochhenkeliges, grobgearbeitetes Töpfchen von Ócsöd—Füzfászug.³ Besonders schade, dass die Typen der unzweifelhaft vorhandenen, feineren, d. h. auf der Töpferscheibe gefertigten Keramik dieser Denkmälergruppe auf dem Alföld bisher nicht abgedruckt werden konnten.

Auch auf Grund der bisher vollzogenen Forschungen ist es nicht zweifelhaft, dass diese eigenartige Denkmälergruppe, wie hierauf von uns im vorhergehenden schon öfter hingewiesen wurde, an die zur thrakischen Völkerfamilie gehörenden Daken zu binden sei.⁴ Hierfür sprechen auch einige historische Überlegungen.⁵ Es wäre hier überflüssig, auf jene Zusammenhänge aufmerksam zu machen, die die in Rede stehenden Funde mit den als klassisch zu geltenden Denkmälern aus Rumänien und Siebenbürgen verbinden. Wir hatten schon Gelegenheit, uns mit dieser Frage eingehender zu befassen.⁶ Aus diesen Zusammenhängen ergab sich auch, dass es in dieser Denkmälergruppe eigenartige Metallsachen (vor allem Schmucksachen) gibt, die auf den Fundstätten in Rumänien mit dem keramischen Material zusammen vorkamen, somit ihre Zusammengehörigkeit nicht bezweifelt werden kann. Diese Tatsache wollen wir deswegen besonders betonen, weil uns derzeit von dem Alföld im ganzen nur zwei solche Fundorte bekannt sind (Fülöpkei Jakabszállás und Temesremete), woher wir ein solches Metallmaterial kennen; aber auf diesen Fundstätten gab es keine Keramik. Das Schüsselchen von Jakabszállás kann in die-

16—8, 22—23). — 11. Jánosszállás (s. in dieser Mitt.). — 12. Jászberény—Sandgrube von Fehértó (SZ I, T. XX, 11). — 13. Umgebung von Kecskemét (SZ I, T. X, 15). — 14. Kecskemét—Orgovány (Folia Arch. I—II, S. 104, T. IV, 11). — 15. Mezőkovácsháza (SZ I, T. X, 12). — 16. Miskolc—Fecskésszög (SZ I, T. X, 13). — 17. Nagykörű (SZ I, T. XXX, 10). — 18. Nagykörű (SZ I, T. XXX, 12). — 19. Ócsöd—Füzfászug (SZ I, T. VIII, 20). — 20. Sövényháza (s. in dieser Mitt.). — 21. Szabadka—Ziegelei Mácskovics (SZ III, T. CXVIII, 5). — 22. Szeged—Csólyospuszta (SZ I, T. X, 14). — 23. Szeged—Felsőpusztaszer (SZ I, T. XI, 1; T. XIV, 8, 13; T. XVI, 41; T. XXI, 33). — 24. Szeged—Kenyérvárohalom (SZ I, T. XX, 9 und Nationalmuseum Nr. 16/1948). — 25. Újszentiván (SZ I, T. X, 11). — 26. Végegyháza Erzsébeti út (SZ I, T. X, 20). — 27. Temesremete (SZ I, S. 9, T. I, 1—12). — 28. Algyő—Meierhof Serkedi (s. in dieser Mitt.).

³ SZ I, T. VIII, 20.

⁴ SZ I, S. 24—25, 27—30.

⁵ Tompa Ferenc, Alföldi András, Nagy Lajos: Budapest története (Gesch. v. Budapest.) I, 1, Budapest 1942) des weiteren unter »Budapest tört.« angeführt S. 138—141.

⁶ SZ I, S. 24—25, 27—30.

ser Hinsicht nicht in Frage kommen. Nur die Beobachtungen in Rumänien haben uns die Erkenntnis ermöglicht, dass dieses zweiartige Fundmaterial auf dem Alföld zu einer und derselben Kultur gehörte.

Auf Grund des von uns voreben bekannt gemachten Materials wollen wir uns hier nur mit zwei Fragen befassen: 1. mit der chronologischen Stellung der Alföld-er Denkmälergruppe: 2. mit der Frage der Beziehungen zwischen Dakern und Sarmaten auf dem Alföld.

1. In der Frage der Chronologie ist von dem Metallmaterial auszugehen. Die mit einem weidenblattförmigen Bügel versehene grosse silberne Fibel⁷ des Fundes von Jakabszállás und der dort gefundene in einem Schlangenkopf endende Armring⁸ ist auch in dem Schatz von Temesremete vorhanden.⁹ Die Zeit des Bergens des Schatzes von Temesremete in die Erde wurde von Izsó Bleyer, der den Fund als erster bekannt machte, auf den Anfang unserer Zeitrechnung verlegt.¹⁰ Diese Zeitbestimmung geschah auf Grund des Münzmaterials in dem Fund. Nach N. Fettich könne der Datierungswert des Münzmaterials nur in Hinblick auf den Termin post quem in Betracht gezogen werden und eben deswegen stamme der Schatz von Temesremete mitsamt den übrigen dakischen Schatzfunden seiner Auffassung nach schon aus der Kaiserzeit, und zwar sucht er den Grund für die Bergung des Schatzes in den dakischen Kriegen Trajans.¹¹ Hiernach wäre der Zeitpunkt der Bergung in die ersten Jahrzehnte des II. Jahrhunderts u. Z. zu verlegen. Obzwar die Beweisführung Fettichs sehr ansprechend ist, (es handelt sich um ererbte Familienschätze), vermögen wir sie als auf die gesamten dakischen Schätze gleichmässig zutreffend doch nicht anzuerkennen. Diese Datierung hätte nämlich die vollständige Ausrottung oder die Abwanderung jener Dakern, die ehemals in Siebenbürgen und auf seinen Randgebieten lebten, zur Voraussetzung, was auch von Fettich selbst nicht in Erwägung gezogen wurde. Auf diese Frage möchten wir bei einer anderen Gelegenheit noch zurückkommen; hier wollen wir nur betonen, dass wir betreffs des Termins der Bergung des Schatzes die Zeugenschaft der Münzen akzeptieren und auch wir die Auffassung I. Bleyers in dieser Frage (Anfang unserer Zeitrechnung) für annehmbar halten. In historischer Hinsicht möchten wir hieraus folgern, dass die Bergung des Schatzes von Temesremete noch vor dem Eindringen der Sarmaten—Jazygen (18—20 n. u. Z.) oder geradezu auf die Kunde von diesem vollzogen worden sei.

Wir halten auch das für unzweifelhaft, dass der Fund von Jakabszállás wegen der erwähnten Übereinstimmungen zeitlich zum Teil parallel sein dürfte mit dem von Temesremete, d. h., dass die Siedlung von Jakabszállás oder eher der Friedhof vor der Ankunft der Sarmaten—Jazygen schon vorhanden gewesen sei. Ein Teil des Fundes von Jakabszállás lässt aber auch die Folgerung als sehr wahrscheinlich gelten, dass das Leben in dem Friedhof, bzw. auf der dazu gehörenden Siedlung vielleicht sogar bis zur Mitte des II. Jahrhunderts n. u. Z. weiterdauerte.¹²

⁷ SZ I, T. II, 10 a—b.

⁸ SZ I, T. II, 1 a—b.

⁹ SZ I, T. I, 2 a—b, 6 a—b, 10.

¹⁰ Arch. Ért. 1906, S. 363.

¹¹ Nándor Fettich: Archäologische Beiträge zur Geschichte der sarmatischen Beziehungen. Acta Arch. Hung. III (1953), S. 164—167, 176.

¹² SZ I, die Fibeln der Abb. auf T II, 11—12 sprechen hierfür.

SZARMATAKOR I PERIÓDUSÁNAK
LELŐHELYEI

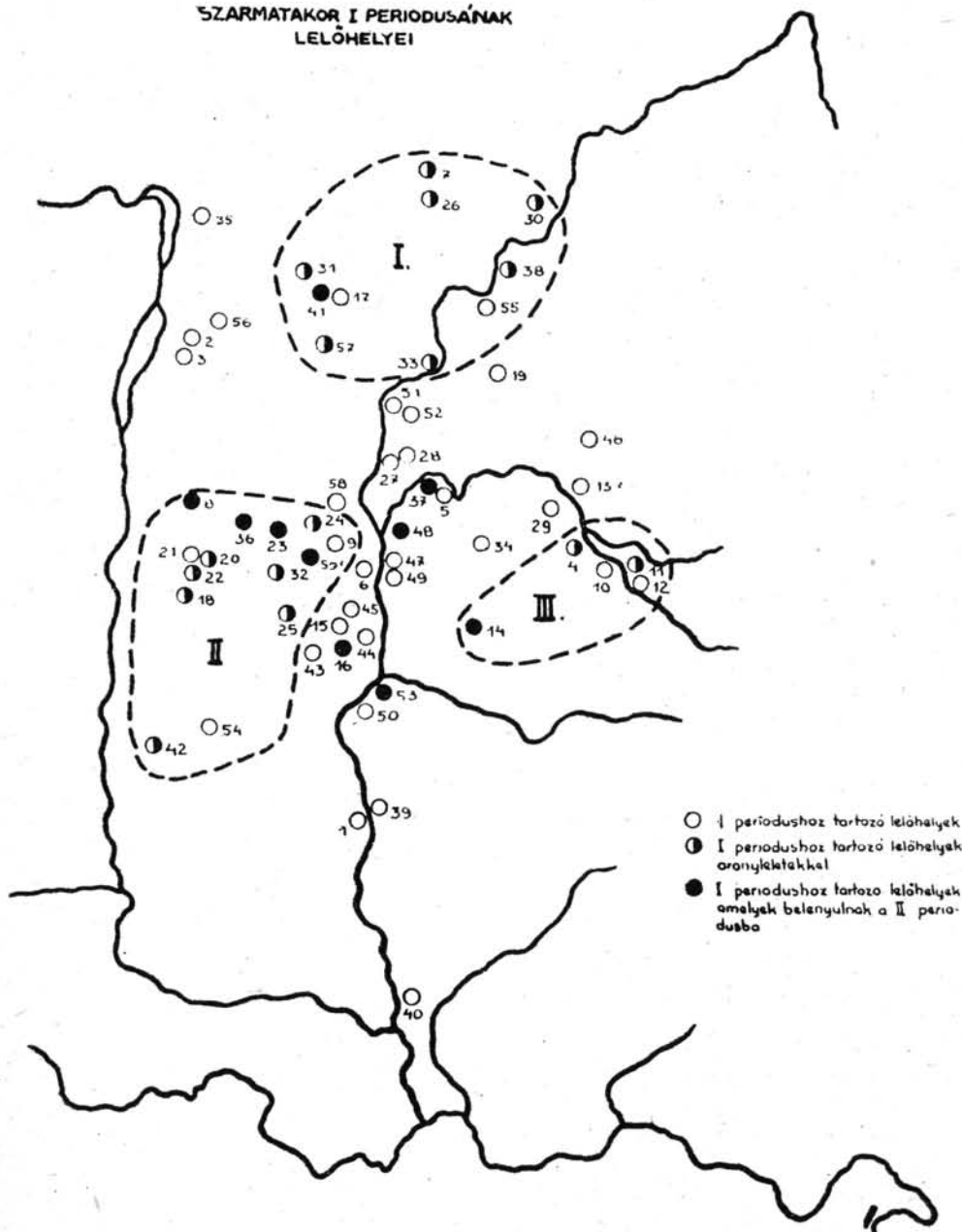

Fig. 3. kép

Unter den Fundstätten, die nur keramisches Material aufweisen, wäre es schwer jene zu bestimmen, die auf den Anfang unserer Zeitrechnung oder eventuell auf noch frühere Zeiten zurückgeführt werden könnten. Wegen Formen von grösserem Umfang und weil wir von den betreffenden Fundstätten keine sarmatischen Funde kennen, kommen u. E. in erster Linie die Fundstätten von Hódmezővásárhely—Szőlőhalom und Békéscsaba—Fényes als solche in Betracht, die mit den zwei oben angeführten Fundstätten gleichartig sein dürften. Unter den beiden Gefässen von Végegyháza—Erzsébeti út¹³ weist das eine eine charakteristische La Tène—Form auf, auch diese Fundstätte mag zu den frühesten gehören. Unter die Alfölder Fundorte haben wir die von Dömötör bekannt gemachten Siedlungen von Pécska—Nagysánc und von Arad—Csálaerdő¹⁴ nicht aufgenommen, weil diese sich schon auf dem Randgebiet des Alföld befinden. Ihre chronologische Stellung ist aber bezüglich der Zeitbestimmung der Alfölder Fundstätten beachtenswert. Einen Teil des Materials dieser Fundstätten scheint man in die späte La Tène—Zeit verlegen¹⁵ zu dürfen. Unter den mehr westlich gelegenen Fundstätten ist in dieser Hinsicht vor allem die von Taban von Bedeutung. In dem keramischen Formenschatz der hier freigelegten Wohnstätte sind auch die dakischen Formen vorhanden,¹⁶ es lässt sich also annehmen, dass das dakische Ethnikum um die Mitte des I. Jahrhunderts v. u. Z. auch dieses Gebiet erreichte. Es gibt sogar eine Auffassung, nach welcher die Ausbreitung der politischen Oberhoheit der Daken auf dieses Gebiet bereits in noch früheren Zeiten vor sich gegangen sei.¹⁷

Es ist nicht unser Ziel die Überprüfung der gesamten in den Kataster aufgenommenen Fundstätten von diesem Gesichtspunkt aus vorzunehmen, umsoweniger, da uns auch so viel Daten zur Bestimmung des Zeitalters der übrigen in Frage stehenden Fundstätten nicht zur Verfügung stehen, wie viele wir betreffs der anderen erkannt hatten. Wir wollten nur die Annahme rechtfertigen, bzw. wahrscheinlich machen, dass eine Schicht jener Urbevölkerung hinter diesem eigenartigen Denkmälermaterial zu suchen sei, die noch vor der sarmatischen Besitznahme auf diesem Gebiet gelebt haben mag.

Bestimmter lässt sich die Frage der Chronologie dann entscheiden, als wir die dakischen Fundstätten nach der Ansiedlung der Sarmaten—Jazygen suchen. Als besonders charakteristisch ist in dieser Hinsicht der Friedhof von Szeged—Felsőpusztaszer anzusehen. Das Ende der Benützung dieses Friedhofes kann in das letzte Drittel des II. Jahrhunderts n. u. Z. verlegt werden, und zwar mit Rücksicht auf eine im Grab Nr. 22 gefundene Münze des Antonius Pius und auf eine in demselben gefundene sog. sarmatische Schnalle.¹⁸ Was nun den Anfang der Benützung dieser Begräbnisstätte betrifft, ist auf diese Frage ziemlich schwer eine bestimmtere Antwort zu geben; es lässt sich aber nicht bezweifeln, dass der Friedhof um die Mitte des I. Jahrhunderts n. u. Z.

¹³ SZ I, T. X, 19.

¹⁴ Dömötör László: Római korbelti edények a pécskai Nagysáncban ('Gefässe in dem Pécskaer Nagysánc aus der Römerzeit'). Arch. Ért. 1901, S. 327—334.

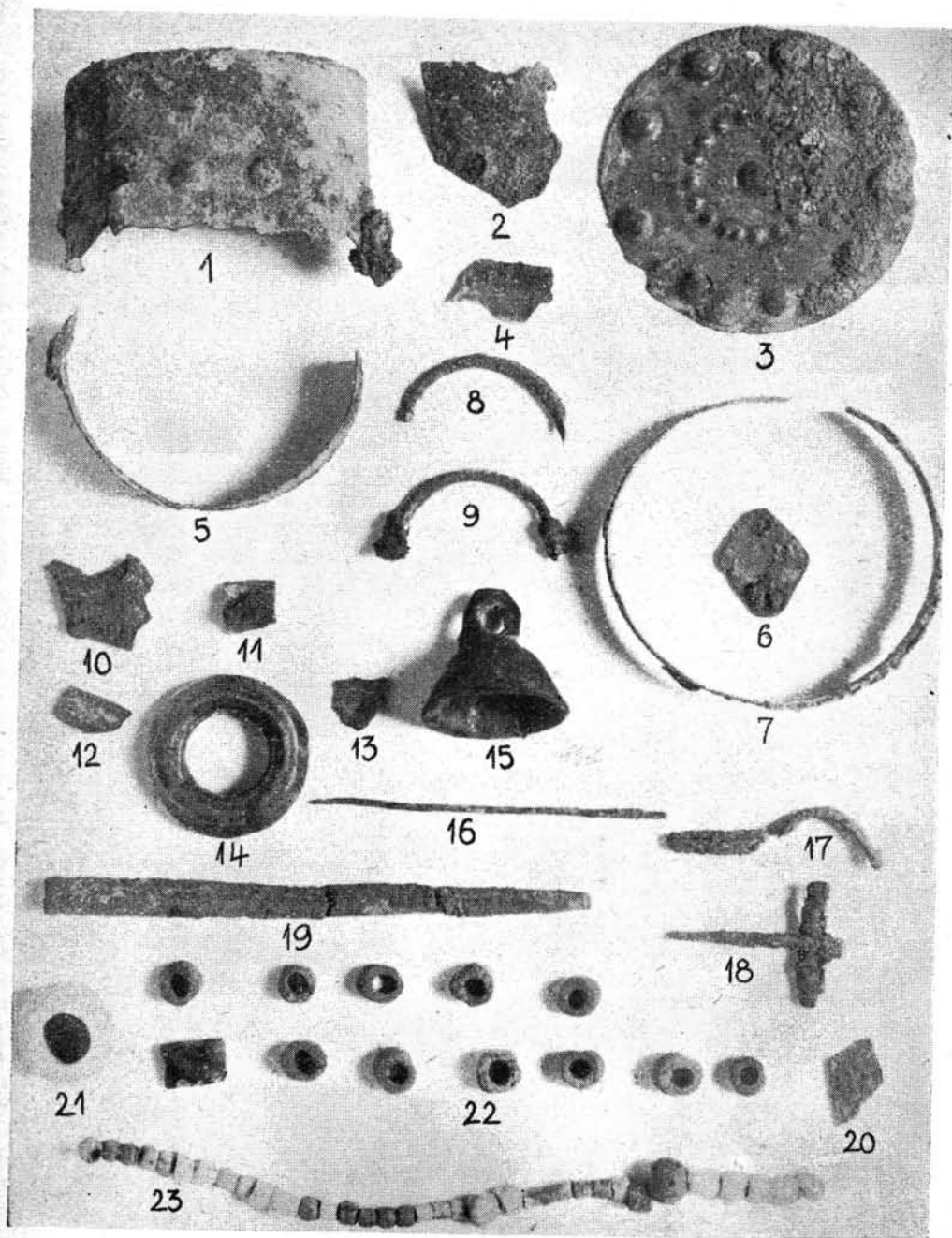
¹⁵ SZ I, S. 30.

¹⁶ SZ I, T. 2, 3, 5, 7.

¹⁷ Budapest tört. S. 142.

¹⁸ SZ I, T. XVII, 4 a—c.

Jánosszállás, 1. sír: 23; 13. sír: 1—15, 20; szórvány: 16—19, 21—22.

schon benützt wurde.¹⁹ Betreffs der Zeitbestimmung ist noch in Betracht zu nehmen, dass ungefähr 30 Gräber des Friedhofes früher schon geplündert wurden, so dass dieser Friedhof insgesamt ungefähr 70—75 Gräber enthalten haben mag. Die Zahl der Gräber ist also verhältnismässig hoch, wenn wir an die Zahl der Gräber in den jazygischen Friedhöfen aus der frühen Kaiserzeit denken (z. B. in den Friedhöfen von Kiskörös).²⁰ Eben deswegen sind wir geneigt, den Anfang der Benützung der Begräbnisstätte von Szeged—Felsőpusztaszer eventuell auf die ersten Jahrzehnte des I. Jahrhunderts n. u. Z. hinunter zu verlegen, d. h. wir denken hierbei schon an die der sarmatisch-jazygischen Eroberung vorangehenden Jahrzehnte.

Die auf den Friedhof bezüglichen Beobachtungen sind ausserordentlich spärlich, dennoch finden sich unter diesen solche Hinweise, die auf die Anwesenheit der Sarmaten—Jazygen oder mindestens auf ihren Einfluss deuten. Auch das Vorhandensein der verhältnismässig grossen Zahl von Perlen in den Frauengräbern lässt uns das vermuten, aber besonders die Beobachtung (in den Gräbern Nr. 12 und 13), dass sich die Perlen an den Füßen befanden, ist in dieser Hinsicht als entscheidend zu betrachten. Dies weist nämlich auf das Vorhandensein des üblichen, unten mit Perlen eingefassten sarmatischen Frauenkleides hin. Aber hierfür spricht auch das Vorhandensein der oben erwähnten sog. Sarmatenschnalle in diesen, dann das von Stahl zum Feuer schlagen und von Feuerstein. Ein wesentlicher Teil des keramischen Formenschatzes²¹ weist hingegen entschieden auf enge Beziehungen zu der hier in Rede stehenden Gruppe. Dieselben groben keramischen Typen treten hier auf, die uns schon aus dem Fund von Jánosszállás bekannt sind.

Die Erklärung dieses Tatbestandes scheint uns ganz evident zu sein. Der Friedhof von Felsőpusztaszer mag nämlich der Friedhof der lokalen Urbevölkerung (von hauptsächlich dakischem Volkstum) gewesen sein, der vielleicht schon vor der jazygischen Eroberung angefangen, aber auch während der Sarmatenherrschaft bestimmt benützt wurde. Der Friedhof weist einen verhältnismässig geschlossenen Charakter auf, da sich der sarmatische Einfluss nur in der Kleidung der Frauen bemerkbar macht, was deswegen überraschend ist, weil es allgemein bekannt ist, dass die Bewahrerinnen der Traditionen z. B. bei der illyrisch—keltischen Urbevölkerung Pannoniens, mindestens in bezug auf die Tracht, eben die Frauen waren.

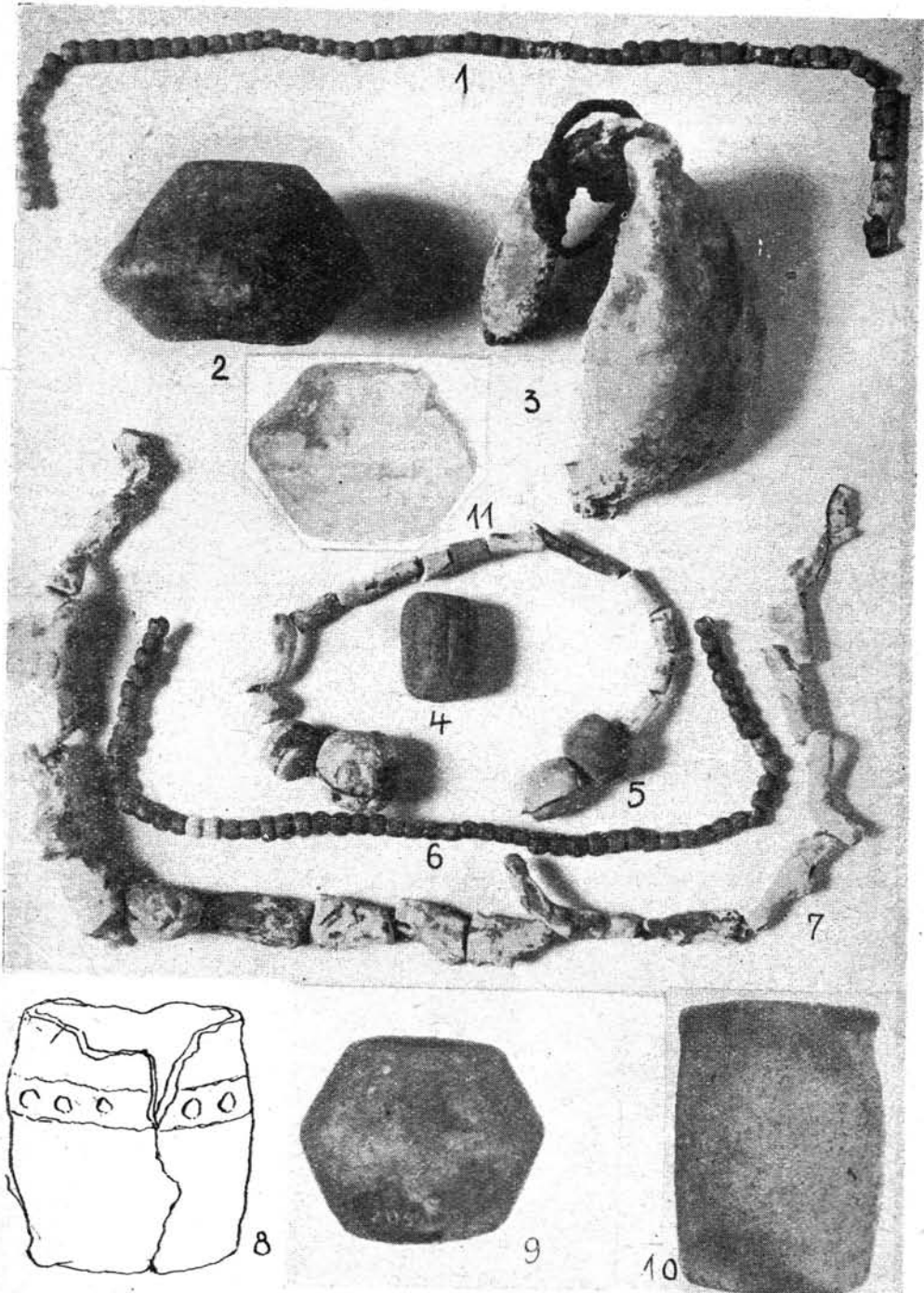
Als einen Friedhof von solchem Charakter wollen wir auch den Friedhof von Jánosszállás betrachten. Die für die frühsarmatischen Zeiten charakteristischen korallinen und winzig kleinen Pastenperlen (T. I. 23; II. 1, 5—7) lassen keinen Zweifel von der Anwesenheit des sarmatischen Einflusses übrig. Wahrscheinlich sind die meisten Fundstätten, die in unserem Fundstättenverzeichnis und auf unserer Kartenskizze (Fig. 2) angeführt sind, in kronologischer Hinsicht ähnlich zu beurteilen.

2. Aus dem Vorgebrachten lässt sich also feststellen, dass der Fund von Jánosszállás die charakteristische Fundstätte einer solchen Denkmälergruppe ist, deren historische Bedeutung unzweifelhaft ist. Soweit wir heute die Um-

¹⁹ SZ I, T. XIV, 6 (Aucissa fibula); T. XV, 4 (vielleicht eine frühe Form dakischen Ursprungs).

²⁰ SZ I, S. 20—22.

²¹ SZ I, T. XIV, 8, 10, 13; T. XVI, 40—41, 43; T. XXI, 29, 31—33.

Jánosszállás, 1. sír: 1, 4—7; 13. sír: 2—3, 9—11; Algyő- Serkedi major: 8.

stände rekonstruieren können²² lässt sich vermutlich schon seit dem Ende des II. Jahrhunderts u. Z. damit rechnen, dass auch die Daken auf dem Alföld unter der früher anwesenden skythisch—keltischen Urbevölkerung sichtbar werden. Die hervorragenden Ereignisse ihrer politischen Geschichte hat man schon zusammengefasst²³ und uns kann hier nur das interessieren, dass sich ihre politische Herrschaft schon in diesen frühen Zeiten auch über das sog. Kleine Alföld erstreckte.²⁴ Ein Stammesfürstentum von ihnen lässt sich um die Zeit 100 v. u. Z. auf Grund von mitgegebenen Münzen auch im Banat (in Argedava bei Werschetz) nachweisen.²⁵

Die von uns voreben besprochenen Funde weisen aber darauf hin, dass wir mit einer verhältnismässig dichten Ansiedlung der Daken auch im mittleren Theissgebiet zu rechnen haben. Am dichtesten ist von ihnen der Abschnitt des Theissgebietes zwischen den Mündungen von Körös und Maros besetzt, aber auch das Körös- und Marostal weisen Funde auf (Fig. 2.). Es ist heute noch nicht zu entscheiden, ob wir hier an ein selbständiges Stammesgebiet denken sollen, vor allem wegen der Unsicherheit der chronologischen Bestimmungen, trotzdem scheint dies doch wahrscheinlich zu sein. Es lässt sich annehmen, dass die dakische Bevölkerung dieses Gebietes entlang der Täler der Flüsse Körös und Maros (Pécska!) nach dem Alföld hinuntergezogen sei. Auf Grund der heutigen Daten wäre es aber schwer die Frage zu beantworten, wann dies geschehen sei. Als sicher kann gelten, dass sie in den Zeiten vor der sarmatischen Eroberung schon da waren, aber die Funde von Fényes, Szőlóhalom usw. erlauben uns in dieser Hinsicht auch an die Zeiten um die Mitte des I. Jahrhunderts v. u. Z. zu denken.

Wir hatten schon Gelegenheit darauf hinzuweisen, dass ganz verschiedene, in der Lebensweise beider Völker wurzelnde Unterschiede in dem Fundmaterial jener Friedhöfe bemerkbar sind, die einerseits als typisch sarmatische, andererseits als vor allem dakische Friedhöfe angesehen werden können.²⁶ Namentlich, während die Ausrüstungsgegenstände der Hirten (Stahl—Feuerstein, Ahle, Schleifstein usw.) ständige Begleiter der sarmatischen Männergräber sind, fehlen diese aus den Friedhöfen der Urbevölkerung (z. B. auch in Felsőpusztaszter) fast vollständig. Diese Beobachtung kann nicht überraschend sein, da ja die Sarmaten—Jazygen in den zeitgenössischen Quellen immer als ein nomadisches Hirtenvolk erwähnt werden. Obgleich die auf die dakischen Friedhöfe bezüglichen Daten vorläufig noch ziemlich armselig aussehen, zeugt hier das Fehlen der Ausrüstungsgegenstände der Hirten, dann die verhältnismässig hohe Gräberzahl in ihren Friedhöfen doch dafür, dass die Urbevölkerung von dakischem Charakter eine an einen bestimmten Ort gebundene, sesshafte Lebensweise geführt haben mag. Auch das scheint sicher zu sein, dass auch die gebietmässige Absonderung der Urbevölkerung von den eingewanderten Jazygen weitgehend respektiert wurde. Unsere (Fig. 3) soll die Siedlungsverhält-

²² Budapest tört. S. 138—141.

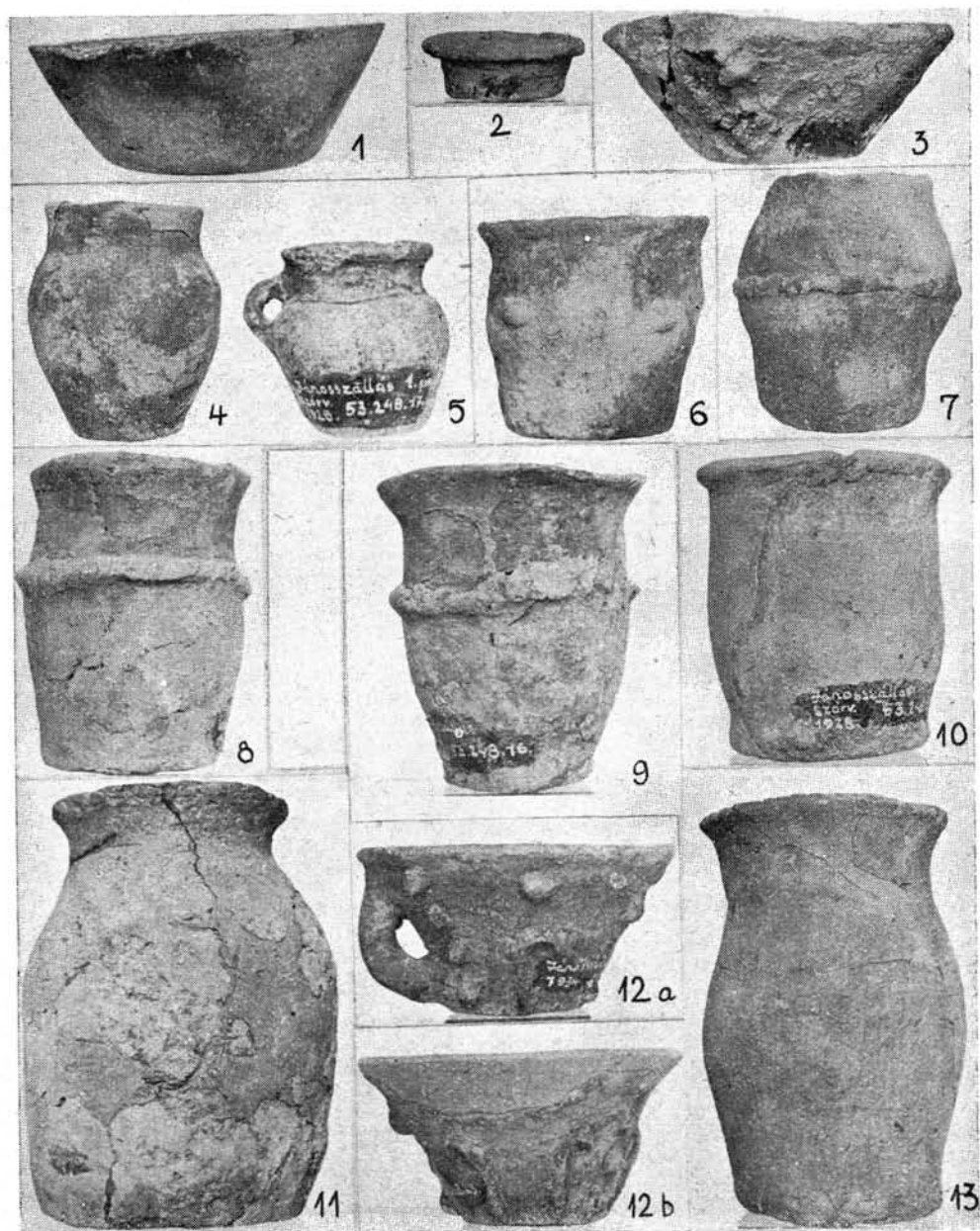
²³ Budapest tört. S. 138—146.

²⁴ Hierfür mag die Stumpfkegelförmige dakische Schüssel von Puchov ein Beweis sein (vgl. Eduard Beninger: *Dei germ. Bodenfunde in der Slowakei Reichenberg—Leipzig 1937*, S. 85—86, T.15, Abb. 142).

²⁵ Budapest tört. S. 139.

²⁶ In einer im Drucke (*Acta Arch. Hung.*) befindlichen Arbeit, in der das eine goldene Maske enthaltende Sarmatengrab bearbeitet wird.

Jánosszállás, 1. sir: 5; 5. sir: 8; 10. sir: 4; telep: 1—2, 12. a—b; szórvány: 9—11, 13, Sövényháza: 6—7; Deszk F. temető: 3.

nisse der Zeiten zwischen 13—180 n. u. Z. darstellen.²⁷ Wie wir an dieser Skizze erkennen können, gruppieren sich die typisch sarmatischen Fundstätten um drei Mittelpunkte. Auf dem Gebiet zwischen dem II. und III. Zentrum (der betreffende Abschnitt des Theissgebietes) kommt das typisch sarmatische Material nur ab und zu vor, hingegen ist die Zahl der Funde von dakischem Charakter auf demselben Gebiet desto ansehnlicher (Fig. 2). Es soll hier auch darauf noch hingewiesen werden, dass besonders das Gebiet der II. jazygischen Gruppe geradezu den Charakter einer Grassteppe gehabt haben dürfte. Hingegen lebten auf dem fraglichen Abschnitt des Theissgebietes seit dem Neolithikum immer ansehnliche Völkerschaften mit Kulturen mit sesshafter Lebensweise, und anscheinend deren Traditionen wurden auch von den Dakern fortgeführt. Die Unzulänglichkeit des archäologischen Materials setzt weiteren Folgerungen Schranken, trotzdem ist die historische Bedeutung der scheinbar unansehnlichen archäologischen Funde doch einleuchtend.

Es lässt sich annehmen, dass der durch I. Kovács aufgeschlossene Friedhofsteil, der sich von der Grófschen Fundstätte in einer Entfernung von Km 2—2.5 befindet, vielleicht der in die erste Hälfte des II. Jahrhunderts verlegbare Teil derselben Siedlung ist.

Es ist für uns noch übrig, auch die Dauer des Lebens auf dieser Siedlung mit Rücksicht auf die Möglichkeiten, die uns in den Daten zur Verfügung stehen, zu untersuchen. Die Sarghafte aus dem Grab Nr. 17 (Fig. 1, 2) bezeugen, dass das Leben auf der Siedlung bis auf die Jahre 230—270 bestand. Jene Form der Bestattung, zu der diese Sarghafte gehören, wird nämlich hier durch die in der angegebenen Zeit nach dem Alföld gezogenen sarmatischen Roxolanen eingeführt.²⁸ Wahrscheinlich mit ihnen ist der als Beigabe im Grab Nr. 13 gefundene, zylinderförmige Bronzetiesel (T. I, 1—13) in Verbindung zu bringen, desgleichen die Bronzefibel mit umgeschlagenem Fuss unserer Abbildung auf T. I, 17—18. Die zylinderförmige Schüssel auf unserer Fig. 1, Nr. 1 erreicht nach unserem heutigen Wissen²⁹ sogar das Ende des IV. Jahrhunderts n. u. Z. Das aufgeschlossene Gebiet ist allzu klein, und deswegen gibt es wenig benützbare Material, um einen vollwertigen Beweis liefern zu können, dass das Leben auf dieser Siedlung während der Sarmatenzeit ohne Unterbrechung mehr als 400 Jahre hindurch gedauert habe. Auf diese Möglichkeit haben wir jedoch aufmerksam machen müssen.

Mihály Párducz

²⁷ Die bezugnahmeartigen Daten der Fundorte s. in Anm. 26. der erwähnten im Drucke befindlichen Arbeit.

²⁸ SZ III, S. 116—117.

²⁹ Z. B. das aus der Ziegelei der Stadt Debrecen stammende Exemplar (SZ III, T. CXXXVI, 25); es kam mit Schüsseltypen aus der Hunnenzeit zum Vorschein) SZ III, T. CXXXVI, Abb. 26—27.

ZUR VORGESCHICHTE DER WANDALISCH—ALANISCHEN WANDERUNG

Die Asding-Wandalen und die sich später an diese angeschlossenen Alanen lebten geraume Zeit in Ungarn und zwar sollen sich die Wandalen nach einer freilich nicht jeden Zweifel ausschliessenden Hypothese namhafter Forscher geradezu unweit Szeged in der Nähe der Flüsse Kőrös-Maros-Theiss solange aufgehalten haben, bis sich beide Völker von hier aus am Anfang des V. Jahrhunderts auf ihren Wanderzug, dem eine welthistorische Bedeutung zukam, aufmachten.¹ Somit ist für uns die Erforschung der Geschichte ihres Zuges nach dem Westen und seiner Antezedenzen² auch im Hinblick auf die Geschichte unseres Landes im Altertum nicht ohne Interesse.

Ausser der aprioristischen Projizierung des nach einem halben Jahrzehnt beide Völker verknüpfenden Wanderzuges in die Vergangenheit³ pflegte die historische Fachliteratur bisher nur die Kombination einiger Stellen des Claudianus als Beweis zu benützen, dass auch Alanen in den Jahren 401—402 in den Alpenländern in Gesellschaft von Wandalen⁴ aufgetreten seien. Nach

¹ Iord., G. 22, 115. 27, 140—1. 31, 161 vgl. Zosim. IV 34—5, Pacatus, Paneg. Theod. dictus 32, 4 (Paneg. Lat.² ed. Baehrens, p. 117). Hieron., ep. 61, 16 und hierzu noch A. Alföldi, Untergang d. Römerherrschaft in Pannonien II, Berlin 1926, 9 f.; L. Schmidt, Gesch. d. Wandl., München ²1942, 11 ff.; Chr. Courtois, Les vandales et l'Afrique, Paris 1955, 34 ff., bezw. C. Diculescu, Die Wandalen u. d. Goten in Ungarn und Rumänien, Leipzig 1923, 25 ff.; J. Szilágyi, Aquincum, Budapest 1956, 18, etc.

² Vgl. E. Schwarz, Der Quaden- und Wandalenzug nach Spanien: Sudeta III, 1927, 1—12.

³ Vgl. Anm. 11 weiter unten.

⁴ Nach den Fasti Vindob. priores ann. 401 (MGH aa IX 299) sei das Datum der Überschreitung der Alpen durch Alarich »XIV kl. Decembr.«, was also, desgleichen der darauf folgende Vorstoss in dem Potal auch nach Claudianus (b. G. 151 ff., VI. cons. Hon. 444 f., vgl. b. G. 322 f., 342 ff., 360, 488) im Winter geschah; aus Symm. ep. VII 13 ergibt sich, dass Stilicho mit seinen Truppen in dem von den Goten bedrohten Mediolanum am 24. Febr. 402 aus den Alpen zurückgewartet wurde (O. Seeck, Symm. Ausg. Vorwort: MGH aa VI/1 p. LXIII, LXXII; vgl. noch Symm. ep. IV. 9. 13, V 94—6 [92—4], VII 14). Somit ist die auf den Sommer bezügliche Datierung »X Kal. Sept.« in Addit. Prosp. Havn. ann. 401 (MGH aa IX 299) verfehlt. Jene Nachricht aber (Prosp. chron. 1218 ann. 400; Cassiod. chron. ann. 400, vgl. Iord. G. 29, 147), dass Alarich (und Radagais) schon im Jahre 400 nach Italien eingebrochen sei, behauptet entweder etwas vollständig, bezw. zum Teil Unwahres, was heute von der Mehrheit der Gelehrten mit Recht vorausgesetzt wird, oder mindestens bezieht sich diese Nachricht nicht auf den von Claudianus besungenen grossen Alarichschen Angriff, da ja ein Komet im Jahre vor diesem Angriff am Himmel erschienen war (b. G. 238—40, 243—8) und dies geschah im Jahre 400 (Socr. hist. eccl. VI. 6; Sozom. VIII 4; Ioh. Ant. fr. 190; Nicephor. Callist. XIII 6; vgl. Philostorg. XI

Claudianus soll nämlich Stilicho anfang 402 aus den in Raetien und in Noricum gemassregelten Barbaren Foederaten in sein Heer aufgenommen haben,⁵ zur selben Zeit gab es Alanen,⁶ die als Hilfstruppe in römischen Diensten am 6. April 402 bei Pollentia⁷ und später bei Verona gegen Alarich kämpften. Es ist jedoch nichts mehr als eine recht schwanke Hypothese, dass die bei Pollentia und Verona auf Seite der Römer kämpfenden Alanen wirklich identisch gewesen seien mit jenen Barbaren, die kurz vorher in den Alpen Stilicho gegenüberstanden.⁸ Es ist also kein Wunder, wenn neuestens z. B. Courtois⁹ unter Bezugnahme darauf, dass wir schon mehrere Jahre vor 402 im Heere des Reiches alanische Einheiten antreffen können,¹⁰ die Identifizierung der 402 ge-

7; Synes, *calv. enc.* 10 ?; im Frühling dieses Jahres wurde dieser Komet auch in Kina beobachtet: J. Williams, *Observations of Comets*, London 1871 30); auch die als Vorzeichen und Begleiterscheinung erwähnten häufigeren Mondfinsternisse (Claudian. b. G. 233—8) stehen im Einklang mit der Datierung auf 401—2 (die Daten der in Norditalien sichtbaren Mondfinsternisse: 17. Dez. 400, 12. Jun., 6. Dez. 401, 1. Jun., 25. Nov. 402; F. K. Ginzler, *Spezieller Kanon d. Sonnen- u. Mondfinsternisse für d. Ländergebiet d. klass. Altertumswiss.*, Berlin 1899, 154, 215 ff. [aus zweiter Hand angeführt]; vgl. weiter noch O. Seeck: *Forsch. z. deutschen Gesch.* XXIV, 1884, 175 ff., Gundel: *PW*, RE XI 1190, Boll; *PW*, RE VI 2363). — Alarich wurde zum Einbruch nach Italien nach Claudian. b. G. 278 ff. durch das Gebundensein der römischen Truppen in Raetien ermutigt; nach 363 ff. sollen jene Barbaren, die auf die Kunde von dem Angriff Alarichs das *foedus* gekündigt hatten, Vindelicien und Noricum in ihrer Macht gehalten haben, so dass Stilicho selber zu ihrer Befriedung zog; 414 ff. bezeichnet die in der Verteidigung Raetiens besiegten Barbaren als Wandalen.

⁵ B. G. 401—3 (vgl. 363 ff.). Betreffs des Zeitpunktes dieses Ereignisses s. weiter oben Anm. 4.

⁶ Claudian. b. G. 581 ff., VI cons. Hon. 224; vgl. Oros. VII 37, 2, Paul. Diac. *hist. Rom.*: MGH aa II 193—4 und zu diesen Ioh. Ant. fr. 187.

⁷ Die Schlacht von Pollentia wird in den Annalen ausnahmslos auf 402 gesetzt (Addit. *Prosp. Havn. ann.* 402 [MGH aa IX 299]; Cassiod. *chron. ann.* 402; *Prosp. chron.* 1222 ann. 402) und diese Chronologie steht auch mit den Nachrichten in den übrigen Quellen über den Alarichschen Einbruch nicht in Widerspruch (Prudent. *contra Symm.* II; Hieron., *contra Rufin.* III 21, ep. 107, 2; Rufin., *hist. eccl. praef.*; Iord., G. 30, 154—5; Isidor., *hist. Goth.*: MGH aa XI 272; s. noch weiter oben in Anm. 4 angeführten Quellenstellen; vgl. CIL VI 1188—90, 31257 = Fiebiger—Schmidt No 23; Claudian., in Iacob. *magistr. equ.* 5?; Ps.-Chrysost., in S. Thomam: Migne, PG LIX 500 ?; Gaudentius, *sermo XVII*: Migne PL XX 960 ?; Procop. b. V. I 2, 8—11 ??). Die Schlacht von Pollentia fiel auf Ostern (Oros. VII 37, 2; Paul. Diac. *hist. Rom.*: MGH aa II 193—4; *Sacrament. Leon.*: Migne, PL LV 78 ??), also auf den 6. April (Th. Mommsen: *Abhandl. d. phil. hist. Cl. d. K. sächs. Ges. d. Wiss.* I, 1850, 626) des Jahres 402 (vgl. Claud., b. G. 152).

⁸ Im Anschluss an die Vorrede der Claudianus-Ausgabe von Th. Birt (MGH aa X p. XLVIII—L) ist diese Hypothese in der Fachliteratur allgemein geworden.

⁹ *Les vandaes* 39.

¹⁰ Schon das auf die Konsulwürde des Honorius im Jahre 498 geschriebene Festgedicht des Claudianus erwähnt in römischen Diensten stehende Alanen (IV cons. Hon. 487), um über die vielen übrigen Quellenstellen gar nicht zu sprechen. Und was noch wichtiger ist, scheint der in der Schlacht von Pollentia eine entscheidende Rolle spielende Barbar und Heide, namens Saulus (Oros. a. a. O.; Paul. Diac. a. a. O.) mit einem solchen alanischen Anführer identisch zu sein, den wir schon Jahre vorher im Dienst der Römer finden (Ioh. Ant. fr. 187).

gen Alarich eingeworfenen Alanen mit den kaum einige Monate vorher in den Alpen angeworbenen Hilfstruppen rundweg ablehnt.¹¹

Es gibt aber ausser den angeführten Stellen noch eine Quellenangabe, aus der unmissverständlich hervorgeht, dass Alanen im Winter 401-2 in der Tat als bewaffnete Feinde auf dem Boden des Reiches standen, nur wurde diese Quellenstelle in diesem Sinne von Historikern bisher — wie ich sehe — nicht benützt¹² — Paulinus Nolanus schrieb 402 sein 26. Gedicht auf die Namens-

¹¹ Wenn Courtois (a. a. O. 39 ff.) auch nach der Verwerfung der aus der Kombination der Claudianus-Stellen sich bietenden Beweisführung immer noch die Auffassung vertritt, dass Stilicho in den Alpen ausser den von Claudianus angeführten Wandalen auch mit den von ihm nicht angeführten Alanen zu tun gehabt habe, so ist die Quelle dieser Auffassung offensichtlich nur die aprioristische Ansetzung, nach welcher die Bewegungen der Wandalen im Jahre 401—2 nichts anderes seien, wie der erste Schritt zu ihrem künftigen Zug nach Gallien, somit sollten sie schon damals eine Art Gemeinschaft mit jenen Alanen gebildet haben, in deren Gesellschaft sie nach 4—5 Jahren am Silvester 406 den Rhein überquerten. Diese Ansetzung kann jedoch durch kein Argument auf eine solche Art bekräftigt werden, dass auch andere nicht minder wahrscheinliche Möglichkeiten nicht in Erwägung gezogen werden dürften. Es gibt Forscher (z. B. E. Demougeot, *De l'unité à la division de l'empire romain*, Paris 1951, 271; F. Lot, *Les destinées de l'empire en Occident* [Hist. du moyen âge I. dans »Hist. generale« de G. Glotz], Paris 1928, 28—30), die das Auftreten der Wandalen in den Jahren 401—2 in den Alpen nicht als eine Station ihres Zuges nach dem Westen auffassen, sondern als eine einfache kriegerische Unternehmung, nach welcher die Hauptmasse der zurückgeschlagenen Barbaren — da ja Stilicho nur einen Teil von ihnen in sein Heer aufgenommen hatte (Claudian. b. G. 401—3) — nach Osten, in ihre früheren Wohnsitze zurückgekehrt sei. — Aber auch wenn wir voraussetzen wollten, dass die Wandalen nach ihrem Einbruch von 401—2 in die Alpenländer in ihre frühere ungarländische Heimat nicht mehr zurückgekehrt seien, hat denn die bisherige historische Fachliteratur — müssen wir fragen — irgendwie schon nachgewiesen, dass die Alanen schon in dieser Invasion die Genossen der Wandalen gewesen seien und sie sich ihnen von ihren mit den Alpen benachbarten pannonischen Wohnsitzen nicht erst um 406 angeschlossen hätten? (Betreffs des Aufenthaltes der Alanen in Pannonien s. oben Anm. 1.)

¹² Das für mich erreichbare Buch- und Zeitschriftenmaterial kann natürlich bei weitem nicht für das *vollständige* Schrifttum dieses Geschehnisses gelten. Zur Feststellung dessen stehen aber mir in genügender Zahl Arbeiten zur Verfügung, dass die Erkenntnis, die wir jetzt auf Grund von Paulin. Nol., *carm.* 26, 23 ausführen wollen, auch wenn auf sie vor mir jemand etwa schon hingewiesen haben sollte, keineswegs Gemeingut der Wissenschaft geworden sei; somit schlage ich doch nicht an offenen Toren, wenn ich sie *von neuem* vorgetragen haben soll. S. C. Courtois, a. a. O. 39; E. Demougeot a. a. O. 268—76; P. Courcelle, *Hist. littér. d. grandes invasions germaniques*, Paris 1948, 20, 23, 59; E. Nischer-Falkenhof, *Stilicho*, Wien 1947, 101, 104, 174 f.; F. Lot, *Les invasions germaniques*, Paris 1945, 69 (vgl. ders. weiter oben a. a. O. 28); S. Mazzarino, *Stilicone*, Roma 1942, 271, vgl. 300—2; L. Schmidt, *Gesch. d. Wand.* 2 14—5; E. Stein, *Gesch. d. spätröm. Reiches I.*, Wien 1928, 378; E. Schwarz: *Sudeta III* 4; *Claudians Gedicht vom Gothenkrieg...* von H. Schroff, Berlin 1927, 78 (ad Claud., b. G. 583); O. Seeck, *Gesch. d. Untergangs der antiken Welt V.* Berlin 1913, 328—30, 572 f.; M. Manitius: *The Cambridge Medieval History I.*, Cambridge 1911, 264; F. Gabotto, *Storia della Italia occidentale nel medio evo I.*, Pinerolo (Torino) 1911, 78, 92, 580; J. Egger, *Die Barbareneinfälle in die Provinz Rätien*: *Archiv f. österr. Gesch.* XC, 1901, 185—7; J. B. Bury: *E. Gibbon, The hist. of the Decline and Fall of the Roman Empire III*, London 1901, 501; Th. Birt: *MGH aa X* (Berlin 1892) p. XLVIII—L. — Auch P. Fabre, *Essai sur la chronologie de l'oeuvre de saint Paulin de Nole*, Paris 1948, 118 spricht sich darüber nicht deutlich aus, was wir im folgenden ausführen wollen, obgleich er die Wahrheit zu ahnen scheint; die Ausführungen von C. Babut (Paulin de Nole, Sulpice Sévère, saint Martin, *recherches de chronologie: Annales du Midi XX*, 1908, p. 35), auf die Fabre bei diesem Punkt Bezug nimmt, waren für mich — leider — nicht zugänglich.

feier von 14. Januar des Felix von Nola.¹³ Der Gedankengang des Versanfanges ist in Gänze der folgende: Paulinus will den Namenstag des heiligen Konfessors in zu diesem grossen Fest passender, heiterer Stimmung feiern, auch wenn ärgste kriegerische Schreckensnachrichten ankommen sollten. In diesen Zusammenhang hineingebettet können wir folgendes lesen (V. 22-23):

hunc ego, si Geticis agerem male subditus armis,
inter et inmites celebrarem laetus Alanos . . .

Wir wissen mit Bestimmtheit, dass die Goten im November 401 nach Überschreitung der Julischen Alpen die Provinz Venetien überschwemmten und am Anfang 402 schon selbst den Kaiser Honorius in Mediolanum, seiner Hauptstadt, bedrohten.¹⁴ Unter solchen Umständen kann die 22. Zeile im Gedicht des Paulinus nicht anderes bedeuten, als dass der Dichter es auch dann nicht versäumen würde, den Felixtag in feierlicher Heiterkeit zu begehen, wenn über ihn der Jahrestag eventuell auf dem von den Goten überschwemmten Gebiet des Reiches den Waffen des Feindes auf Willkür ausgeliefert anbrechen würde. Wenn jedoch der Sinn der 22. Zeile das ist, so kann es auf keinen Augenblick zweifelhaft sein, dass jenes einzige Barbarenvolk, welches der

¹³ Paulinus schrieb von Jahr zu Jahr je ein Gedicht auf den Felix-Tag (AA SS II [Jan. 14] 219 ff.). Diese unter dem Namen *natalicia* gekannten Gedichte (*carm.* 12, 13, 14, 15, 16, 18, 23, 26, 27, 28, 19, 20, 21, 29) kommen in allen Handschriften (so viele sie von den Festgedichten vollständig oder auszugsweise auch erhalten mögen) immer in derselben Reihenfolge vor: Paulini Nolani opera II. Carmina, rec. G. de Hartel (CSEL vol. XXX), Vindobonae 1894, p. XXXIII (nur die gegenseitige Vertauschung von 27 und 28 bildet eine Ausnahme von dieser Regel, vgl. P. Fabre: Rev. d. et. anc. 1934. 188—98). Dieser Tatbestand weist darauf hin, was heute von der wissenschaftlichen Welt allgemein anerkannt wird (P. Fabre, Essai sur la chronologie de l'oeuvre de saint Paulin de Nole, 7—8), dass die Kodexe die *natalicia* in der zeitlichen Folge ihrer Entstehung bringen; keineswegs können nämlich solche Erscheinungen einfach dem Zufall zugeschrieben werden, dass die Geschicke des Felix vom Anfang seines Lebens bis zu den Geschehnissen nach seinem Tode in den nacheinander folgenden *carm.* 15, 16, 18 fortsetzungsweise erzählt werden oder dass es nur ein einziges *natalicium* gibt, welches nicht in Nola verfasst wurde und eben dieses in der Reihenfolge das erste zu sein pflegt. — In *carm.* 21 wird von einem Kampf, der sich vor kurzem abgespielt haben soll, Erwähnung getan, der dem König jener Goten, von denen Rom schon unmittelbar bedroht wurde, das Leben gekostet habe. Dieses Ereignis kann nur die Schlacht bei Faesulae gewesen sein, in welcher das Heer von Radagais vernichtet wurde, deren Zeitpunkt der Sommer des Jahres 406 war. (Wir wissen nämlich von keinem solchen furchterregenden Angriff ausser dem des Radagais, welcher anfang 406 die kaiserliche Regierung zu der verzweifelten Massnahme der Bewaffnung der Sklaven gezwungen haben dürfte [Cod. Th. VII, 13, 16, vgl. 17]; übrigens machen auch die voneinander abweichenden Datierungen in den Chroniken an sich selbst schon das Jahr 406 als Zeitpunkt am wahrscheinlichsten: Marcellin., chron. ann. 406 = MGH aa XI 68 f., Prosp., chron. 1228 = MGH aa IX 465, Chron. Gall. a. CCCCLII 50, 52 = MGH aa IX 652; Radagais fiel in Gefangenschaft am 23. Aug.: Addit. Prosp. Havn. ann. 405 = MGH aa IX 299). — Die im Sommer 406 ausgefochtene Schlacht von Faesulae und der darauf folgende Untergang des heidnischen Barbarenkönigs kann in dem *natalicium* auf den 14. Jan. 407 als ein vor kurzem sich abgespieltes Ereignis erwähnt werden. Das *carm.* Nr. 26 geht hingegen mit fünf Stücken dem *carm.* Nr. 21 voraus, dieses wurde also von Paulinus auf den 14. Jan. 402 geschrieben.

¹⁴ Hauptquellen: Claudian., b. G. (mit den oben angeführten Kommentaren Schroffs) und VI cons. Hon. (Kommentar: Claudians Festgedicht auf d. sechste Konsulat d. Kaisers Honorius . . . von K. A. Müller, Berlin [Diss. Leipzig] 1938). Die übrigen Quellen angeführt oben in den Anm. 4 und 7.

Nolaner in der 23. Zeile seines Gedichtes in Zusammenhang mit den Goten namentlich erwähnt, durchaus nicht aus reinem Zufall oder infolge einer Laune der dichterischen Phantasie eben das Volk der Alanen ist. Eben deswegen erscheint hier auch der Alane neben dem den Boden Italiens tatsächlich zerstampfenden Goten, weil auch der Alane damals auf dem Boden des Imperiums mit feindlichen Waffen in der Hand stand.

Da der gefährliche bewaffnete Auftritt der Alanen im Winter 401—402 durch die obige Quellendeutung unmittelbar erwiesen ist und da wir aus dieser Zeit auf weströmischem Gebiet ausser dem von den Goten besetzten Potal nur von einem einzigen gefährlichen Kriegsschauplatz wissen, welcher eben das mit dem pannonischen Siedlungsgebiet der Alanen¹⁵ benachbarte Gebiet der Alpenländer war, somit ist es jetzt schon eine zwingende Folgerung und nicht eine willkürliche Projizierung späterer Verhältnisse in die Vergangenheit und auch nicht etwa eine auf schwachen Füßen stehende Hypothese, dass die Alanen des Paulinus und die Wandalen des Claudianus im Winter 401—402 in Noricum und in Raetien Schulter an Schulter gegen die Truppen Stilichos gekämpft haben.

S. Szádeczky-Kardoss

A VANDÁL-ALÁN VÁNDORLÁS ELŐTÖRTÉNETÉHEZ

(Kivonat)

Hogv 401—402 telén az alpesi tartományokban vandálok mellett (Claudian, b. G. 414 kk.) alánok is fegyveresen léptek fel az imperium rendje ellen, ennek Th. Birt (MGH aa X p. XLVIII--L) nyomán a történelmi szakirodalom két elégtelen bizonyítékát szokta emlegetni. Az egyik a vandálok és alánok félévtizeddel későbbi együttes vándorlásának apriorisztikus visszavetítése évekkel korábbi időbe. A másik az a Claudianus-helyek (b. G. 401—403, 581 kk., VI cons. Hon. 224, vö. b. G. 278 kk., 363 kk., 414 kk.) kombinációjára épített több, mint ingatag hipotézis, hogy Stilicho alán segédsapatait a 401—402 telén megrendszabályozott alpesi támadókból toborozta volna (vö. Oros. VII 37, 2; Paul. Diac., hist. Rom.: MGH aa II 193 k., ill. Ioh. Ant. fr. 187 és Claudian., IV cons. Hon. 487).

Valójában nem ezek a gyenge érvek, hanem Paulinus Nolanus 26. költeménye a döntő bizonyíték. Ennek a 402. jan. 14-re írt versnek (P. Fabre, Essai sur la chronologie de l'oeuvre de saint Pauline de Nôle, Paris 1948) 23. sora ugyanis a 401—402 telén a Pó-völgyet elárasztó gótokkal egy összefüggésben említi az alánokat, akik így akkor, a gótokhoz hasonlóan, bizonyosan fegyveres ellenségként állottak az imperium földjén.

Szádeczky-Kardoss Samu

¹⁵ S. oben Anm. 1.

A BORDÁNYI (CSONGRÁD M.) HONFOGLALÓ MAGYAR ASSZONY LÓSZERSZÁMA

Németh Gyula, a bordányi Földművesszövetkezet főkönyvelője, 1955. júniusában három jellegzetesen honfoglaláskori lószerszámveretet hozott be múzeumunkba. Elmondotta, hogy a leleteket Szilágyi Vilmos földműves, bordányi lakos, ugyanezen év márciusában találta. Bejelentése alapján indítottuk meg hitelesítő ásatásunkat, az ő figyelmessége és példamutató ügyszeretete tette lehetővé, hogy egyik leggazdagabb honfoglaló-magyar lószerszámgarnitúránk múzeumba került és nem ment veszendőbe.

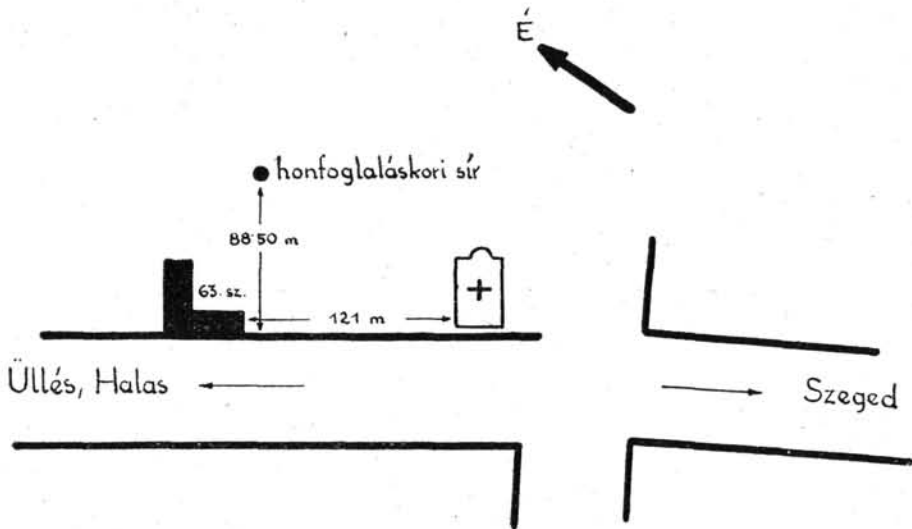

Fig. 1. kép

A lelőhely Bordány (volt Kistemplomtanya) község belterületén, a Szegedről Üllés-, illetve Halas felé vezető út, a község főutcája mellett van. Szegedről jöve balra, a 63. sz. telek mögött húzódó keskeny földcsíkot Szilágyi Vilmos kb. 70 cm mélyen átforgatta, hogy oda szőlőt telepítsen. A betelepített terület egy nagyjából kelet-nyugati irányú homlokdombon fekszik, mellette É-ra és ÉK-re lapályosabb rész, tocsogós, dűsfüvű legelő van. A domb gerincének táján (1. kép) akadt Szilágyi Vilmos arra a sírra, amelyből a Németh által behozott régiségek származtak. Sajnos, nem is sejtve a leletek értékét, a sírt teljesen feldúlta, s csak egy lószerszámveretet, a két kengyelt, egy nagyobb

agyagkorsót vett magához, míg a mutatkozó ember- és lócsontokat összegyűjtve egy csomóba elásta. Sietős munkája lévén, a többi mellékletre nem figyelt, csupán még egy kisebb agyagedényre emlékezett, amelyet azonban összetört és darabjait elszórta. Májusban ugyanitt, a föld színén találtak még néhány darab lószerszámveretet, amit a föld átforgatása vetett a felszínre.

Németh Gyula bejelentése után magam is kimentem a helyszínre és a föld egyszerű felgereblyezésével újabb veretekre akadunk. A tulajdonost azonban a szőlővel betelepített területen folytatandó ásás elvégzésére nem tudtam rábírni. Készségesen beleegyezett viszont abba, hogy a lelőhely melletti gabonatablában, aratás után, ásásunkat megkezdjük. Erre két alkalommal, július 15—16, 19-én és november 4—5-én került sor. Júliusban Szilágyi Vilmos már beleegyezett, hogy a tőkesorok között húzott keskeny árkokkal megkeressük a sírhoz tartozó és még a földben levő tárgyakat, valamint a szétdőlt s visszatemetett csontokat. Munkánk sikerén felbuzdulva a szelvény ásását akadályozó tőkék eltávolítását is megengedte, számunkra ugyan kissé későn, mert előzőleg a keskeny árkok nyitásával a megfigyelések nagyobb részét elmulasztottuk. Ezenkívül a sírtól nyugatra eső táblában tizenhat kutatóárkot, illetve szelvényt ástunk ki. Munkánk eredménye három későszarmatakorai (IV. sz.-i) sír volt, több honfoglalás-korabeli sírt nem találtunk.

Jelenleg csak a honfoglaláskori sírt kívánjuk ismertetni, amelyet a terület gondos átkutatása után magányos sírnak tarthatunk.

55—60 éves nő sírja. Teljesen feldúlt. A csontváznak csak egyik (bal?) alsókarcsonttöredéke feküdt a helyén, rajta karperec. A rossz fenntartású csontváz néhány darabja (koponyatöredékek, amelynek alapján Nemeskéri János nem-és korhatározását köszönhetem, s végtagsont, borda stb. törmelékek), valamint a szokásos lócsontok hiánytalanul (tehát lókoponya, kéz- és lábközépcsontok, csiga-, sarok-, csüd-, pártá-, pata-csontok) távolabb, a bolygatás után együtt elföldelve. A sír iránya: a karcsont helyzetéből ítélve Ny-K, mélysége: ugyancsak a karcsont helye és a lószerszámveretek előfordulásának sűrűségéből ítélve 70—80 cm. A lószerszám eredetileg — minden valószínűség szerint — a lábaktól balra volt a sírba helyezve. A szőlőtelepítés és hitelesítés során előkerült mellékletei:

1. *Karperec*, bronzból. Félkörös metszetű, vaskos, tömör. Felületén három-három beütött ponttal díszített mezők váltakoznak hosszában végig, illetve csak szélein vonalkázott mezőkkel (kiterített rajzát l. VIII. t. 9.). Nyitott. Átm. 7×5,5. Sz. 1,1 cm. (VIII. t. 4.)

2. *Lószerszámveretek*, bronzból, vékony öntéssel készítve: a. Kisebb korongalakú, enyhén domborodó felületű veretek. Közepükön dudor, melyből keresztalakban négy lapos, a felületből kiemelkedő szalag ágazik ki és olvad be a peremet szegélyező keretbe. Hátdoldalukon három négyzetes alátétlemezzel ellátott szegecs. 30 db. Átm. 2,5 cm. A szegecs H. 3—4 mm (IV. t. 1—20., V. t. 1—8., 13—14.). A veretek közül néhány a hibás öntés következtében átlukadt. 4 db-nál (V. t. 5—8.) a lyukat alulról, körívben kivágot és két aklaszeghez erősített (l. VIII. t. 5—8.) aranyozott brozlemezzel foltolták be. b. Kis pajzsalakú, ívelt végű veretek. A középső dudort négy, keresztalakban elhelyezett, kisebb félkörös szírom övezi. A szírmok közelből a sarkokig nyúló hosszúkás, elhegyesedő levelek ágaznak ki. Szélükön keskeny szalagkerettel. Hátlapjukon három alátétlemez ak'aszeg. 2 db. Az egyik példány sarkánál megcsorbult, letört ak'láját lyukaeska pótolta. H. 2,7. Sz. 2,1 cm. A szegecs H. 3—4 mm. (V. t. 11—12.) c. Nagyobb korongos, enyhén domborodó felületű veretek. Közepükön gyögysorral keretezett dudor. Innen három teltebb szívidomú, csücsánál megtompult levél nyúlik a peremig. A peremet csatorna hangsúlyozza, melyet a levelek csücsánál kis gyűrűk, azok között pedig pontozott gyűrűk szakítanak meg.

2 db. Az egyik négy, a másik három alátétlemezes aklaszeggel. Átm. 3,5 cm. A szegecsek H. 6 mm. (V. t. 9—10.) d. Ovális, erősen domború veretek, kerek fülecskével. Közepükön dudor négy keresztalakban álló kis szírommal, illetve a peremig nyúló s ott megtompult tojásdad alakú levéllel. Peremüket a levelek csúcsánál és azok között egy-egy pontközepes gyűrűvel megszakított csatorna hangsúlyozza. Hátlapjukon négy-négy aklaszeggel, melyeknek végén lapocska ül. 17 db. Átm. 4,5×4, illetve a füllel együtt 4,5×4,7 cm. A szegecsek H. 6 mm. (VI.—VII. t. és VIII. t. 1.) e. A c.-hez (V. t. 9—10.) hasonló, de nagyobb korongos veretek. A mintában szereplő szívalakú levelek itt nyúlánkabak. A perem közepén futó csatornát a levelek csúcsánál is pontozott gyűrűk szakítják meg. Hátukon három ellenzovel felszerelt szegeccsel. 2 db. Átm. 4,8 cm. A szegecsek H. 8—9 mm. (VIII. t. 2—3.) f. Nagyobb pajzsalakú, csúcsos záródású veretek. A b.-hez (V. t. 11—12.) hasonló díszítéssel. A közepükön elhelyezett dudorból azonban négy helyett csak kettő, a hosszabb oldalak felé fordított kis szírom ágazik ki. Peremük csatornáját a levelek csúcsánál, továbbá a levelek között, mégpedig a rövidebb oldalakon egy-egy, a hosszabbakon két-két pontozott gyűrűcske szakítja meg. Hátukon négy ellenzős szegeccsel. 2 db. H. 6,7. Sz. 4,2 cm. A szegecsek H. 3—4 mm. (V. t. 15—16.)

3. *Zabla*, vasból. Csuklósan mozgó szájvasai végén két-két, — a rövidebben egymásra keresztben álló —, gyűrűvel. A gyűrűk egyikében félkörös füllel felszerelt egyenes oldalpálca, a másikban karika áll. Töredékes. H. 19 cm. (IX. t. 3.) 4. *Kengyelpár*, vasból. Körteformájú. Lapos szárazakkal, négyzetes, (egyik darabon megcsontult) s áttört füllel. Ívelt talpa széles, peremei lehajlók, ezt már nem állíthatom. M. 15—14,6. Sz. 13—12,7. Talpsz. 4,3—4 cm. (IX. t. 4—5.) 5. *Hevedercsat*, vasból. Ovális alakú, tövissel. Átm. 5,7×4,7 cm. (IX. t. 2.)

A találók bemondása szerint szintén a sírból való: 6. *Agyagpalack*. Korongon készült, halványpiros (törésében: szélein halványpiros, közepén szürke), kissé szemcsés, de jól iszapolt. Szája és nyakának nagyobbik része hiányzik. Kigészített. M. 32,2. Fenékátm. 12 cm. (IX. t. 1.)

A sír leletanyaga kétségkívül nem teljes, a tárgyak egyrésze a földben maradt. Nem lehet, hogy akit ilyen gazdagon felszerszámozott lóval temettek, az maga melléklet nélkül került sírba. A föld átrostálása talán segített volna, de erre nem volt mód. Pedig a csontanyag is bizonyítja, hogy munkánk nem lett volna érdektelen. A koponya csecsnyúlványán valószínűleg hajkarika hagyott rozsdafoltot. A lábpercek teljesen zöldrozdával borítottak, bizonysgául, hogy az öregasszonyt szegecsekkel kivert diszes csizmájában temették. Egyetlen megmaradt melléklete a csontváznak az a karperec (VIII. t. 4.), melyet a bal karcsonton találtam. Ennek sincs azonban párja sem a honfoglaláskori, sem a népvándorláskori leletek között. Leginkább őskori, közelebről kora-vaskori formákhoz hasonló.¹ A sírban való helyzete szerint mégis kétségtelenül a honfoglaló asszony melléklete volt. A palackról (IX. t. 1.) ezt már nem állíthatom. A találók szerint ugyan szintén a sírban volt, de honfoglaláskori hasonmása nem lévén, valószínűség szerint a szarmaták provinciális területről származó hagyatékának tartható. Ilyen a bajmoki temető 7. sírjában talált, IV. sz.-ből származó palack.² Márpedig erre a korra tehető a lelőhelyről előkerült szarmata sírok anyaga is. Eredetileg tehát a palack a síron kívül, legfeljebb annak közvetlen közelében feküdhettek és a bordányi szarmata temető vagy telep (?) leletanyagához tartozott.

Szerencsére a mellékletek legértékesebbje, a gazdag lószerszámgarbitúra valószínűleg teljes egészében felszínre került. A kengyelek, az oldalpalcás zabla, a hevedercsat, általános honfoglaláskori tárgyak. Annál érdekesebbek a szer-

¹ A rendelkezésemre álló irodalomban ugyan azonos díszű hallstattkori karperecet sem találtam, mégis velük való rokonsága kétségtelen.

² Párducz M., A szarmaták emlékei Magyarországon III. (Bp. 1950) CII. t. 11.

számszíjak díszei, a rozettás bronzveretek, melyeknek formakincse (6-féle) és száma (55 db) a bordányi veretsort a hasonlók legkiválóbbjai³ közé, az irodalomban ismertettek elejére emeli. Mielőtt tárgyalásukba kezdenénk, mely egyúttal a lelet keltezésére is szolgál, kíséreljük meg előbb a lószerszámot újjáalkotni.

Megfigyelések az ásatás során nem történhettek s így a vereteknek a sírban való helyzetéből nem indulhatunk ki. A honfoglaláskori lószerszám fajtái azonban ismeretesek előttünk. A régebbi gondosabb ásatási megfigyelésekre és a keleti párhuzamokra támaszkodva László Gyula több munkájában⁴ tett kísérletet összefoglaló vizsgálatukra. Nem csupán a magyar, hanem általában a népvándorláskori keleti lovasnépek lószerszámainak szerkezetére vont le alapvetően értékes tanulságokat, felvázolva a lovak felszerszámozásának a szkíta időkig visszanyúló szellemi hátterét is. Munkássága nyomán számunkra már megbízhatóan rekonstruált párhuzamok⁵ szolgálhatnak kiindulásul. De a tárgyak aprólékosabb vizsgálata is ad további fogódzópontot, méreteikből, alakjukból lehet következtetni rendeltetésükre. Börzsönyi Arnold érdeme, hogy a veretek szegecseinek hosszkülönbségére figyelve, azoknak a rekonstrukciónál való hasznosítására is gondolt.⁶ Mindezen szempontok figyelembevételével a következő, szerintem megnyugtató eredményre jutottam:

A veretek szélességük, illetve az alattuk futó szíj szélessége szerint osztályozva jól elkülönülnek. Az **a.** (IV. t. és V. 1—8, 13—14.), **b.** (V. t. 11—12.), **c.** (V. t. 9—10.) jellegű veretek azonos, mégpedig egy keskenyebb (az **a**-jellegű veretet alapul véve 2,5 cm széles) szíjra voltak szerelve, mely csakis a kantár szíjazata lehetett. A veretek formái ezt önmagukban is bizonyítják, általában a kantárveretek korongosak.⁷ A gyeplőre ilyen súlyos bronzveretek semmiképpen nem kerülhettek.⁸ Figyelembe véve a felerősítő szegecsek különbségeit, a kantáron való eredeti helyzetüket is rögzíthetjük. Az **a** és **b**-jellegű veretek szegecseinek hossza 3—4 mm, tehát ugyanazt a kb. 2 mm vastag szíjat kellett átfogniok. Ezekből a korongos veretek nyilván két oldalt a pofaszíjon sorakoztak, de mennyiségükből ítélve belőlük jutott a homlok- és álladzsíj díszítésére is. A **b**-jellegű vereteket a pofaszíjak végére erősíthették. Mint a pajzsalakú veretcsékek szélessége (2,1 cm) mutatja, a pofaszíj — a zabla oldalpálcájának gyűrűjébe való befűzés miatt — e veretek alatt kissé elkeskenyült. A kantár szerkezetét ismerve a **c**-jellegű veretek helye magától adódik. Átmérőjük nagyobb (3,5 cm), szegecseiknek hossza az előbbieknél kétszerese (6 mm). Csakis ott ülhettek,

³ Pilin 2. sír (J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn* III. [Braunschweig 1905] 334 t. 1—2, 6—7, 10—11, 13—16); Mándok (uo. 383. t. 1—7, 10—17; Törtel (uo. 409. t. 2—9); Hencida 5. sír (Fettich N., *A honfoglaló magyarság fémművészete*. AH. XXI. [Bp. 1937] Táblakötet LXXXIII—LXXXV. t.); Koroncó-Újtelep (Arch. Ért. 81 [1954] 2. sz. XXIII.) stb. Egyetlen, a bordányinál gazdagabb (mégpedig jóval gazdagabb) lószerszámról van tudomásom, ez a veszprémi múzeumban őrzött nagyvázszyoni honfoglaló sírok egyike, amelyben állítólag 406 db lószerszámveret volt. Adataink azonban erről oly homályosak (egyetlen pótlólag beírt megjegyzés utal rá és jelenleg 12 db van meg belőlük), hogy nem vehetjük bizonyítottnak.

⁴ A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. AH. XXVII. (Bp. 1943) I, IV. fejezet; Kolozsvári Márton és György Szent-György szobrának lószerszámja. ETI Évkönyve 1942. 75—170; A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. (Kolozsvár 1943) II. fejezet; Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. AH. XXXIV. (Bp. 1955) 256—263 és LX—LXI. t.

⁵ A csókai, ozorai, kúnágotai, szobi avar és a koroncói, hencidai, gyömőrei, geszterédi, Kolozsvár-Zápolya utcai honfoglaláskori magyar lószerszámok rekonstrukciót l. a 4. jegyzetben adott helyeken.

⁶ Arch. Ért. 32 (1912) 219.

⁷ László Gy., AH. XXVII. i. m. 11.

⁸ Uo. 30.

ahol a pofaszíjak és a homlok- illetve álladzószíj keresztezte egymást. Szegecseinek hosszát az ötvösmester eleve a kettős (4 mm-es) szíjréteghez szabta. Ez a kantár tehát pontosan megfelel az ismert gyömörei,⁹ hencidai¹⁰ kantárok szerkezetének, a veretek helyzetét másképpen el sem képzelhetnénk.

Sokkal nehezebb a d. (VI., VII. t. és VIII. t. 1.), e. (VIII. t. 2—3.), f. (V. t. 15—16.) jellegű veretek helyét meggyőzően rögzítenünk. Biztosan nem a kantárhoz, hanem a lószerszám egyéb részeihez tartoztak. Mindenképpen kellett lennie honfoglalóink egy ponton felfekvő pusztázó nyerge miatt szügyelőnek és farhámnak, melyek a hevederen kívül a nyereg elcsúszását akadályozták.¹¹ Ezeknek a legősibb, legegyszerűbb és egyben legáltalánosabb fajtáit véve alapul, a d-jellegű füles vereteket a ló szügyét övező és a nyeregszárnyak elülső végeihez kapcsolt szügyelőszíj díszjeinek vélhetjük.¹² A szügy közepén volt belőlük egy és két oldalt nyolc-nyolc darab. A szíj szélessége a veretek fül nélküli szélességét tekintve (a fülekbe sallangokat fűzhettek,¹³ tehát a szíjon túl kellett nyúlniuk) 4 cm, vastagsága (6 mm-es szegecshosszúság mellett) 4 mm lehetett. Leginkább arra gondolhatnánk, hogy az f-jellegű nagyobb pajzsalakú veretek is itt, a szügyelőszíj végeire, alszíjvégeként¹⁴ voltak erősítve. Határozottan ellentmond ennek azonban szegecseinek hossza (3—4 mm), melyek csak fele olyan vastag, 2 mm-es szíjhoz valók. Esetleg arra gondolhatnánk, hogy a szügyelőszíj kétrétegű¹⁵ volt, melynek mindkét rétegét összefogták a füles veretek, míg a nagyobb pajzsalakúak csak a felsőt érték át. Oka lehetne, hogy a réteges szügyelővégeinek elvarrásával itt, az f-jellegű veretek alatt vezették volna át azokat a szíjakat, amelyeket a nyeregszárnyak végeibe fűztek, vagyis amelyek a szügyelőt csat hiányában a nyereghez kapcsolták.¹⁶ Megítélésem szerint ennek a füles és pajzsalakú veretek között levő 2 mm-es szélességbeli különbség (egyik 4, a másik 4,2 cm) ismét ellene szól. Nem lehettek a 4 cm széles szügyelőszíjra szerelve. De nem valók ide átmérőjük (4,8 cm) miatt az e-jellegű korongos veretek sem. 8—9 mm hosszú szegecsek 6—7 mm-es szíjat átütöttek, tehát két szíj keresztezésénél ültek. A szügyelőn ilyen hely csakis a hashevedertől kiinduló s a ló lábai között a szügyközépig vezetett szíj¹⁷ csatlakozásánál lehetne. Ide is azonban csak egyetlen példányt helyezhetnénk. Nem marad más, minthogy az e. és f-jellegű vereteknek egyaránt a farhámon jelöljük ki helyét.

A veretek eltérő méretei szerint ez a farhám két szíjból állott. Szegecseiknek jelentős hosszkülönbsége arra is utal, hogy ez a két szíj egymást keresztezte, azaz a farhám fajtáit tekintve keresztszíjas farhám¹⁸ volt. A különböző szerkezeti jelentőséggel bíró szíjak vastagsága nem lehetett azonos. Az egyiknek, a farhámszíjnak, a szügyelőhöz hasonlóan a nyeret kellett rögzítenie, vastagsága is azzal egyezhetett (4 mm). A másíknak, szerkezeti szerepe nem lévén, vékonyabb szíj is megfelelt. Valószínűnek tartjuk, hogy ez az a 2 mm-es szíj volt, amelynek végén szíjvégeként

⁹ Uo. 22. kép.

¹⁰ Uo. 21. kép.

¹¹ László Gy., ETI Évkönyve 1942. 106.

¹² A rekonstruált lószerszámok közül hasonló füles veretekkel díszített szügyelő a Koroncó-bábotai (László Gy., AH. XXVII. i. m. 12. kép), hencidai (uo. 21. kép), soltszentimrei (uo. 23. kép).

¹³ Jósa A., Arch. Ért. 17 (1897) 362; Börzsönyi A., i. m. 219; Fettich N., AH. XXI. i. m. 103. — Fettich az egyik veret fülét, belülről, erősen kopottnak is találta.

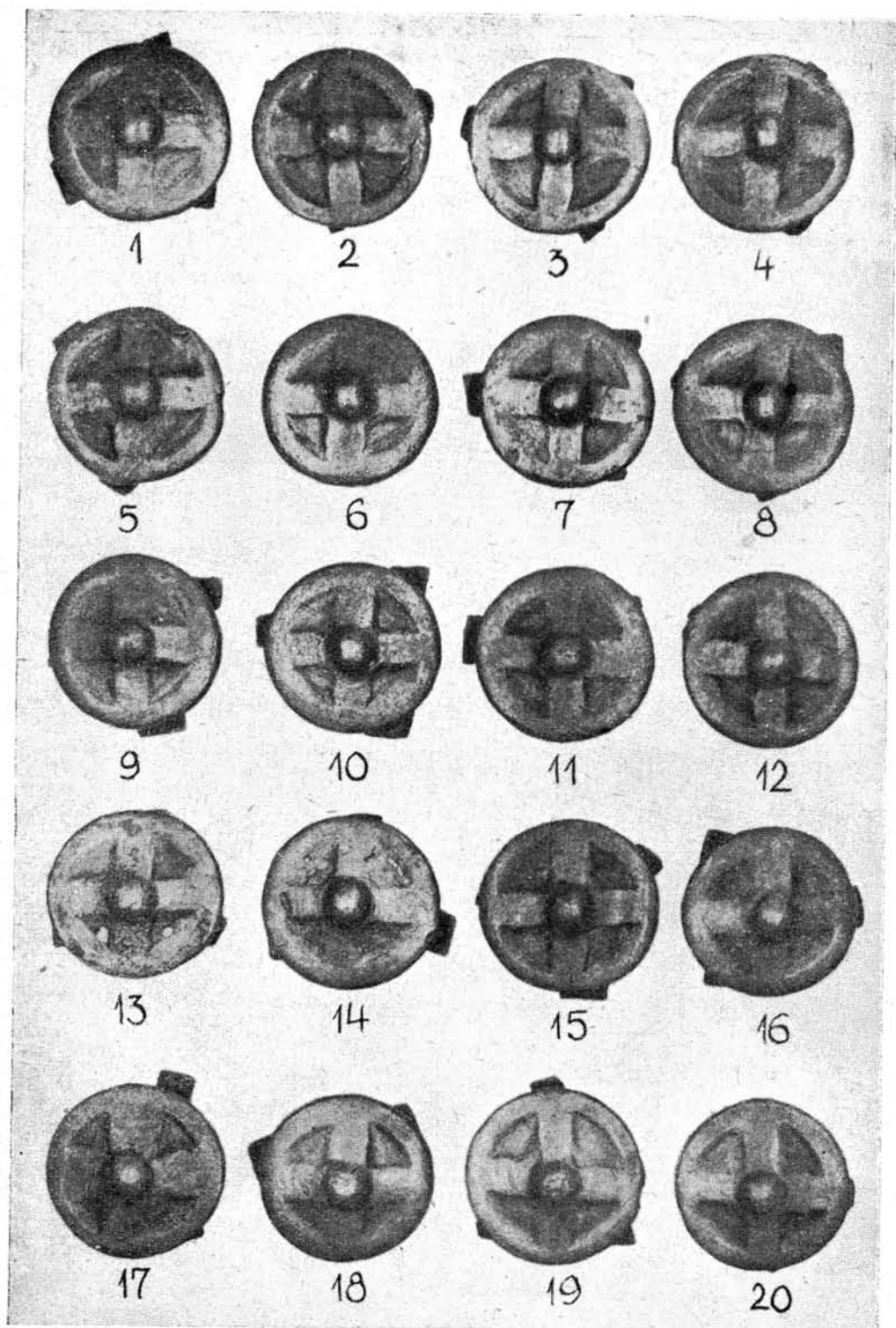
¹⁴ László Gy., ETI Évkönyve 1942. 134.

¹⁵ A másutt megmaradt szíjrészletek tanúsága szerint ugyanis a vastagabb szerszámcsíjakat nem egyetlen vastag szíjból vágták ki, hanem vékonyabb, rugalmasabb szíjakból állították elő. Pl. Gyömörén kettős szíjakat alkalmaztak (Börzsönyi A., i. m. 219.), Koroncó-Rác dombon dupla szélesre szabott szíjat hajlítták össze (Szóke B., Arch. Ért. 81 [1954] 126.), Kúnágotán a szíj két szélét behajtották (László Gy., ETI Évkönyve 1942. 126.) stb.

¹⁶ László Gy., AH. XXVII. i. m. 12, 14.

¹⁷ Ua., ETI Évkönyve 1942. 106.

¹⁸ Uo. 105—106; Honfoglaláskori keresztszíjas farhám a koroncói (uo. 10. kép), hálós farhám a Kolozsvár-Zápolya utcai (László Gy., A honf. magy. művészete Erdélyben i. m. 7. kép).

Honfoglaláskori lószerszámveretek. Bordány (Csongrád m.). 1 : 1.

voltak az f-jellegű veretek felszerelve.¹⁹ Ugyanakkor mindkét — a 4 és 2 mm-es — szíjat a nagy korongos veretek fogták össze. Ezek szegecsei a két szíj együttes vastagságának megfelelő szíjréteget értek át.²⁰

Alább adjuk a bordányi lószerszám rekonstrukciós rajzát²¹ (2. kép), amely veretek helyzetét jól szemlélteti. Mint látjuk díszes kantára, veretekkel kivert egyszerű sütyelője és egyszeresen átkötött farháma nagyjából megegyezik az eddig ismert lószerszámok legősibb változataival. Keresztszíjas farháma is olyan fajta, amit a magyarság az egyszerű farhámfajta mellett még keletről hozhatott

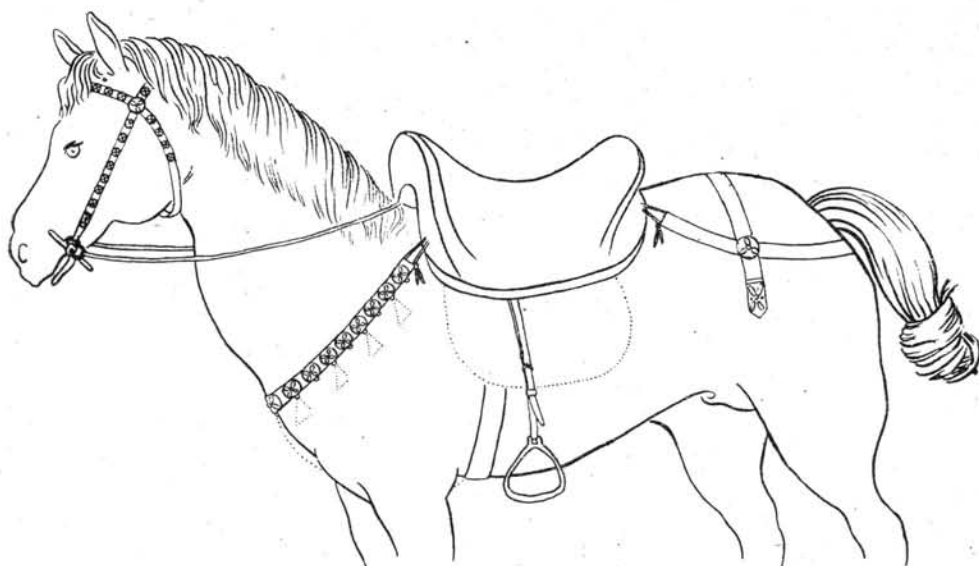

Fig. 2. kép

magával.²² Igaz, megint olyan területről ismertük meg, ahol az avar néptörédek jelentős része élhette át a honfoglalást. Márpedig László Gyula kutatásai szerint — különösen a több keresztszíjből alakított hálós-farhám — az avarok kedvelt divatja volt, s így annak legegyszerűbb változata az ő hatásukra is meghonosodhatott honfoglalóink körében.²³ A bordányi sír ebből a szempontból semmit sem bizonyít. Jelentősebb, hogy a feltűnően gazdag lószerszám ismét

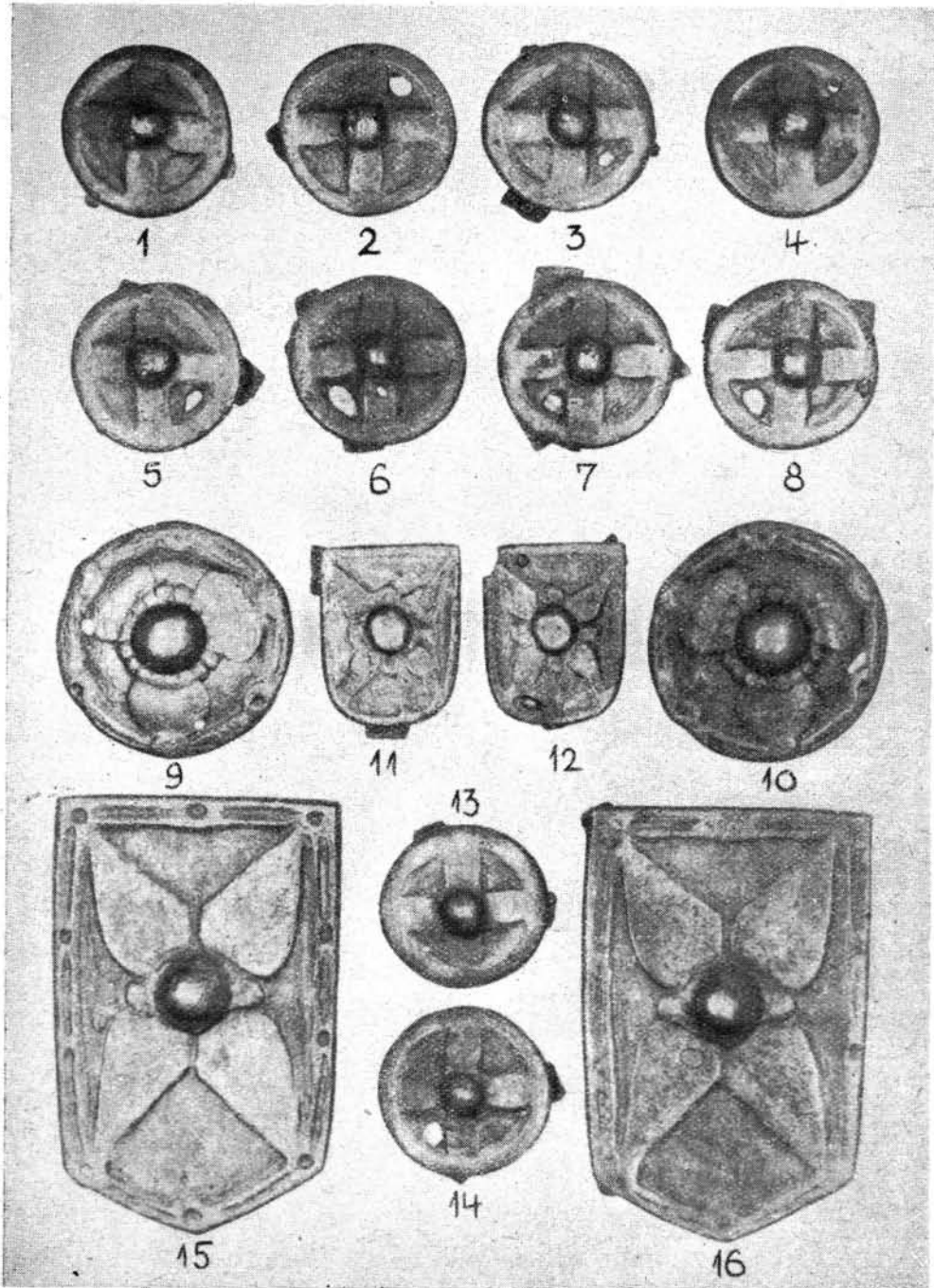
¹⁹ Tévedés volna azt hinni, hogy az átkötőszíj a farhám szíjánál csak keskenyebb lehet. Gondoljunk pl. a csókai avar lószerszám (László Gy., AH, XXVII. i. m. 46. kép.) a farhám szíjával egyező (ha nem nagyobb!) szélességű keresztszíjára.

²⁰ Az e-típusú korongos veretek hasonmásainak rögzítőszegecsei is ilyen feltűnően hosszúak: pl. a kunszentmárton—szentesi úti (Hampel J., Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. [Bp. 1907] 122. és 19. t. 3.), törteli (Ua., Alterthümer i. m. III. 409. t. 2.) stb. Valószínűnek tartjuk, hogy ezeknél a lószerszámoknál is a farhám- és az átkötőszíj keresztezésénél volt a helyük, tehát a bordányi farhám típus általános volt a honfoglalóknál.

²¹ Elkészítésénél László Gy. rekonstrukciós rajzait vettük alapul. A rajzokért Boross Ilonának, a fényképtáblákért Molnár Lászlónak hálás köszönet!

²² László Gy., ETI Évkönyve 1942. 153.

²³ Uo. 152—153. és A honf. magy. műv. Erdélyben i. m. 54—56.

Honfoglaláskori lószerszámveretek. Bordány (Csongrád m.) . 1 : 1, 1.

női sírból került ki. Mind igazoltabb tehát, amit Zichy István²⁴ figyelmeztetésére Fétich Nándor²⁵ és László Gyula²⁶ is hangoztatott, hogy a női lószerszám a honfoglaló magyaroknál is díszesebb, mint a férfiaké. A rangos lószerszám sírbatételében László Gyula a hozomány veletemetésének szokását látja.²⁷ Érdekes továbbá, ha egyelőre törvényszerűséget nem is vonhatunk le belőle, hogy a gazdag lószerszámmal elföldelt asszonyok közül többet²⁸ — mint Bordányban — magányosan temették. Náluk figyelhetjük meg azt az érdekes jelenséget, hogy némelyikük csak egyetlen karpereccel kerül sírjába.²⁹

A bordányi sír korát a lószerszámveretek megadják. Ez a »rozettás«-emlékcsoport kétségtelenül nem egyetlen törzs emlékéanyagának sajátja, változatai csaknem az egész Kárpátmedencéből ismeretesek. Szeged környékén Makón,³⁰ Pusztá-Bukován,³¹ Összeszéken³² stb. találtak hasonló darabokat. Fétich Nándor e csoport kapcsolatait a »kazár«-fémművességen keresztül a minuszinski lovasnomád kultúráig mutatta ki. Kifejezetten keleti eredetű, többségükben még Levediában készült tárgyaknak tartja.³³ Csakhogy míg az egészen korai honfoglaláskori sírok hasonló vereteinek alapanyaga általában ezüst és háttere aranyozott,³⁴ addig a bordányiak bronzból³⁵ készültek. Annak sincs nyoma, mint a hasonló bronzvereteknél az szokásban volt, hogy a kidomborodó mintát ezüsttel futtatták volna be, tehát külső megjelenésükben a nemesfémből készült veretekhez tették volna hasonlóvá.³⁶ A bordányi veretek így már az ősi fémművesség hanyatlásának jelét viselik magukon s aligha tévedek, ha bennük a régi formákat, díszítőízlést követő, de már az új hazában dolgozó ötvösmester munkáját látom. Használója már az új szállásterületen kaphatta hozományul egykori családjától a díszes lószerszámot (illetve akkor felszerszámozott paripát) és ha hozzászámítjuk, hogy mint asszony milyen magas kort élt meg, a leletek földbekerülésének ideje a X. sz. második felénél korábbra nem tehető.

²⁴ W. Radloff, *Aus Sibirien*. (Leipzig 1893) I. 290, 448. — adatára hívta fel a figyelmet.

²⁵ Fétich N., *AH. XXI.* i. m. 101.

²⁶ László Gy., *AH. XXVII.* i. m. 28. Uitt idézve Almásy Gy., *Vándorutam Azsia szívében*. (Bp. 1903) 701.

²⁷ László Gy., *AH. XXVII.* i. m. 28.

²⁸ Mándok (Jósa A., *Arch. Ért.* 17 [1897] 361—363.), Koroncó-Bábota, Koroncó-Rácz domb, Koroncó-Újtelep, Gyömöre (Szöke B., *Arch. Ért.* 81 [1954] 125—129.), Heves (Pataky V., *FA.* 1—2 [1939] 200—204.) stb.

²⁹ Mándok, Koroncó-Bábota, Gyömöre, Heves, Künszentmárton-Szentesi út (?) (Hampel J., *UT.* i. m. 122.) stb. — Hasonló jelenségekre (egyetlen fülbevalóval, karpereccel, kengyellel való temetésre) László Gy., (*AH. XXVII.* i. m. 23, 59.) hívta fel a figyelmet.

³⁰ J. Hampel, *Alterthümer i. m. II.* 548—549.

³¹ *Ua.*, *UT.* i. m. 22. t. 2.

³² Móra F. Múzeum népvándorlaskori naplója 53. 182. 1.

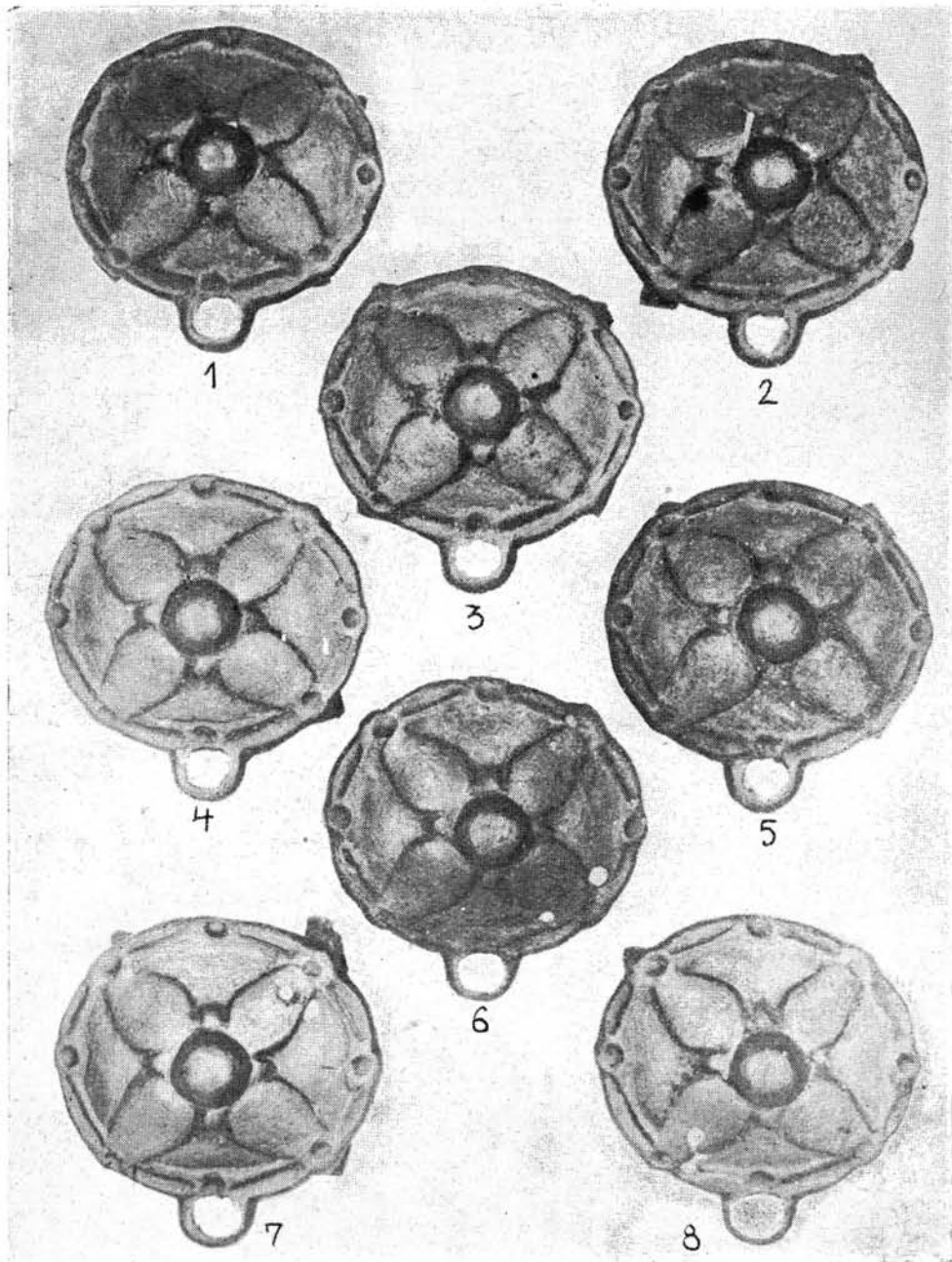
³³ Fétich N., *Arch. Ért.* 45 (1931) 77; *Ua.*, *AH. XXI.* i. m. 99.

³⁴ Vö. érmekkel a X. sz. első felére datálható pilini (L. Huszár, *Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken*. *Acta Arch. Hung.* 5 [1954] 92.), csornai (uo. 71.), karosi (uo. 81.) stb. példányokkal.

³⁵ Hasonlók: Kis-Tengelicz (J. Hampel, *Alterthümer i. m. II.* 549.), Tolna—Szántó (uo. III. 408. t. 8.), Szentes—Nagyhegy (*UT.* 31. t. B.), Mezőmegyer (Dolg. 19 [1943] 172.).

³⁶ Pl. a jászfényszaru (Fétich N., *Arch. Ért.* 45. [1931] 76.), hencidai (Fétich N., *AH. XXI.* i. m. 97.), Csorna-súlyhegyi (Szöke B., i. m. 131.) stb.

Honfoglalás kori lőszerszámveretek. Bordány (Csongrád m.). 1 : 1,1.

Kétségtelen, hogy a vereteknek egyedül a kivitel szempontjából történő osztályozása félrevezető lehet s nem elegendő indok a pontosabb keltezésre. Ha bizonyos is, hogy őseink magukkal hozott művészete fejlődésében megakadt az új hazában s fokozatosan alábbhanyatlott,³⁷ nem jelenti azt, hogy különböző kivitelezésben készült azonos tárgyak egyidőben ne lehettek volna forgalomban, az előkelőbbek aranyozott ezüst, vagy éppen aranytárgyait a kevésbé rangosak ne utánozhatták volna olcsóbb fémekben, silányabb kiállításban. Határozottabb formában csak azért kockáztathattam meg feltevésemet, mert más meggondolások is erre az időmeghatározásra vezetnek.

Honfoglalóink halottaiknak kedvenc hátsólovukat adták mellékletül.³⁸ Samanisztikus világképük szerint lovuk hátán tették meg az utat a másvilági mezőikig. Ennek megfelelően lovaglásra használt, egészséges és fiatal, általában 4—5—7 éves ménnek csontjait találjuk sírjaikban.³⁹ Nem így Bordányban! Bökönyi Sándor volt szíves a csontanyagot megvizsgálni, engedélyével az itt előkerült lóról röviden a következőket közölhetem: Öreg, kb. 15 éves, sánta kanca. Metacarpusai és metatarsusai alapján kb. 145 cm magas. Sántaságának oka a bal elülső csüd-izületben levő idült torzító-izületgyulladás (arthrititis chronica deformans), melynek következtében a metacarpus alsó felén és az egész csüdcsonton sok csontkinövés látható. — A bordányi asszony tehát az általános szokással ellentétben öreg, értéktelen, sánta kancát kapott útravalóul. Talán régebbi, kiöregedett, de egykoron legkedvesebb hátsólova volt.⁴⁰ Bár lehetséges az is, hogy olyan idők köszöntöttek be, amidőn az ősi szabályokat formailag is elegendő volt teljesíteni. A történeti események szerint ez utóbbi eshetőség sem lehetetlen.

Ismeretes, hogy a Maros-vidéken hódít tért először a kereszténység, itt, Gyula szállásterületén működött az első magyar, bizánci eredetű püspökség.⁴¹ A bizánci I o a n n e s S k y l i t z e s művének hitelességéhez, amelyből e tényről értesülünk, kétség nem férhet.⁴² Márpedig Skylitzes a 950-es évek táján megkeresztelkedő Gyulával kapcsolatban arról tudósít, hogy Konstantinápolyból visszatérőben »magával vitt egy jámborságáról híres Hierotheros nevű szerzetest, akit Theophylaktos Turkiá (Magyarország) püspökévé szentelt s aki odaérkezvén, a b a r b á r t é v e l y g é s b ő l s o k a k a t k i v e z e t e t t a k e r e s z t é n y s é g h e z.«⁴³ A kereszténységnek korai jelentkezése tehát Gyula szállásain kétségtelen.⁴⁴ A térítő munka valószínűleg elsősorban a szláv őslakosság

³⁷ Hampel J., Arch. Ért. 24. (1904) 142—143.

³⁸ László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. (Bp. 1944) 495.

³⁹ Hankó B., Debreceni Szemle 9. (1935) febr. 67—68.

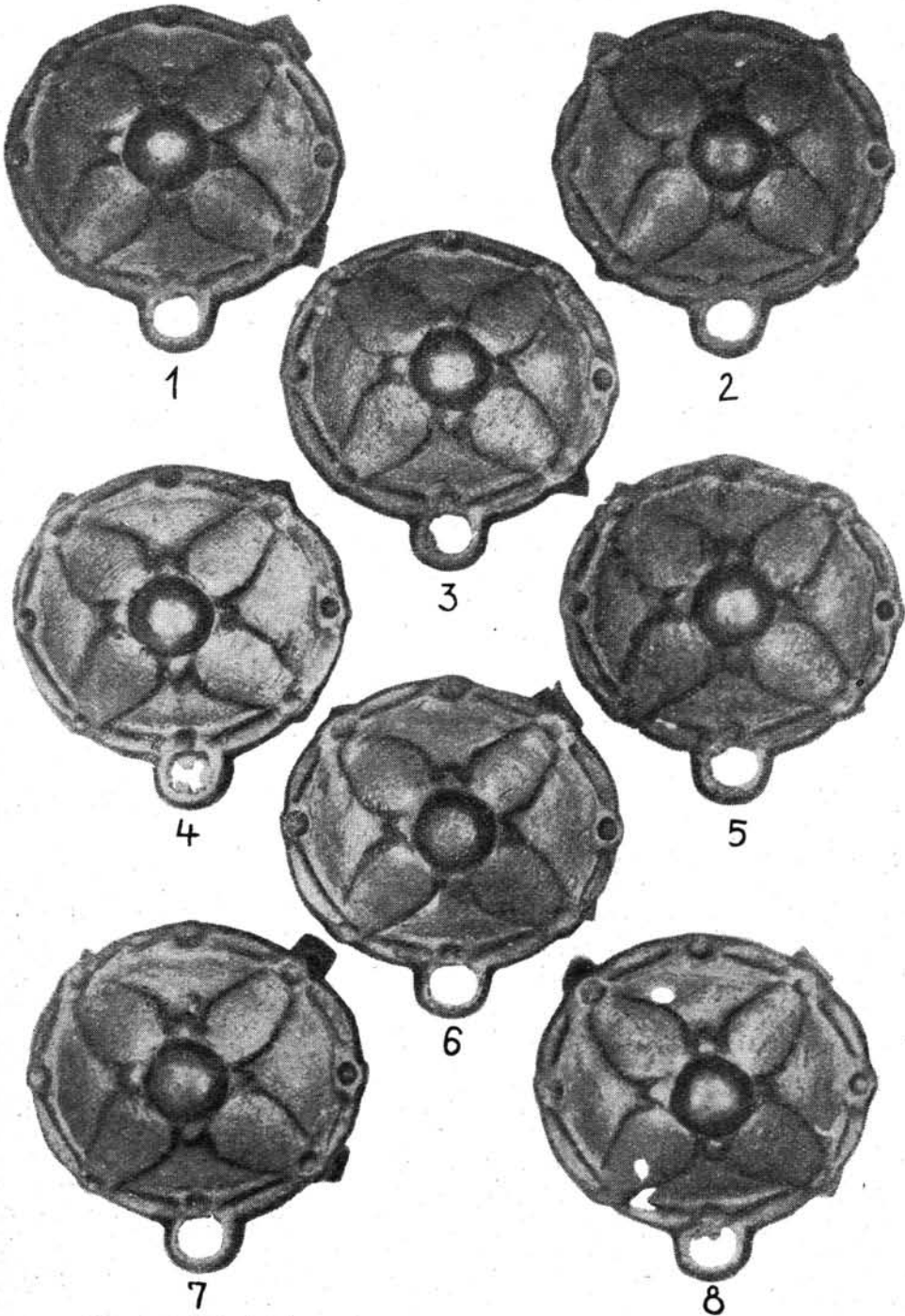
⁴⁰ A beteg, értéktelen ló veletlenítésének természetesen több oka is lehet. Itt csak két lehetőséget említünk, a többit a dolgozat végén vetjük fel.

⁴¹ Váczy P., Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. Szent István Emlékkönyv (alább SzIE) I. (Bp. 1938) 262—265; Moravcsik Gy., Görögnyelvű monostorok Szent István korában. SzIE I. 391—406; Ua., Bizánc és a magyarság. Bp. 1953) 53—56.

⁴² Moravcsik Gy., Görögnyelvű monostorok i. m. 395—396.

⁴³ Uo. 393.

⁴⁴ Noha a görög eredetiből készült *Повесть о Латынѣхъ* c. ószlávnyelvű iratban (Thallóczy L., Sz. 30. [1896] 199—206; a kérdéses rész szöveghű fordítását l. Fehér G., Arch. Ért. 77. [1950] 39.). Gyula-Stefán halála után a térítés elakadásának híret halljuk, a megindult folyamat számai mégis kétségtelenül tovább, egész Ajtonyig vezetnek (vö. Moravcsik Gy., Bizánc és a magyarság i. m. 56.).

Honfoglaláskori lőszerszámveretek. Bordány (Csongrád m.). 1:1.

körében hatott, de bizonyára előbb-utóbb formálta — ha egyelőre közvetve, csak hatásaiban — a velük érintkező magyarság keletről hozott samanisztikus világméretét is. Gyengített és tett egyre értelmetlenebbé számtalan, a pogány ősvallásban gyökerező szokást. A bordányi sír temetési szertartása talán már ennek az átmeneti kornak a terméke. Az ősi törvényeknek még eleget tesznek ugyan, de a halott mellé adandó háttér helyett sánta, értéktelen gebe is megfelelt. A keresztény temetéseket látott pogány magyarok új tapasztalataikat érdekeiknek megfelelően használják fel. (Talán az őskori karperec is ugyanilyen okokból került a sírba. Talált, nem használatos tárggyal elégitették ki a halot-
tat.)

Kérdés azonban, hogy a tiszáninneri részek (Bordány ide esett) a Gyulák szállásterületéhez tartoztak-e és eljutott-e ide a missziós püspökség térítő tevékenysége. Tekintve, hogy elsősorban a Szeged-környéki részek birtoklására gondolok, érdemes e kérdést a város története szempontjából vázlatosan megvizsgálni. Konstantinos Porphyrogenetos szól a turkok lakóhelyének kiterjedéséről. Szerinte »ahol Turkia egész szállásterülete van, azt mostanában az ott folyó folyók nevével nevezik el. A folyók ezek: első folyó a Temes, második folyó a Tutisz, harmadik folyó a Maros, negyedik folyó a Körös, és ismét egy másik folyó, a Tisza.«⁴⁵ Történeiszink egyértelmű véleménye, hogy ezzel csak Gyula törzsének szállásterületét jelölte meg.⁴⁶ Hihető is, hogy a Maros, Temes, Béga (?) partjain lakó törzsek a Sárrét áthatolhatatlan mocsarai, a Körösök vidéke északi természetes határa volt, de nem valószínű, hogy a Tiszát, annak legfontosabb szakaszait ne lépték volna át. Reizner János, Szeged városának monográfiusa a környék korai, honfoglalással egyidős megszállását⁴⁷ s a Demeter p'ebánia még Szt. István előtti görög papok által történő alapítását⁴⁸ feltételezi. A templom környékén végzett ásások ez utóbbit ugyan egyelőre nem igazolták,⁴⁹ de hogy a város egykori őse Gyula törzsének egyik féltett góca lehetett, azt én is biztosnak látom. Jelentőségét különösen két fontos víziút: a Tisza és Maros összetorkolása és az innen szétágazó szárazföldi utak eleve megadták. A kereskedelem évezredekkel ezelőtt kijelölt útja a sószállításra használt Maros. Az értékes cikk szárazföldi továbbításának szüksége települést kell hogy létrehozzon, mégpedig a Tisza jobbpartján, a Maros torkolattal szemközt. Erre mindenkoron a magaslaton fekvő Szeged és környéke lehetett egyedül alkalmas. Birtoklását már az ősidőkben fontosnak tartották, mint régi földvárakkal való megerősítése bizonyítja.⁵⁰

A magyar honfoglalók a hosszú századok gyakorlatával kiépült kereskedelmi utakat és azok gócpontjait nem szüntették meg, sőt ebbe az erőhálózatba még új utakat is szőve vették birtokukba. A kereskedelem főbb útvonalaait ismerjük⁵¹

⁴⁵ De administrando imperio 40. fejelet. (Moravcsik Gy., Bírorbanszületett Konstantin — A birodalom kormányzása. [Bp. 1950] 177.).

⁴⁶ Vö. Hóman B., Turul 30. (1912) 100; Váczy P., Gyula és Ajtony. Szentpétery Emlékkönyv. (Bp. 1938) 491; Moravcsik Gy., Bizánc és a magyarság i. m. 47. stb. — Gyula szállásainak helye tökéletesen tisztázott. Konstantinos tudósítása megegyezik a krónikákban megőrzött hagyománnyal. Szt. Gellért nagyobbik legendája (cap. 10.) szerint Ajtonynak ugyanitt voltak birtokai. Anonymus (cap. 11. és 44.) csak annyiban tér el, hogy a körösi részeket nem számítja Galád és Ajtony országához (l. Váczy P., uo. 497—498.). De ugyanide tehető Gyula szállásterülete a helynevek alapján is (Moór E., A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székek eredete. [Szeged 1944] 17—18.).

⁴⁷ Reizner J., Szeged története. (Szeged 1899) I. 17—32.

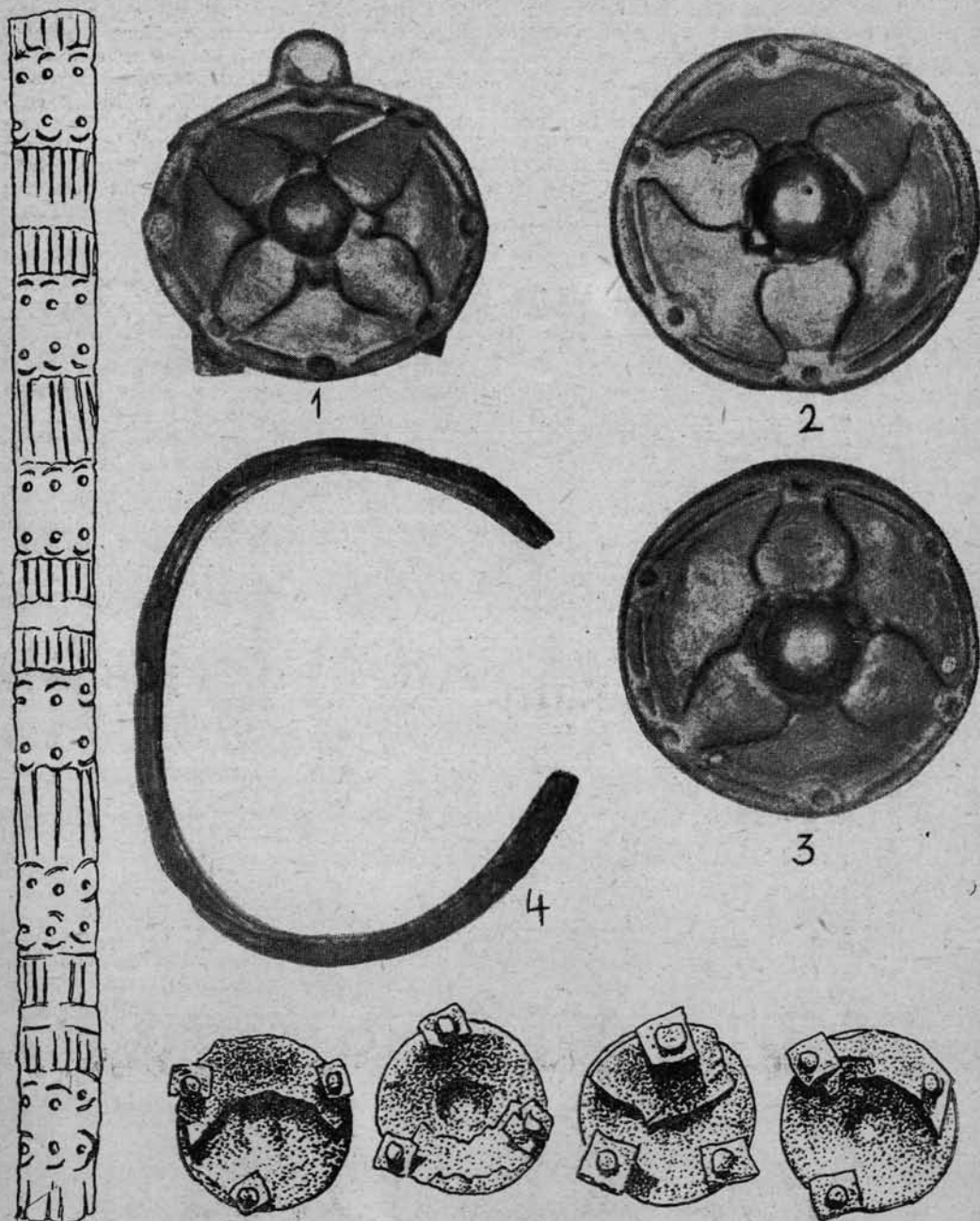
⁴⁸ Uo. I. 19., III. 3.

⁴⁹ Cs. Sebestyén K., Szeged középkori templomai. (Szeged 1938) 33—36.

⁵⁰ Ua., Dolg. 2. (1926) 146.

⁵¹ László Gy., Budapest a népvándorlás korában. Budapest az ókorban a munkában. (Bp. 1942) I/2. 43. kép; Ua., Hítel 1942. szept. 357—368; Ua., HMNÉ i. m. 124. o. utáni térkép.

1—3. Honfoglaláskori lószerszámveretek; 4. koravaskori karperec. Rajzban: a karperec kiterítve (baloldalt) és az átlukadt, alulról foltozott kantárveretek (lent).

és valóban ebben a hálózatban Szeged különös jelentőséggel bírt. Természetes, hogy Gyula a Marossal átelleni részeket magának biztosítja. Erről egész sor X. sz-i honfoglaló lelet (Bojárhalom, Bordány, Domaszék, Dorozsma, Horgos, Jánoszállás, Királyhalom, Összeszék, Óthalom, Pörös-puszta stb.) tanúskodik, melyek feltehetőleg Gyula népének hagyatéka. Később csak a X. sz. legvégén terjeszthette ki hatalmát a Megyeri-törzs, illetve a fejedelmi ház, majd a király egészen Szeged környékéig, a törzsszervezet bomlásának idején. A kalandozások korában háttérbe szorult, de újra erősödő fejedelmi ház a kereskedelmi utakra lassan ráteszi kezét és már csak ezért is el kell Ajtonynak buknia. Szent István 1003. évi erdélyi hadjáratában leveri Gyulát, a törzs Erdélybe hatolt részének fejét. Sóbányáit elfoglalja és maga számára kezdi kiaknázni. Csakhogy Ajtony hatalmat bitrolt vala a királynak a Maroson lejövő sója fölött, e folyó révein a Tiszáig vámosokat és öröket állítván föl, s mindent vám alá vete.⁵² A király, valószínűleg még ugyanebben az évben⁵³ Ajtony ellen fordul. Ajtony csak az utolsó percekben adhatta fel a tiszáninnyi részeket. Itt, a Maros-torkolatvidékén kelnek át Csanád csapatai s a vezetés ütközet már Tiszántúlon következik be. Ugy látom éppen a kérdéses területhez való kényszerű ragaszkodás volt oka, ami miatt Ajtonynak pusztulnia kellett. Szeged környékének birtoklása súlyos gazdasági és hatalmi kérdés volt.

Miután bizonyos, hogy Szeged környéke egykor szervesen kapcsolódott Gyula hatalmas országrészéhez,^{53a} egy-két szempontot szeretnék felvetni, amit a szegedmelléki, de más délalföldi (tehát ugyanezen törzs szállásterületén fekvő) honfoglaláskori temető megítélésénél is figyelembe kell vennünk.

1. Említettük, hogy ezen a területen a kereszténységnek viszonylag korai jelentkezésével számolhatunk. A m. sz.-ban feltárt marosvári görög templom,⁵⁴ a nagyszentmiklósi kincs két görögfeliratos aranycsészeje — mint Gyula-Stefán megtérésének emlékei,⁵⁵ — a temetőkben mind gyakrabban feltűnő bizánci kereszték igazolják a történeti forrásokat. Talán az új eszmék terjedése van hatással az ősi temetési módra, amikor a X. sz. második felében a halott hátafelé helyett értéktelen állatot áldoznak fel, vagy ló nélkül temetnek. Bordányban öreg, sánta, — a jánoszállási temető egyik sírjába⁵⁶ két éven aluli, tehát lovaglásra még alkalmatlan kancát adtak útravalóul. A leggazdagabb női sírunkban, a bojárhalmiban pedig sem lócsontokra, sem lovasfelszerelési tárgyakra nem akadtak.⁵⁷ Kérdés, hogy ezek nem csak a női sírok jelenségei-e, akiknek egyrésze idegen lehetett és a keresztény öslakosság köréből került a honfoglaló családokba.⁵⁸ Természetesen törzsi sajátosság is lehet, ahol a hátafelé eset-

⁵² Szt. Gellért nagyobb legendájának X. fejezetéből, Szabó K. fordításában (Emlékiratok a magyar kereszténység első századáról [Bp. 1865] 62—63).

⁵³ Györffy Gy., MTA II OKözl. 2. (1952) 334. 39. j.

^{53a} Itt jegyzem meg, hogy a középkori marosi, illetve csanádi egyházmegyét noha nyugat felől végig a Tisza határolja, a Maros torkolatával szemközt — Szeged környékét mintegy bekerítve — a Duna—Tisza közére is átnyúlik területe. Gellért, egyházmegyéjének kialakításánál feltehetőleg a Gyulaiak, illetve Ajtony szállásterületének határait vette alapul.

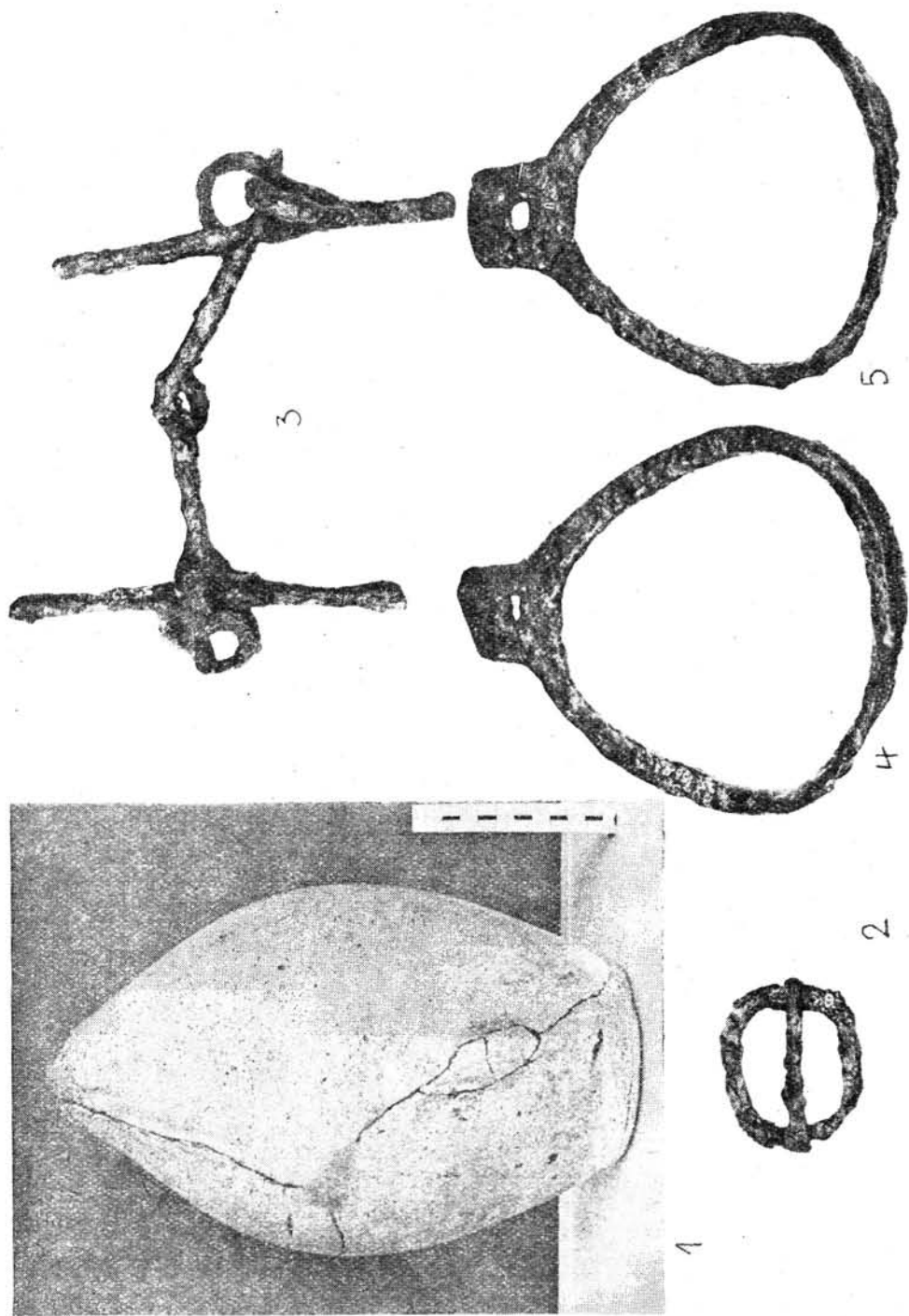
⁵⁴ Henszlmann I., Arch. Közl. 8. (1871), 1—34.

⁵⁵ Fehér G., Arch. Ért. 77. (1950) 34—49.

⁵⁶ Hankó B., i. m. 67.

⁵⁷ Reizner J., Arch. Ért. 11. (1891) 106.

⁵⁸ A kereszténység hatására azért is mertem itt következtetni, mivel mindhárom sír közelebb áll Szt. István korához, mint Árpádéhoz, Korai sírokból beteg lovat, vagy fiatal csikót nem ismerek, lónélküli temetésre pedig főleg az elszegényedett, alávetett családtagoknál és rabszolgáknál van példa.

1. Provinciális eredetű (IV. sz.-i) agyagpalack; 2. honfoglaláskori hevedercsat;
 3. oldalpálcás zabra; 4—5. kengyel. Bordány (Csongrád m.). 1. = kicsinyített;
 2—5. = kb. 1 : 2,5.

leg későbbi időpontban való feláldozása lehetett szokásban.⁵⁹ Elképzelhető azonban, hogy a többi törzseknél is a szegényebbek beteg, illetve lovaglásra nem használható lovakat áldoztak fel a temetéskor. A hazai szkítakori temetőekben,⁶⁰ altáji kurgánokban⁶¹ találunk sánta, értéktelen lovakat. Lehetséges, hogy a honfoglalás korában is — a tehetősektől eltekintve — általános volt e szokás. Csak további ásatások és az előkerülő csontanyag gondos vizsgálata döntheti el véglegesen a kérdést.

2. Gyula törzséről tudjuk, hogy szállásterületének fekvése, határszéli helyzete miatt a bizánci birodalomnak egyik legveszélyesebb ellensége volt. Elsősorban ők azok, akik a 943-as békekötésig portyázásai során látogatják Bizáncot⁶² s eljutnak a fényes Konstantinápolyig. Hozzászámítva balkáni kalandozásaikat, sejtethetjük, hogy mennyi áldozatot követeltek (akár halottakban, akár foglyokban) ezek a vállalkozások.

Valószínűnek tartjuk, hogy a szállásaikon levő X. sz.-i foghíjas vagy kislelékszámú magyar nagycsaládi temetők és szétszórt magányos sírok a kalandozások korának, illetve az azt követő időknek emlékei, — tükrözik e vállalkozások méreteit, gyakoriságát, Gyula népének a kalandozások korában betöltött szerepét. Szembetűnő a Kisalföldön megtelepült törzs temetőivel⁶³ való rokonságuk, mint ahogy a kalandozásokban is azonos mértékben vettek részt: ott Lélé a nyugat felé vezetett portyázások oroszánrésze.⁶⁴

Dienes István

⁵⁹ A hátsaló feláldozásának végleges elmulasztása ugyanis csaknem elképzelhetetlen a nomádoknál. A halottnak feltétlenül szüksége van lovára a másvilágra vezető terhes úton. Ibn Fadlan az oguzokkal kapcsolatban említi: egy halott megjelent álmában a samánnak és elpanaszolta abból eredő nehézségeit, hogy nem kapta meg idejében hátsalóvat. A hozzátartozók sietve utánaküldték. (Zeki Validi Togan, Ibn Fadlan's Reisebereicht. [Leipzig 1939] 31. §.) A családtagok egyébként sem akarták megtakarítani ezt az áldozatot. Ennek okát legvilágosabban egy burját példából értjük meg, akik éppúgy félnek a halott hátsalóvatól, mint magától az elköltözöttől. Igyekszenek is mindenáron túladni rajta, elűzik, vagy eladják az oroszoknak. (U. Harva, Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. FFC No: 125. [Helsinki 1938] 299.) — Nálunk a pogány temetkezési szokásokhoz való ragaszkodáson túl, a burjátokéhoz hasonló gondolkodás ösztönözhetette a hozzátartozókat, mikor keresztény időkben a halott hátsalóvat az egyháznak adományozták (újabb adatát l. Györffy Gy., A székely társadalom. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században c. kötetben, szerk.: Székely Gy. [Bp. 1953] 105.). Tanácsos volt ettől az állattól amúgyis megszabadulni. Kérdés tehát, ha a sírban nem a hátsaló csontjait találjuk meg, nem volt-e szokásban a kedvenc paripát valahogy utólag, egy későbbi áldozat során a halottnak mégis eljuttatni. Pl. az abakai tatárok csak a halálesetet követő 40. napon (U. Harva, i. m. 322.), a teleutok a 7. napon (uo. 324.) áldozták fel a halott lovát.

⁶⁰ S. Bökönyi, Les chevaux scythyques de Szentés-Vekerzug II. Acta Arch. Hung. 4 (1954) 109.

⁶¹ В. И. Цалкин írja (К изучению лошадей из курганов Алтая. МИА СССР № 24 [1952] 154.), hogy az altáji kurgánokból származó 28 megvizsgált ló mind sánta volt. (Calkin tanulmányára Bökönyi S. volt szíves figyelmemet felhívni.)

⁶² Deér J., A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. (Kaposvár 1928) 26—30; Ua., Pogány magyarság—keresztény magyarság. (Bp. 1938) 65—66.

⁶³ Szőke B., i. m. 119—136.

⁶⁴ Talán az anyajogból származó szokásmaradványok mellett (László Gy., HMNE i. m. 220.), amelyre még a régóta (az ananyinói kortól bizonyíthatóan) patriarchális szervezetű honfoglaló magyarságnál is kétségtelenül következtethetünk (vö. H. II.

DAS PFERDEGESCHIRR DES FRAUENGRABES VON BORDÁNY
(KOM. CSONGRÁD) AUS DER LANDNAHMEZEIT

(Auszug)

1955 wurde das Material eines ungarischen Grabes der Landnahmezeit aus Bordány in Kom. Csongrád in unser Museum befördert. Im Grabe lag eine Frau von 55—60 Jahren mit den üblichen Pferdeknochen (Schädel- und Beinknochen) begraben. Vor unserer beglaubigenden Grabung wurde das Grab vollständig zerstört, von einem Teil der Beigaben fand sich keine Spur. In dem aufgewühlten Erdreich fanden wir nur einen Armring (T. VIII. 4), eine Flasche aus Ton (T. IX. 1.), dann die Bestandteile des Pferdegeschirrs: zwei Steigbügel (T. IX. 4—5), eine Trense mit Seitenstangen (T. IX. 3.), eine Gurtschnalle (T. IX. 2.) und mehrere aus Bronze gegossene an den Riemen des Geschirrs angebrachte Zierstücke (T. IV—VII. und T. VIII. 1—3.). Die letzteren zeugen mit ihrem Formenreichtum (sechserlei) und ihrer Zahl (55 Stücke) dafür, dass wir es hier mit einem Pferdegeschirr vom Range zu tun haben, so dass es sich uns zu lohnen schien, das Fundmaterial dieses alleinstehenden Grabes sofort zu publizieren. Obgleich Beobachtungen während der Ausgrabung nicht gemacht werden konnten, ist uns die Rekonstruktion des Pferdegeschirrs mit Hilfe der früher rekonstruierten Parallelen, besonders aber durch Einbeziehung der Längenunterschiede der Nietnägeln in die Rekonstruktion doch gelungen (Abb. 2.). Die reichgeschmückte Trense, der mit Beschlägen gezierte Brustriemen, der einmalig umbundene Umlaufriemen stimmt im grossen ganzen mit jenen bekannten Arten des Pferdegeschirrs (als solche sind zu nennen: das von Koroncó, Hencida, Gyömöre usw.) überein, die das Ungartum noch aus Osteuropa mitgebracht haben wird. Nur der Querriemen des Hinterzeuges zeugt vielleicht für eine Beeinflussung von seiten jener awarischen Volkssplitter, die die ungarische Landnahme überlebt haben dürften. Das Grab liefert uns einen neueren Beweis dafür, dass das Pferdegeschirr der Frauen in der Landnahmezeit — ähnlich wie auch bei anderen östlichen Reitervölkern — schmucker war als das der Männer, Schmucker wohl deswegen, weil sie das von ihnen benutzte prächtigere Pferdegeschirr als Mitgift bekommen haben dürften, welches ihnen nach ihrem Tode auch in das Grab mitgegeben wurde. Es ist merkwürdig, dass ähnliche reiche Pferdegeschirr-Beigaben im allgemeinen in alleinstehenden Frauengräbern gefunden wurden; diese Frauen dürften wohl zu wohlhabenderen Sippen mit vollnomadischer Lebensweise gehört haben.

Дыренкова, Пережитки материнского рода у алтайских тюрков. СЭ. 1937. № 4. 18—45., — a matriarchátusra jellemző avunkulátusnak egy sereg maradványára mutat rá az altái törököknél; A. Бернштам, Социально-экономический строй орхон-энсеевских тюрков VI—VIII веков. Акад. Наук СССР. 1946., — a matriolokális és patriolokális elemek együttes előfordulásáról [165. o.], a matriarchátusnak még erős maradványairól [pl. a кыркызы = kirkizek-nél, 164. o.] tájékoztat. Ez utóbbira Erdélyi István hívta fel a figyelmemet), itt a férfiak idegen földön való elpusztulása is oka lehet, hogy sok nőt feltűnően gazdag útravalóval, sőt a nagycsaládfőt megillető helyre, a temető közepére (pl. Szeged-Bojárhalmon) temettek. Elképzelhető ugyanis, hogy a családfő korai halálával az öregebb és erélyes gazdasszony (különösen, ha főleg serdülőférfiak voltak családjában) maga vette át a vezetést és a nagycsaládot még egyideig össze tudta tartani (l. pl. M. Hermanns, Die Nomaden von Tibet. [Wien 1949] 225.).

In mehreren von diesen Frauengräbern — so auch in Bordány — wurde nur ein einziger Armring gefunden. Der Armring von Bordány (T. VIII. 4.) ist übrigens ein Exemplar aus der frühen Eisenzeit, obgleich es nicht zweifelhaft sein kann, dass dieser Armring dieser Frau aus der Landnahmezeit mitgegeben wurde (er wurde auf dem linken Armknochen, der sich noch in der ursprünglichen Lagerung befand, gefunden). Hingegen wird man die Flasche (T. IX. 1.), die aus Parallelstücken zu schliessen aus der Sarmatenzeit von provinziellem Gebiet stammen dürfte, wahrscheinlich ausserhalb des Grabes gefunden haben; auf der Fundstätte trafen wir nämlich auch gleichaltrige Sarmatengräber aus dem IV. Jahrhundert an.

Das Zeitalter des Fundes ist durch die Beschläge des Pferdegeschirrs als gegeben zu betrachten. Diese aus Bronze gegossenen Exemplare tragen nämlich schon das Zeichen des Verfalls der alten Metallkunst an sich, wenn wir nämlich diese mit jenen vermutlich noch in Levedien verfertigten, mit Silber oder Gold-Silber überzogenen Bronzebeschlägen vergleichen, die aus auf die erste Hälfte des X. Jahrhunderts datierbaren Gräbern hervorkamen. Unsere Beschläge sind wahrscheinlich schon die Arbeit eines in der neuen Heimat arbeitenden Goldschmiedes und das mit diesen geschmückte Pferdegeschirr mag diese ein hohes Alter erlebte Frau schon hier als Mitgift bekommen haben.

Aus den Pferdeknochen zu schliessen wurde bei der Bestattung eine alte 15 jährige lahme Stute geopfert und nicht das Reitpferd der Frau. Es mag vielleicht eine Stammeseigentümlichkeit gewesen sein, das Reitpferd zu einer späteren Zeit, an dem Gedächtnisfest des Verstorbenen zu opfern. Es ist aber nicht ausgeschlossen, dass der Brauch, für einen Verstorbenen ein wertloses Pferd zu opfern, bei dem gesamten Ungartum verbreitet war, wie man auch in den altajischen Kurganen oft nur die Knochen von solchen lahmen Pferden fand.

Das Grab von Bordány kann als ein neueres Zeugnis dafür gelten, das Szeged und seine Umgebung von dem Ungartum der Landnahmezeit für ein wichtiges Gebiet, für welches man besondere Sorge trug, angesehen wurde. Das auf der anderen Seite der Maros gelegene Gebiet mag noch der Stamm des Gyula besetzt haben, um von dort das auf der Maros aus Siebenbürgen transportierte Salz auf dem Lande weiterbefördern und die von hier sich verzweigenden Handelsstrassen überwachen zu können. Und Ajtony, ein späterer Machthaber auf diesem Gebiet, musste unter anderem eben infolge seines Festhaltens an diesem Gebiet, dessen Besitz eine schwerwiegende Wirtschafts- und Machtfrage war, St. Stephan gegenüber unterliegen.

Es ist natürlich, dass es im Landesteil des Gyula viele lückenhafte und wenige Gräber enthaltende Friedhöfe von ungarischen Grossfamilien, desgleichen zerstreute alleinstehende Gräber gibt. In dieser Hinsicht ist sehr auffallend die Ähnlichkeit der Verhältnisse in den Friedhöfen jenes Stammes, der sich auf dem sog. Kleinen-Alföld angesiedelt hat. Dort sind nämlich die meisten nach dem Westen geführten Beutezüge von dem Stamme des Lél, hier die meisten Unternehmungen nach der Balkanhalbinsel und bis zum Friedensschluss von 943. nach Byzanz von dem Stamme des Gyula veranstaltet worden. Das Ausmass dieser Unternehmungen und die verlittenen Verluste auf diesen Beutezügen widerspiegeln diese Friedhöfe.

I. Dienes

A KISKUNFÉLEGYHÁZA-TEMPLOMHALMI TEMETŐ

1951. nyarán, az akkori Múzeumok és Műemlékek Országos Bizottságától azt a megbízást kaptuk, hogy Kiskunfélegyházán, a Templomhalmon leletmentő ásatásokat végezzünk. A leletmentésre azért volt szükség, mert a halmot el akarták hordani.

A Templomhalom Kiskunfélegyházától ÉÉK-i irányban mindössze 1300—1500 m-re, a nagykőrösi és alpári műutakat összekötő makadámút mellett fekszik. A halom felerészét, az északi oldalon az I. világháború utáni években már elhordták. A XIX. század fordulójáról való *Canonica Visitatio* adatai szerint ezen a helyen kápolna állott, amelyet a kiskunfélegyháziak nagy szeretettel és kegyelettel kerestek fel.¹ Amikor a halom északi részét elhordták, a kápolnát is lebontották. A kápolna köveiből, tégláiból benn a városban házakat építettek, ill. házalapokat készítettek.

Nagyon megnehezítette mentőásatásainkat az, hogy a II. világháború idején, a halomnak megmaradt részén, betonból erődítéseket építettek, a halom oldalában lövészárkokat, futóárkokat ástak. A katonai jellegű munkálatokkal nagyon sok sirt dülhettek fel, mert a halom felszíne tele van szórva téglá- és kőtörmelékkel, embercsontokkal. A mi munkálatainkat pedig lehetőség szerint olyan helyen kellett végeznünk, ahol ilyen katonai berendezések nem voltak. Szerencsénkre *Király József* kisparaszt határozottan körül tudta határolni azt a helyet, ahol háborús építkezések voltak. *Király József* tanyája a halomtól 150 m-re ma is megvan, ő pedig a háború alatt nem hagyta el otthonát.

A Templomhalom a Duna—Tisza közére jellemző homokos tájban több párhuzamos homokdüné egyik kiemelkedő vonulata. A tulajdonképpeni halom pedig a homokdünének legkiemelkedőbb része. A dünék egymástól mintegy 4—500 m távolságra, megközelítőleg É-D-i irányban húzódnak. A dünék közei mélyebbek és ezek a düné alsószintek abban a magasságban vannak, mint az emelt és a két műutat összekötő bekötő- (makadám-) út.

Leletmentő ásatásainkat 1951. szeptember 10—15. és november 12—21. között végeztük. Első alkalommal 56, a második alkalommal az 57—167. sírokat tártuk fel. Feltárásainknál végig jelen volt *Gaál Károly*, akkori kkfélegyházi múzeumvezető és *Hajmás Sándor* kkfélegyházi restaurátor, a második időszakban *Boros Ilona* szegedi grafikus, restaurátor.

A feltárt temetőrészleg (1. kép) sírjainak leírása a következő:²

¹ Paál Kálmán kiskunfélegyházi ny. múzeumigazgató szíves közlése.

² A sírleírásoknál az alábbi rövidítéseket használtuk:

M = mélység	Kop. = koporsóban
H = hosszúság	Kékop. = kéregkoporsóban
Sz = szélesség	b. = bolygatott
f = férfi	rb. = részben bolygatott
n = nő	eb. = egészen bolygatott
gy = gyermek	

A csontvázak irányításánál (pl. 240°—60°) az első adat a fej, a második a láb irányát fokokban mérve mutatja, amikor az északi irány 360 foknak felel meg.

1. sír. M. 53, rb, f, 240°—60°, bal alsókarja kinyújtva, csak a medencétől lefelé maradt meg. Kop, kisebb koporsóedezskák maradványaival. Lábánál koporsóvasalás (XV. t. 8.), két, hegygel lefelé álló szeggel.

2. sír. M. 38, Sz. 40, H. 65, csak koponya, mellkas és bal felsőkar, rb, 270°—90°. Kop. 1. Koponya jobboldalán, szemmagasságban Mária királynő pénze. 2. Mellén, mellcsontokon három fülesgomb, ezüsből (X. t. 22., 25., 27.). 3. Baloldalt, állkapocs magasságban díszes koporsóvasalás (XV. t. 1), töredékekben.

3. sír. M. 70, H. 35, csak alsólábszárak. 270°—90°, rb. Összehányt többi csontjai között, medence tájon 1. pártáöv csat vasból (XI. t. 3.), 2. Rosszezüsből, vésett díszű fejesgyűrű. 3. Koporsóvasalás, törött fejű koporsószeggel.

4. sír. M. 100, Sz. 35, H. 60, csak felsőtest, a medencéig. Alsó karjai a mellén keresztben állnak, rb. Közvetlenül a bordák alatt mészdarabkák. 1. Összehányt csontok között, a medence táján rosszezüsből fejesgyűrű, liliomdíszel (XI. t. 21.). 2. Pártáöv veret töredékek (XI. t. 10—12.).

5. sír. M. 70, Sz. 34, H. 137, rb, n, alsó karjai a medencében. 280°—100°, koponyája hiányzik. Koponya helyén koporsóvasalás darabok (XVI. t. 9.).

6. sír. M. 100, Sz. 35, H. 176, rb, f, jobb karja teljesen, bal alsó lábszára hiányzik. Bal alsókarja a medencében. Kop. 1. Bal kisujján bronzgyűrű. 2. Koponya baloldalon, halánték táján S-alakú hajkarika bronzból (X. t. 1.). 3. Uo. S-alakú hajkarika töredéke két darabban (X. t. 4.). 4. Bal vállánál koporsóvasalás darabok, két szeggel (XV. t. 2—4.).

7. sír. M. 84, Sz. 37, H. 135, gy, 250°—70°. Kop. Feje alatt faszén darabkák. Bal felsőkarja, jobb alsó karja hiányzik, rb. Bal alsó karja medence alá kinyújtva. 1. Medence feletti 5. csigolyán és törzsén keresztül pártáöv csattal, rozettás övveretekkel (XI. t. 15.). 2. Két térde között, testhosszának irányában vaskés, benne 4 aklaszeggel (XVI. t. 15.).

8. sír. M. 85, bolygatott gyermeksí, csak felsőlábszárjai vannak helyükön. Sír hosszában 12 cm vastagon, földdel kevert szenes réteg.

9. sír. M. 80, Sz. 33, H. 97, rb, 260°—80°, bal felsőkar fordítva áll, alsókarja, alsó lábszárak hiányoznak.

10. sír. M. 80, Sz. 28, H. 116, gy, 265°—75°.

11. sír. M. 90, Sz. 32, H. 148, sírhossza 160. Kb. 15 éves leány. 240°—60°. Karjai a medencében. Kékop. Feje alatt faszén darabok.

12. sír. M. 72, Sz. 37, H. 145, 200°—20°, rb, alsókarjai medence mellé kinyújtva, jobb alsó lábszára hiányzik. 1. Nyakában füles bronzgomb. Medencéjében, az utolsó csigolyacsonton patina nyomokkal.

13. sír. M. 85, Sz. 43, H. 165, f, 230°—50°, alsó karjai a medencében. Kop. 1. Nyakában, a kulcsonton bronz ruhakapocspár (mint X. 13.). 2. Jobb felsőlábszárának combejénél hegyével befelé álló koporsószeg. 3. Koponyatető magasságában, jobb oldalon, töltelékföldből Zsigmond obulusa.

14. sír. M. 110, Sz. 45, H. 162, n, 260°—80°. Alsó karjai a medence fölött, keresztbetéve. Kop. 1. Kulcsonton ruhakapocspár (mint X. t. 13.).

15. sír. M. 78, Sz. 47, H. 155, n, alsó karjai medence fölött keresztbe téve. 260°—80°, Kékop. A sír alja terméskövekből kirakva, ezen szétszórtan szénmaradványok. 1. Homlokán gyékényből készített koszorúpárta, rajta gyöngyökkel (X. t. 8., 10.). 2. Mellén bronz ruhakapocspár (mint X. t. 13.).

16. sír. M. 120, Sz. 32, H. 123, sírhossza 135. Gyermeklány, 340°—160°, erősen porladt csontokkal. Karjai a medencében. 1. Homlokán koszorúpárta, fonalhímzéssel (XII. t. 1.). 2. Mellén textília maradványok (XII. t. 5.). 3. Álla alatt csipke (?) maradványok (XII. t. 4.). 4. Medencében valószínűleg koporsóvasalásból származó vaslemez darabka.

17. sír. M. 120, Sz. 46, H. 156, sírhossza 163, n, gyermekével, 260°—80°, Kop. A megszült gyermek (csecsemő) csontváza az anya két térde között. Alsókarok a medence fölött keresztbetéve, medence alatt faszén maradványok. 1. Bal válla felett textilmaradvány. 2. Jobbkezének újján rosszezüsből fejesgyűrű töredék, vésett díszítéssel (X. t. 17.). 3. Sírbontás után, feje alól textilmaradványok (mint XII. t. 5.).

Fig. 1. kép

18—20. sírok. Hármassír. M. 110, Sz. 54, H. 160, mindhárom 225° — 45° , Kop. Legalul férfi, fölötte nő, (18. sír), a nő baloldalán, alsó lábszárak mellett gyermek (19. sír). A férfi (20. sír) csontváz bal felső és alsó karja hiányzik. Válla a 18-as nő és a mellette levő gyermek csontváza alatt és a nő bal medencelapátja alatt. Így a férfi a nő bokájától tovább, még 55 cm hosszúságban nyúlik. E sírban a férfi volt legkorábban elhelyezve. Felső teste és jobb oldali bordái bolygatva, koponyája teljesen hiányzik, bal felsőkarja a jobboldali medencelapátban. A 18. sírban: 1. Álla alatt, kulcsontokon bronz ruhakapocspár (mint X. t. 13.). 2. Bal medencelapát alatt és a mellé kinyújtott alsókar és kézfej között ruhakapocspár. 3. Lábak mellől, jobb oldalon koporsószegek (3 db), befelé álló hegyekkel. Jobb alsókaron, kézfejnél patinanyomok. Medencéje alatt mészdarabok, feje alatt faszén darabkák.

19. sír. A gyermek hossza 73 cm.

20. sír. A széthányt felsőtest csontjai között, jobb lapocka csont alatt koporsóság.

21. sír. M. 110, Sz. 40, H. 137, n, Kékop. 250° — 70° . Alsó karok a medencében. A koporsóméreteit sikerült megfigyelni. Fejénél 29.5, deréktájon 34, lábnál 30.5 cm széles, de a koporsó magassága nem volt mérhető. 1. Nyakában bronz ruhakapocspár. 2. Mellén ua. 3. Medence baloldalán ua. 4. Medence jobboldalán ua. A sírfejen, szétszórtan faszén darabok voltak.

22. sír. M. 120, Sz. 34, H. 145, f, rb, 220° — 40° . Koponyája, jobb felsőkarja és jobb alsó lábszára hiányzik. Alsó karok a medencén kívül kinyújtva. 1. Jobb válla felett nagyfejű koporsóság töredéke. Jobbkézének újján patinanyomok, de gyűrűt nem találtunk.

23. sír. M. 100, Sz. 44, H. 50, csak felsőtestrész, medencéig. 250° — 70° , alsó karok hiányoznak, felsőkarok helyükről kimoztatva. Rb. Kop, koporsóvasalás töredékekből megfigyelve.

24. sír. M. 90, összehányt, koponyánélküli vázrészek.

25. sír. M. 91, Sz. 27, H. 51, gy, b, 240° — 60° , Kop. Csak a felső testrészek maradtak meg, kinyújtott karokkal. A vázrészek alatt vastag hamuréteg. 1. Bordák alatt, könyökmagasságban 3 cm széles, két darabra törött $21+14$ cm hosszúságú fémszálakból szőtt pártáöv maradványok. A Nemzeti Múzeum kiállításán. 2. Jobb arcnál, járomcsont mellett csontból faragott karika. Restauráláskor eltűnt. 3. Koponya jobboldalán félrecsúszott gyöngyös pártamaradványok, fémszálakból spirálisan kiképzett díszekkel. 4. Gerincoszlopon, repülőbordák vonalában bronz ruhakapocspár.

26. sír. M. 135, Sz. 38, mérhető H. 131, n, eb, 260° — 80° , Kékop. A csontváz feje, nyaka hiányzik, alsókarok mellén keresztbetéve. 1. Valószínűleg koporsóvasaláshoz tartozó vasdarabka, a jobb lapockán.

27. sír. M. 94, Sz. 27, mérhető H. 60, gy, eb, 310° — 130° . Medencétől lefelé a lábszárak hiányoznak, alsó karok a medencébe helyezve. 1. Homlokán gyékénykoszorúból készített, hímzett pártá. Parafinnal megkötve, koponyával együtt beszállítva, különben nem sikerült volna megmenteni. 2. Derekan, medencelapátok fölött bőrből hasított pártáöv, apró kerek övveretekkel (XI. t. 16. és XIV. t. 6.). 3. Mellén, a szegycsonton 3 pár, bronzhuzalból készült ruhakapocspár (mint X. t. 13.).

28. sír. M. 110, Sz. 43, H. 155, sírhossza 160, n, alsó karjai a medencében. 250° — 70° . Kékop.

29. sír. M. 82, Sz. 30, H. 100, feje, balkarja, jobb alsó lábszára hiányzik. F, rb, jobb alsó karja medence mellett kinyújtva. 230° — 50° .

30. sír. M. 105, Sz. 28, mérhető H. 105, f, rb, csak medencétől lefelé. Kékop. 260° — 80° .

31. sír. M. 110, Sz. 33, H. 110, gy, 210° — 30° . Jobb alsó karja medence mellé kinyújtva, balkarja a medencében. Kop.

32. sír. M. 120, Sz. 28, H. 53, rb, gy. lábszárjai hiányoznak, 250° — 70° , alsó karjai medence mellé kinyújtva.

33. sír. M. 92, Sz. 40, H. 160, f, 250° — 70° , alsó karjai medencében. Kop. Mellén a bal repülőbordán koporsóvasalás töredék, szeggel. Homlokán balról forradás.

34. sír. M. 95, Sz. 40, mérhető H. 95, rb, alsó lábszárak hiányoznak, 225°—45°. Jobbkarja mellén, balkarja medencében, jobb felső lábszára eredeti helyzetéből kimozdítva. 1. Jobb könyöknél, egyik végén hegyesedő ácskapocsszerű szeg töredék (iszkába) (XVI. t. 8.). 2. Jobb medencelapát felső szélén vascsat (XI. t. 23.). Koponya alatt faszén darabok.

35. sír. M. 115, Sz. 40, H. 143, f, 260°—80°, karjai medence fölött keresztbetéve. Kop. 1. Jobbkéz újján bordadíszes bronzgyűrű. (XI. t. 22.).

36. sír. M. 110, Sz. 24, mérhető H 90, rb, n, 220°—40°, felső teste hiányzik, a bal medencelapáttól lefelé maradtak meg csontjai. Kékop. nyomokkal.

37—38. sír. Kettős gy. sír, M. 94, Sz. 42, H. 105, ill. 93, rb, 265°—85°. A 37. sírban jobb lábszárak hiányoznak, baloldalán rajta fekszik a 38. sír baloldala. A 37. sír jobb alsó karja medence fölött, a bal a 38. sír könyöke felé kimozdulva. A 38. sír jobb alsó karja a 37. sír bal felsőkarján, visszahajlítva. A 38. sír, bal alsókarja hiányzik. A 37. sír mellén 1. ruhakapocspár. A 38. sír bal lapockáján 1. bronzhuzalból készült ruhakapocspár, 2. gerincoszlopán, medence fölött, koporsóvasalás töredékkel vascsat töredéke. 3. Két térde között, inkább a jobb térdkalácson 2 db koporsószeg. 4. Töltelékföldben, kb. 10 cm magasan, a két sír medencéje közötti részen kisebb edénytöredékek (2 db). Kop, a koporsó mérhető szélessége fejnél 49 cm.

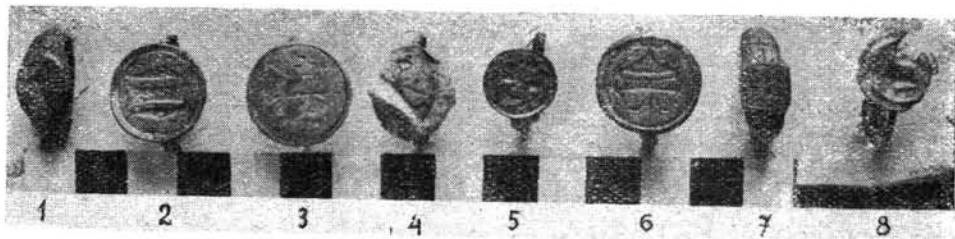

Fig. 2. kép

Kiskunfélegyháza 3. sír: 4; 4. sír: 5; 17. sír: 1; 34. sír: 2; 44. sír: 8; 111. sír: 7; szórványlelet: 3.

39. sír. M. 85, Sz. 41, H. 135, f, 225°—45°. A Kékop hossza 137, Sz. a medencénél 48, térdkalácsoknál 39, lábfejnél 40 cm. Az északi oldalon egyes kéregdarabok hossza 10, 15, 18, 26 cm. Ezek a darabok a sír könyökétől a lábak felé mutattak összefüggést. Az egyes darabok szélessége 7,6, 12, 6 cm. A 18 x 12 cm-es méretű darabon 1,3 x 1,5 cm átm. lyuk volt. A fiú csontváz alsókarjai a medencében. 1. Nyakában, a szegycsonton ruhakapocspár (mint X. t. 13.).

40. sír. M. 105, Sz. 50, mérhető H. 90, rb, 250°—70°, Kop. A lábszárak hiányoznak. Két alsókarja a medencében. E sírban eb. idegen sír volt, amelynek koponyája elporladt, s mérhető szélessége 22 cm. Egy harmadik idegen sírból való koponyát, hozzátartozó nyakcsigolyákkal, kulcsontok és felsőkarok bedobásával a mi csontvázunk bal könyökénél találtunk.

41. sír. M. 98, Sz. 23, H. 73, gy, rb, 270°—90°, feje, jobbkarja hiányzik. Bal alsókarja kinyújva, a medence mellett. 1. A jobb medencelapát mellett törött üveg (XI. t. 19. és XIV. t. 9.). 2. Mellén, a repülőbordáknál bronz ruhakapocspár (mint X. t. 14.).

42. sír. M. 80, Sz. 34, mérhető H. 62, rb, 260°—80°. Csak a medence és a felső-lábszárak maradtak meg. 1. Két térdkalács között koporsóvasalás töredék, egyébként a koporsónak nyoma sem mutatkozott.

43. sír. M. 90, Sz. 21, mérhető H. 86, rb, gy, 230°—50°. Koponyája, balkarja, jobb felsőkarja hiányzik, jobb alsó kar a medence mellett kinyújtva. A váz rosszfenntartású.

44. sír. M. 77, Sz. 33, H. 154, n, 260°—80°, Kop. Alsó karjai a medencében. A váz alatt szétszórtan mész és faszén töredékek. 1. Bal vállánál, 2. bal könyökénél,

kívül, koporsóvasalás darabok. 3. Két térdkalácsa között fejes, ezüstgyűrű (X. t. 30). 4. Mellén, a kulcsont alatt ruhakapocspár. 5. Balról, a koponya járomcsontjának irányában, hegyével befelé álló koporsószeg. 6. A koponya jobboldalán, szemvonalon irányában ezüst fülbevaló, három hólyagos dísszel (X. t. 3.).

45. sír. M. 75, Sz. 35, mérhető H. 52, gy, rb, csak felsőtest, az alsó karoktól lefelé hiányzanak csontjai, 225°—45°. Feje és melle alatt szétszórtan mészdarabok.

46. sír. M. 82, Sz. 20, H. 72, rb, gy, jobbkarja és bal alsókarja hiányzik. 225°—45°. Kop. Medence fölött, utolsó előtti csigolyán koporsóvasalás töredék. A kisgyermek angolkóros lehetett.

47. sír. M. 115, Sz. 25, H. 93, gy, 265°—75°, Kop. I. Mellén, a szegycsonton ruhakapocspár, bronzból (mint X. t. 13.). 2. Koponya jobboldalán, a száj vonalában fehér és kékszinű gyöngyök (X. t. 5.). 3. Jobbkönyökénél, kívül, nagyfejű koporsószeg töredék. 4. Koponyája fejtetőnél koporsóvasalás töredék.

48. sír. M. 90, Sz. 25, H. 70, rb, gy, 240°—60°. Jobb alsó karja hiányzik, bal a medence mellett kinyújtva. Kop.

49. sír. M. 96, H. 185, rb, felnőtt csontváza, 205°—25°. A csontvázból csak a koponya, felsőlábszárak és a lábujjak maradtak meg. Koporsóban volt elföldelve, de a bolygatásnál azt is feldúlták. Néhány koporsóvasalás töredék (3 db) a töltelékföldből került elő.

50. sír. M. 90, Sz. 30, H. 110, rb, gy, 240°—60°, Kop. Két alsó karja és jobb bordacsontjai hiányoznak. A koporsónak csak nyomai mutatkoztak.

51. sír. M. 123, Sz. 35, H. 130, rb, gy, 240°—60°, Kékop. A csontvázból csak a koponya és a mellkas csontjai maradtak meg. A kéregkoporsó maradványok csak a teljesen hiányzó lábszáraknál vannak. Az északi oldalon 27 x 8, 23 x 9, 15 x 8 és 14 x 8 cm méretű, míg a déli oldalon 22 x 12, 5 x 9, 4 x 10, 5 x 10, 7 x 11, 5 x 9, 12 x 8, 15 x 11 cm-es darabokat figyelhettünk meg. Mindegyik kéregdarabon egy-egy lyukat észleltünk. A koporsó szélessége 37 cm. (mint a XVII. táblán).

52. sír. M. 115, Sz. 25, mérhető H. 105, rb, gy, 260°—80°. Koponyája a két térdkalácson, jobb alsókarja medence alá, bal a medencében elhelyezve.

53. sír. M. 92, Sz. 24, mérhető H. 75, rb, gy, 270°—90°. Bal alsókarja, bal lábszára, s jobb alsólábszára hiányzik. Jobb alsó kar a medence mellé kinyújtva. 1. Nyakában, a szegycsonton füles bronzgomb (X. t. 26.). 2. Dereján, a bal medence lapát fölött rosszezüstből készült pártavöv (?) töredék (XI. t. 17.). 3. Homlokán pártanyomok.

54. sír. M. 65, Sz. 27, H. 107, gy, 280°—100°. Jobb alsókarja kinyújtva, bal a medencében. 1. Mellén, baloldalon a IV. bordán ruhakapocs, bronzból. 2. Fején pártanyomok, amelyekből 7 szem kéttagú fehér üvegyöngy maradt meg (X. t. 7.). A csontváz alatt szétszórtan mész és faszén töredékeket észleltünk. 3. A váz felbontása után, a medence alól négyszögletes, iemezes övcsat került elő, gótikus betűdíszekkel (XI. t. 2. és XIV. t. 1.). 4. A töltelékföldben koporsóvasalás töredék.

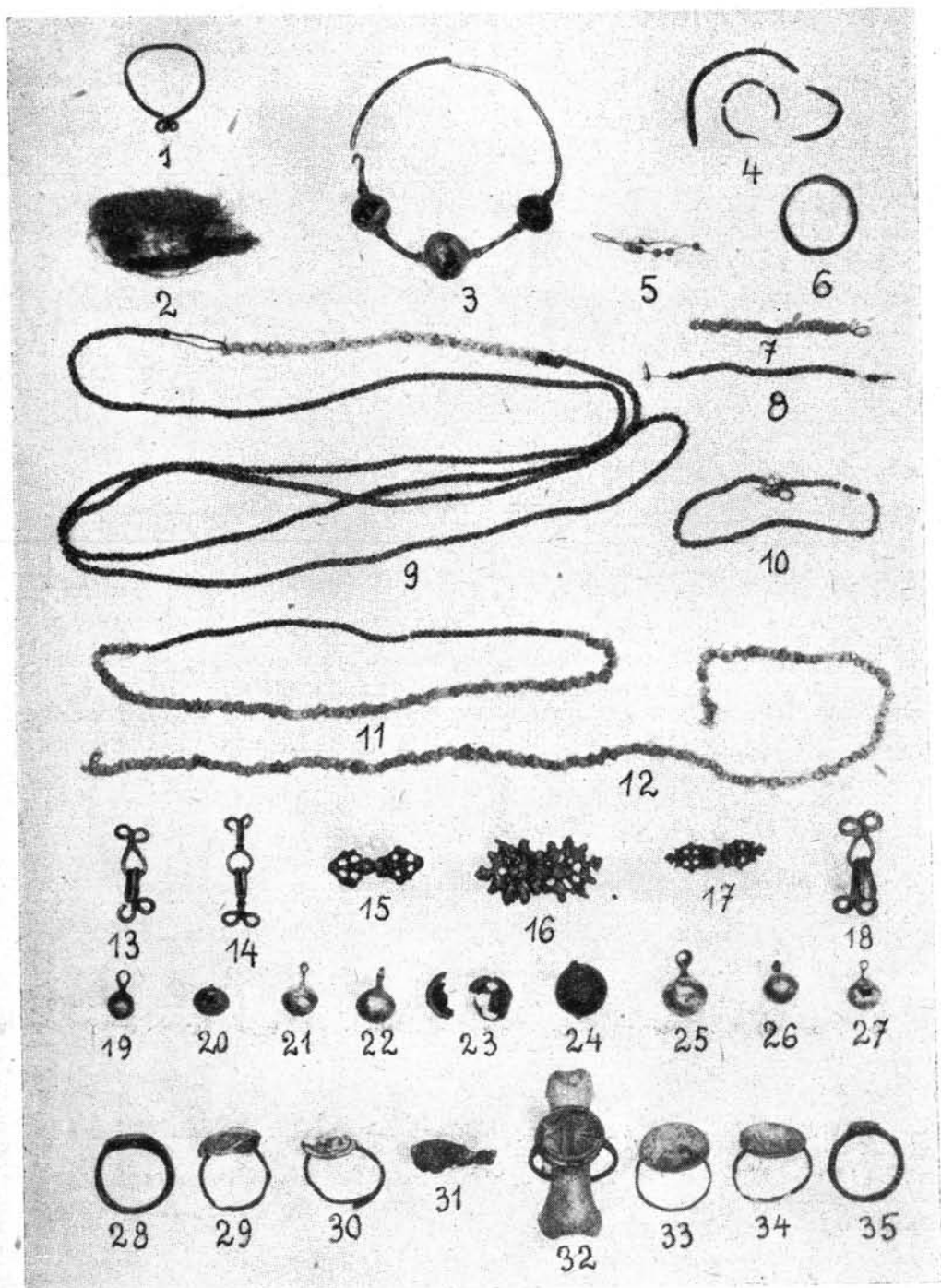
55. sír. M. 100, Sz. 18, H. 84, gy, rb, 250°—70°, Kop. Karjai és alsó lábszárak hiányoznak. A vázrészek elporladtak.

56. sír. M. 85, Sz. 30, H. 125, n, 260°—80°, Kop. Karjai a medence mellett kinyújtva. 1. Fején koralakú pártakoszorú nyomai, gyöngyszemekkel díszítve. Maradt néhány pártafoszladék is. 2. Jobb medencelapátnál, a jobbkönyök belső oldalánál négyszögletes pártavövcsat, préselt szív-sor díszítéssel. A csattűsök hiányzik. (XI. t. 3.) 3. Bőröv, rajta 8 db esztergályozott csontgombocsa díszítéssel. A díszek a medencéből kerültek elő (XI. t. 13.). 4. Jobb felsőlábszár külső oldalánál koporsóvasalás töredék. 5. Két lábszár között koporsószeg. Vízszintesen, hegyével a lábujjak felé fordulva találtuk.

57. sír. M. 90, H. 97, gy, 300°—120°, Kop. A koporsó szélessége fejnél, lábnál 24, medencénél 26, H. 100 cm. Leány gyermek, alsókarok a medencében. Fejtetőnél, a koporsón kívül összehányt csecsemő csontvázrészek. 1. Mellén, a kulcsontok magasságában ruhakapocs nőstánnyagja (mint X. t. 13.).

58. sír. M. 85, H. 180, f, 225°—45°, Kop. A koporsó Sz. 49, H. 240, tetődeszkája csaknem teljesen megmaradt. Oldaldeszkából 10 cm szélességű darabot megmérhettünk. 1. Bal bokánál hegyével lefelé álló koporsószeg. További 3 db szeg a sírban szétszórtan, de nem eredeti helyzetében találtunk.

Kiskunfélegyháza 2. sír: 22, 25, 27; 3. sír: 29; 6. sír: 1, 4; 15. sír: 8, 10; 17. sír: 31; 44. sír: 3, 30; 47. sír: 5; 53. sír: 26; 54. sír: 7; 62. sír: 19; 73. sír: 6, 9, 11—12, 16; 84. sír: 18; 91. sír: 15; 107. sír: 13; 111. sír: 17, 35; 122. sír: 20; 127. sír: 2, 14; 161. sír: 62; 163. sír: 23—24; szórványletek: 21, 28, 33—34. 1 : 2.

59. sír. M. 100, Sz. 36, mérhető H. 40, gy, rb, 300°—120°. A csontváz feje, alsólábszárjai hiányoznak, alsó állkapocs azonban áll. Alsókarjai a medencében. 1. Medencénél összetörött bronz pártáöv dísz (XI. t. 4—6. és XIV. t. 7.) A hiányzó lábszárak helyén igen sok faszén törmelék.

60. sír. M. 80, Sz. 37, H. 70, 300°—120°, Kop. A koporsó a fej és felsőtestnél, jobboldalon 85 cm hosszúságban megfigyelhető. Alsólábszárjai a mellén összehányva.

61. sír. M. 99, H. 150, n, 300°—120°, Kékop, ennek Sz. fejnél 60, lábánál 48, H. 200. Alsókarjai medence mellett kinyújtva. 1. A koporsó baloldalán, nem eredeti helyzetben 3 db koporsószeg.

62. sír. M. 102, Sz. 28, mérhető H. 68, gy, rb, 300°—120°, Kop. Bal alsókarja és lábszárjai hiányoznak. Bal vállánál és az állánál sok faszén töredék, medencén és utolsó gerincoszlop csigolyán mészdarabkák, medence alatt terméskódarabok, szétszórtan. 1. Fején pártá, amelynek jobboldali része a váll felett leszakadt és a jobb váll alá szorult. 2. Négyzetes bronzcsat lemezzel, szív-sor díszítéssel (XI. t. 1. és XIV. t. 2.). 3. Medence fölött, jobboldalon, töltelékföldből préselt ruhadísz töredékek (XI. t. 8—9.). 4. Mellén, a repülőbordák irányában füles bronzgomb (X. t. 19.). 5. Mell fölött, töltelékföldből kerek, alátét lemezke bronzból, aranyozás nyomaival (XI. t. 14.). 6. Vállmagasságban, áll alatt balról 3, jobbról 2 koporsószeg. 7. Töltelékföldből, medence fölött, kb. 10 cm-re bronz alátétlemezke, töredékes.

63. sír. M. 125, Sz. 47, H. 147, f, 230°—50°, rosszfenntartású, Kop. Két alsókarja melle fölött magasan összekulcsolva. Jobb felsőlábszára görbe. A csontváz teljes hosszában, s különösen a koponya alatt faszén darabkák, szétszórtva. A koporsó fedődeszkája nagyrésztben megmaradt.

64. sír. M. 90, Sz. 18, H. 51, gy, 220°—40°. Csecsemő csontváz, igen rossz fenntartású csontokkal.

65. sír. M. 87, H. 156, f, 230°—50°, Kop. A koporsó Sz. 52, H. 165, magassága 22 cm. A csontváz balkarja kinyújtva, a medence mellett, jobbkarja könyökben meghajolva derékszögben áll, s kéz ujjai a jobb medencelapáton vannak. A koponya jobboldalán, szemvonalban, hegyével felfelé álló, bal felsőlábszára közepetáján, s bal térd közelében egy-egy koporsószeg. Utóbbi helyen három darabra törött ácskapocsszerű szeg (iszkába) (mint XVI. t. 8.).

66. sír. M. 63, eb, csak koponyája és medencelapátjai állnak helyükön, a többi csontok összehányva. A csontok között talán késnyél markolatnyújtánya (XVI. t. 14.).

67. sír. M. 42, rb, 270°—90°, Kop. nyomaival. A vázból csak a fej, törzs és felsőkarok maradtak meg. Feje oldalt, jobbra fordult. 1. A fejtetőnél, 15 cm távolságra koporsóvasalás töredék.

68. sír. Csak koponya, valószínűleg 12—14 éves gyermeké volt. 1. Homloka közepén kis bronzlemez töredék.

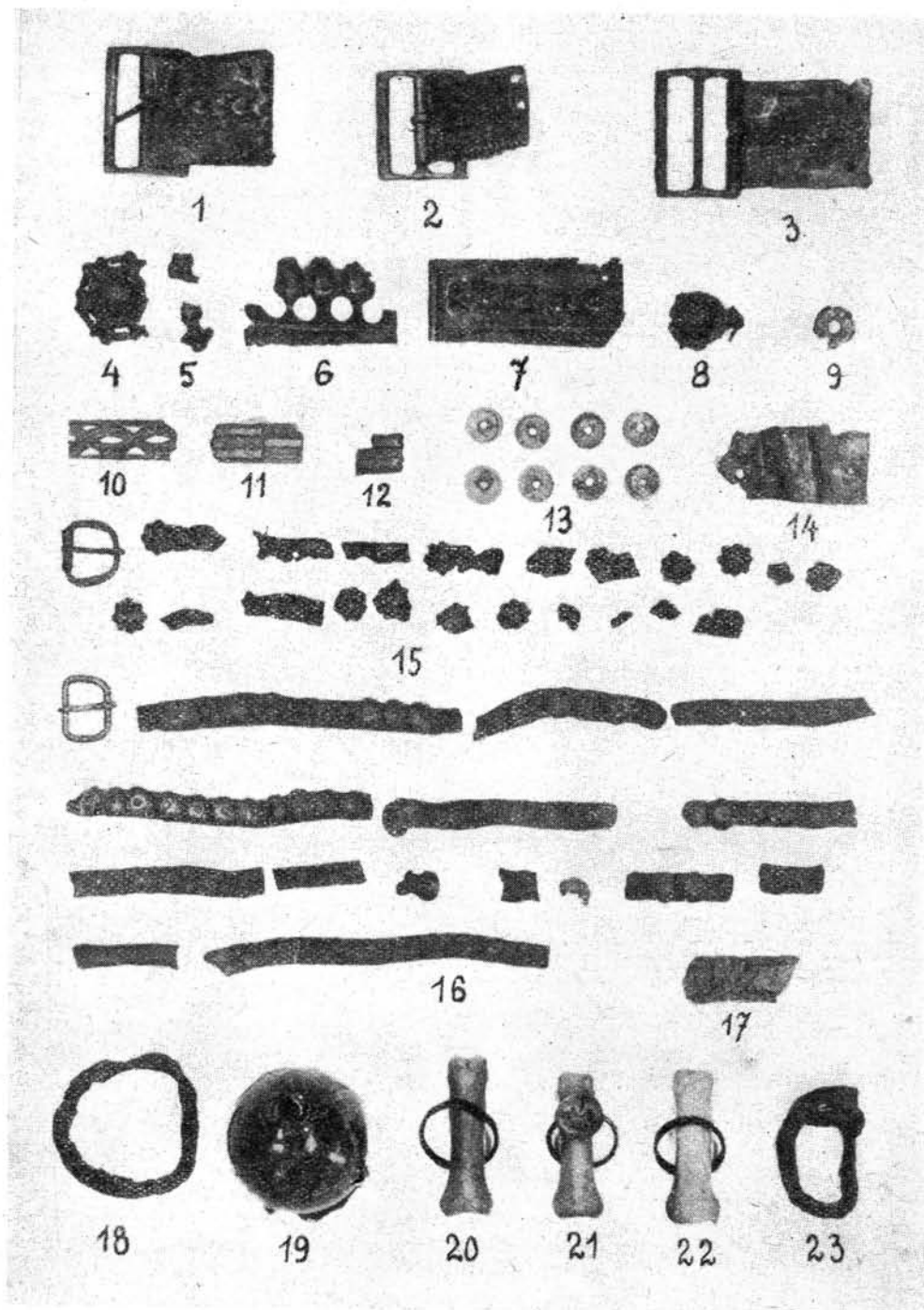
69. sír. M. 195, H. 145 (bokáig), rosszfenntartású n. csontváza. 235°—55°. Kop. Jobbkarja mellén, a bal a medencében. Koporsó Sz. 50, H. 185 cm. 1. Bal felsőkarjánál, kívül koporsóvasalás töredéke. 2—5. Bal bokánál 3, jobbnál 1 koporsószeg. Utóbbi hegyével befelé. 6. Jobb medencelapátnál késnyél töredékek. 7. Bal felsőkar közepetáján, kívül hegyvel befelé álló koporsószeg.

70. sír. M. 144, Sz. 35, H. 134, rb, 220°—40°, Kop. A váz jobboldala teljesen hiányzik, bal karja a medence mellé kinyújtva. 1. Mellén, a szegycsonton bronz ruhakapocspár (mint X. t. 13.). 2. Ua. a gerincoszlopon. Restaurálás után a két pár ruhakapocsból csak egy-egy hímtag maradt meg.

71. sír. M. 122, Sz. 32, mérhető H. 48, rb, 250°—70°, Kop. Csak a felsőtest maradt meg a felsőkarokkal, a két alsólábszára a medence helyén összehányva.

72. sír. M. 105, H. 148, n, 220°—40°, Kékop. A rosszfenntartású csontváz lábai között, a szeméremcsontoktól kezdődőleg kb. 1 éves kisgyermek kinyújtóztatott és elporladt csontvázrészéi. Az anya karjai a mellre vannak visszahajlítva. A medencelapátok alatt mészdarabkák, szétszóródva.

73. és 73/a. sírok. M. 126, H. 113, ep, két gyermek csontváza, Kop. 240°—60°. A 73. sír (baloldalon fekvő) kissé zsugorított, alsókarok a mellre visszahajlítva, a 73/a. sír alsókarjai a medencében. 1. Két koponya között, fejtető vonalában faszén darabok. 2—3. Uo., de a halántékok irányában ruhakapocspár (mint X. t. 13.). 4—5.

Kiskunfélegyháza: 3. sír: 18; 4. sír: 10—12, 21; 7. sír: 15; 27. sír: 16; 34. sír: 23; 35. sír: 22; 41. sír: 19; 53. sír: 17;; 54. sír: 2; 56. sír: 3, 13; 59. sír: 4—6; 62. sír: 1, 8—9, 14; 100. sír: 20; szórványlelet: 7. Kb. 1 : 2.

Mindkettő fején gyöngyöspárta, az egyiknél 75, a másiknál 245 szem apró, gömbölyű sárgaszínű paszta és üvegyöngy. Néhány üvegyöngy kettőstagozása (XIII. t. X. t. 9., 11., 12.). 6. A 73. sír gerincoszlopán rozettadíszes ezüst ruhakapocspár (X. t. 16.). 7. A 73/a. sír ballapockáján kis obulus. 8. A 73. csontváz jobbmedence lapátján, valószínűleg töltelékfölddel odakerült szűrőedény töredéke. 9. A két sír felsőlábszárai között ruhakapocs hímtagja (mint X. t. 13.). 10. A 73. sír jobb vállán ruhakapocs nősténytág. 11. A sír töltelékföldjében idegen temetkezéshez tartozó, begömbült hegyű koporsószeg.

74. sír. M. 14, H. 71, Sz. 30, rb. gyermekcsontváz. Alsólábszárai hiányoznak. 280°—100°. Alsókarok a test mellett kinyújtva.

75. sír. M. 15, H. 153, f, 260°—80°, jobbkarja test mellett kinyújtva, bal a medencében. A vázszélessége a medencénél 39 cm.

76. sír. M. 15, H. 149, Sz. 44, n, 280°—100°. Bal alsókarja a test mellett kinyújtva, a jobb a medencében. 1—2. A fejtető vonalától kétoldalt, 10—10 cm-re egy-egy koporsószeg. Az egyik feje letörött.

77. sír. M. 15, H. 80, Sz. 26, gy, Kop., 270°—90°. Alsókarok a medencébe helyezve. Az elkorhadt koporsónak csak nyomai maradtak meg.

78. sír. M. 80, H. 53, Sz. 29, b, gy, 250°—70°. Kop. A váz medencéje a bokák fölött, felsőlábszárak az alsókra dobálva, alsókarok hiányoznak. 1. Mellén koporsószeg töredék.

79. sír. M. 70, H. 140, Sz. 40, n, 265°—75°. Alsókarok a medencébe fektetve. 1. Mellén, a kulcsontok alatt ruhakapocspár, amelyből a restaurálás után csak a hímtag maradt meg, két darabba törve (mint X. t. 13.).

80. sír. M. 70, felnőtt koponyája és nyakcsigolyái és a bal felsőkar. Közvetlenül a 79. sír mellett, s annak ásásakor dobták szét csontjait.

81. sír. M. 88, mérhető H. 58, Sz. 40, cm, felnőtt csontvázrészei, 265°—75°, rb. Csak a törzs, fej és felsókarok maradtak meg.

82. sír. M. 100, mérhető H. 65, Sz. 35, rb, felnőtt vázrészei. Csak a felsőtest és a jobb medencelapát maradt meg, karjai a mellén összekulcsolva.

83. sír. M. 125, H. 150, f, 250°—70°, karjai a mellén összekulcsolva. Koporsónak csak nyomai mutatkoztak.

84. sír. Az előbbi sírral együtt. M. 123—125 cm, H. 100, Sz. 27, kb. 12 éves gy. 270°—70°. Feje a 83. sír balmedencéjében, medencéje a másik térdkalácsain, lábszárai pedig a felsőtestéhez viszonyítva tompaszögben megtörnek és túlnyúlnak a férfi csontváz alsólábain. Kop. 1. Mellén ruhakapocspár (X. t. 18.).

85. sír. M. 130, H. 135, Sz. 30, rb, gy, Kop., 260°—80°. Alsókarok a medencében, balalsólábszára, ill. szárcsontja a jobb alsólábszáron keresztben (valószínűleg féregtúrás miatt).

86. sír. M. 92, mérhető H. 70, Sz. 30, b, medencéjétől lefelé lábszárai hiányoznak. Alsókarjai a medencében.

87. sír. M. 95, H. 100, gy, 250°—70°. A 6—7 éves gyermek csontváza teljesen elporladt, koponyája helyén a fogak megmaradtak. Jobb alsókarja a test mellett kinyújtva, a bal pedig a medencében volt elhelyezve.

88. sír. M. 84, összehányt felnőtt csontvázrészek, közöttük a koponyából csak kis töredék maradt meg.

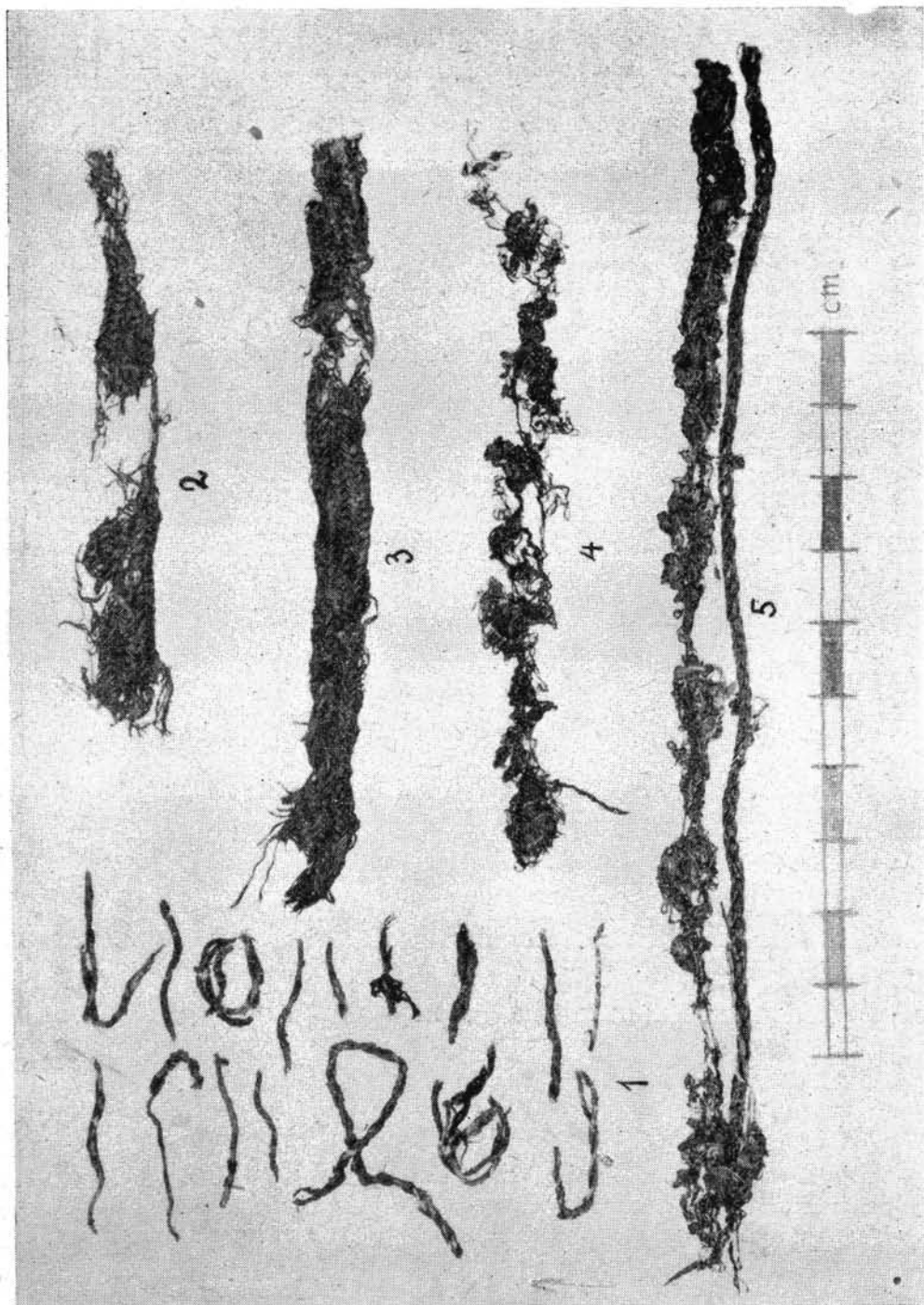
89. sír. M. 110, Sz. 32, f, 245°—65°, Kékop. a fejnél szélességben is mérhető: 45 cm. hossza nyomokból figyelhető meg: 220 cm. A fej jobboldalánál megmaradt kékop. darab H. 22,5, Sz. 5,0, vastagsága 1,3 cm. A csontváz jobbkarja a medencében, a bal test mellett kinyújtva.

90. sír. M. 100, H. 50, Sz. 13, gy, 245°—65°, Kop. Alsó- és felső karjai, valamint alsó lábszárai hiányoznak.

91. sír. M. 102, H. 159, n, 255°—65°, Kékop. H. 180, Sz. 40, magassága helyenként 12 cm. Alsókarok a test mellé kinyújtva. 1. Nyakában áttört díszű ruhakapocspár (X. t. 15.) bronzból. 2. Fejtetőnél ezüst fülesgomb felsőrésze.

92. sír. M. 108, H. 143, Sz. 37, f. (fiú). 250°—70°. A vázrészek fölött és alatt szétszórtan faszén és mész(?) darabkák.

Kiskunfélegyháza 16. sír: 1, 4-5; 99. sír: 2-3.

93. sír. M. 100, H. 65, Sz. 34, rb. 245°—55°. Jobb alsókar a mellén, a bal és medencétől lefelé a többi vázrészek hiányoznak. Feje kifordult, állkapocs ellenkező irányban fordult.

94. sír. M. 205, H. 110, Sz. 27, ep, gy, rb, 250°—70°. Kop. Jobbkarja test mellett kinyújtva, a bal teljesen, valamint az alsólábszárak hiányoznak. 1. A fej jobboldalánál 2, 2. bal vállnál 1, 3. bal térdnél 1 koporsószeg. Egy ötödik koporsószeg a sír kibontása után, a jobb kézcsukló mellől bontottuk ki, hegyével felfelé állott.

95. sír. M. 110, H. 108, Sz. 30, rb, f, 240°—60°, vázrészei csak a medencétől lefelé maradtak meg. A 61. sír ásásakor bolygathatták meg, mert e sír vázrészei az előbbinek mintegy folytatásaként mutatkoztak.

96. sír. M. 120, H. 83, Sz. 25, 260°—80°, kissé zsugorítva. Alsó karjai a test mellett kinyújtva. Fején, körül pártanyomok, ill. patinásodás helyei figyelhetők meg. Fejénél faszén darabkák.

97. sír. M. 96, H. 162, Sz. 38, n, 280°—100°, Kékop. H. 162, Sz. 38. A jól megfigyelhető Kékop.-n kívül (!) szétszórt mészdarabkák. Alsó karok a medencében. 1. Mellén ruhakapocspár (mint X. t. 13.).

98. sír. M. 102, H. 172, rb, 255°—65°, Jobb oldala (karok, lábak) hiányoznak, balkarja a test mellett kinyújtva, koponyája pedig a törzsétől és nyakcsigolyáitól távolabb, de a törzs irányában, 20 cm-re, felfordítva állott.

99. sír. M. 145, H. 165, Sz. 35, n, Kop. 235°—55°. A Kop. H. 195, Sz. 50, magassága a fejnél 22, lábánál 21 cm-ben mérhető. Alsó karjai a medencében. 1. Jobb bokájánál hegyével befelé álló koporsószeg, 2. Bal könyökénél koporsóvasalás darab. 3. Mellcsonton, a jobb kulcsfontnál textília maradványok (mint XII. t. 2—3.). 4. A fejnél, baloldalon, kissé távolabb koporsószeg, hegyévei befelé. 5. A bal medence-lapátnál koporsószeg. 6. Jobboldali (repülő-) bordán hímzés maradványok.

100. sír. M. 55, Sz. 42, H. 148, f, 270°—90°, Kop., négy sarkánál erős vasalásokkal. Alsó karok a medencében. 1. Bronzgyűrű a balkéz ujján (XI. t. 20.). 2. Nyakában ruhakapocs volt, amelyet csak patinanyomokból figyelhettünk meg. 3. Medencéből, annak töltélföldjéből iszkába, benne szeggel (XVI. t. 10.). 4. Koporsóvasalás darabok (mint XV. t. 6.).

101. sír. M. 45, Sz. nem mérhető, 210°—30°, csak gerincoszlop maradt meg.

102. sír. M. 62, mérhető H. 90, bolygatott n, 280°—100°. Csak a medencétől lefelé maradtak meg csontjai, abból is a bal alsólábszára hiányzik. 1. Jobb bokacsont mellett koporsószeg.

103. sír. M. 42, mérhető H. 90, b, Kop. A csontvázból csak koponya, felsőtest baloldala, bal medence-lapát, bal felső lábszára maradt meg. Bal alsó karja a medence mellett kinyújtva. Feje alatt faszén darabkák. A koporsó csak nyomokban figyelhető meg.

104. sír. M. 75, összehányt csontvázrészek.

105. sír. M. 75, Sz. 43, H. (sírban) 154, n, 260°—80°, Kop. nélküli. Bal alsókarja a medence mellett, jobb a medencében.

106. sír. M. 60, Sz. 25, H. 115, b, gy, 260°—80°. Feje, karjai hiányoznak, csak a bal alsókar van meg, a medencében.

107. sír. M. 35, mérhető H. 60, b, gy, 270°—90°, Kop. Megmaradt a koponya, felsőtest, de jobb alkar, balkar már hiányoznak. 1. Mellén bronz ruhakapocspár (X. t. 13.). 2. Koporsóvasalás töredék, benne 2 cm átm., laposra vert szegfejjel. 3. Koponyatetőtől balra koporsószeg (mint XVI. t. 7.).

108. sír. M. 47, Sz. 40, H. (sírban) 180, f, 280°—100°, Kop. Jobb alsókarja magamellé nyújtva, a jobb a medencébe helyezve. 1. Koporsóvasalás töredékek. 2. A koponyatetőtől balra, 21 cm távolságra koporsószeg. H. 7.5 cm.

109. sír. M. 47, Sz. 25, H. (sírban) 60, gy, 250°—70°, Kop. nélkül. A csontváz karjai a medencék mellé kinyújtva. 1. Homlokán pártanyomok.

110. sír. M. 67, mérhető H. 80, gy, b, 250°—70°, Kékop. nyomokkal. Csak a koponyája és a medencétől lefelé maradt meg, koponyája másodlagos fekvésben.

* 111. sír. M. 70, Sz. 36, H. (sírban) 145, f, 250°—70°, Kékop. Jobb alsókarja mellén, a bal a medencében. 1. Mellén, kulcsfontok alatt áttört ruhakapocspár (X. t. 17.).

2. Balkezének ujján fejsgyűrű (X. t. 35.). A kéregkoporsó darabokból néhányat felvettünk (mint XVII. t. 4., 7.).

112. sír. M. 61. csak koponya, a többi része hiányzik.

113. sír. M. 45, Sz. 35, H. 134, gy (valószínűleg leány), 260° — 70° , kékop nyomokkal. Jobb alkarja a medencében, a bal a medence mellé kinyújtva.

114. sír. M. 46, Sz. 37, H. (sírban) 148, n, 295° — 115° kop. nélkül. Mindkét karja maga mellé kinyújtva. 1. Nyakában fülesgomb, 2 db, (mint X. t. 22.)

XIII

Kiskunfélegyháza 3. sír gyöngyöspártája (Kb. 1 : 1,7 cm.).

és egy lapos, nagyobb fülesgomb (mint X. t. 24.). 2. A bal lapocka fölött edényfe-
nek töredék, amely a töltelékfölddel kerülhetett a sírba. 3. Álla alatt, baloldalon
ugyancsak töltelékföldből edény oldalfal töredék. 4. Medence fölött, derékon körbe-
futó pártaöv (mint XI. t. 27.).

115. sír. M. 66, Sz. 30, H. 109, gy, 260° — 80° , Kop. Karjai kinyújtva. 1. Homlo-
kán pártafoszlányok, amelyeket megmenteni nem lehetett. 2. Mellcsontján valószí-
nűleg ruhakapocspártól patinanyomok.

A koporsónak megmaradt a tetődeszkája, amely közvetlenül a csontvázra volt
részakadva. Az oldaldeszkák elporladtak.

116. sír. M. 43, Sz. 35, H. 138, valószínűleg 14—15 éves fiú, 260°—80°, Kékop. Jobb alsókar a medencében, a bal a mellére téve. A kéregkoporsóknak csak nyomai maradtak meg.

117. sír. M. 66, Sz. 40, H. 115, f, 260°—80°, Kop. nélkül elföldelve. Alsókarok a medencében. 1. Bontás közben, a gerincoszlop felett, a balkar alatt ruhakapocspár, bronzból (mint X. t. 13.)

118. sír. M. 100, Sz. 42, H. 162, n, 210°—30°, koporsó nélkül elföldelve.

119. sír. M. 50, Sz. 30, H. 135, kb. 15 éves fiú, 270°—90°, Kékop. nyomokkal. Jobb alsókarja medence mellett kinyújtva, a bal mellére téve.

120. sír. M. 43, H. (sírban mérve) 153, b, 260°—80°, koporsó nyomokkal. A csontvázból csak a koponya felsőrésze, a jobbláb teljesen és a bal alsólábszárak maradtak meg. A koponya a 119. sír medencéje mellett állott. A sírbolygatáskor a koporsóedezskékat széthányták és ezekből a töltelékföldben találtunk darabokat.

121. sír. M. 70, Sz. 35, mérhető H. 124, n, b. 270°—90°, koporsó nélkül elföldelve. A koponyája hiányzik, alsókarok a medence mellett vannak kinyújtva. Medencéje alatt faszén darabkák.

122. sír. M. 57, mérhető H. 136, f, b, 270°—90°, Kop. A koponya és balkarja hiányzik, jobb alsókar a medence mellett kinyújtva. 1. Medencében, a farcsonton ezüst fülesgomb (X. t. 20.). 2. Jobb alsókar mellett egyélű egyenes vaskés (XVI. t. 16.). 3. Bal medencelapát alatt fülesgomb alsórésze (mint X. t. 20.).

123. sír. M. 73, Sz. 25, H. 100, gy, b, 260°—80°, koporsó nélkül elföldelve. Kb. 6—7 éves lehetett. Jobb alsókarja medence mellett, a bal hiányzik.

124. sír. M. 84, Sz. 21, H. 138, kb. 12—13 éves leány, 250°—70°, koporsó nélkül temetve. Jobb alsókar a medencében, a bal medence mellé fektetve.

125. sír. M. 77, mérhető H. 140, b, 270°—90°, koporsó nélkül elföldelve. Koponyája, a test hosszában a baloldala és jobb alsólábszára hiányzik. Jobb alsókarja a medence mellett kinyújtva.

126. sír. M. 53, mérhető H. 96, n, b, 255°—75°. Csak a medencétől lefelé eső csontvázrészek maradtak meg. A medence alatt faszén darabkák.

127. sír. M. 54, Sz. 30, H. (sírban mérve) 130, kb. 14—15 éves leány, 290°—110°, koporsó nélkül elföldelve. Jobb alsókarja a mellén, a bal a medencében. 1. Nyakában ruhakapocspár (X. t. 14.). Feje alatt faszén darabkák és hajmaradványok (X. t. 2.).

128. sír. M. 70, Sz. 37, H. 150, n, Kékop. Alsókarok a medencében. A csontváz alatt, szétszórtan faszén darabkák. 1. Kulcsontjain ruhakapocspár, bronzból (mint X. t. 13.).

127. sír. M. 25, összedobált, kb. 10 éves gyermek csontváz részei, amelyek közül a felsőtest csontjai hiányoztak.

128. sír. M. 35, mérhető H. 70, n és gy, b, 240°—60°, koporsó nélkül. A nő csontvázából csak a bal lábszárak és jobb alsólábszár maradt meg, a térdek táján gyermek medencéjétől lefelé, bolygatatlan lábszárcsontok.

129. sír. M. 68, Sz. 35, H. 145, n, 270°—90°, Kékop. Alsókarok a medencék mellett kinyújtva. Koponyája kissé előrebukott. Allán patinanyomok.

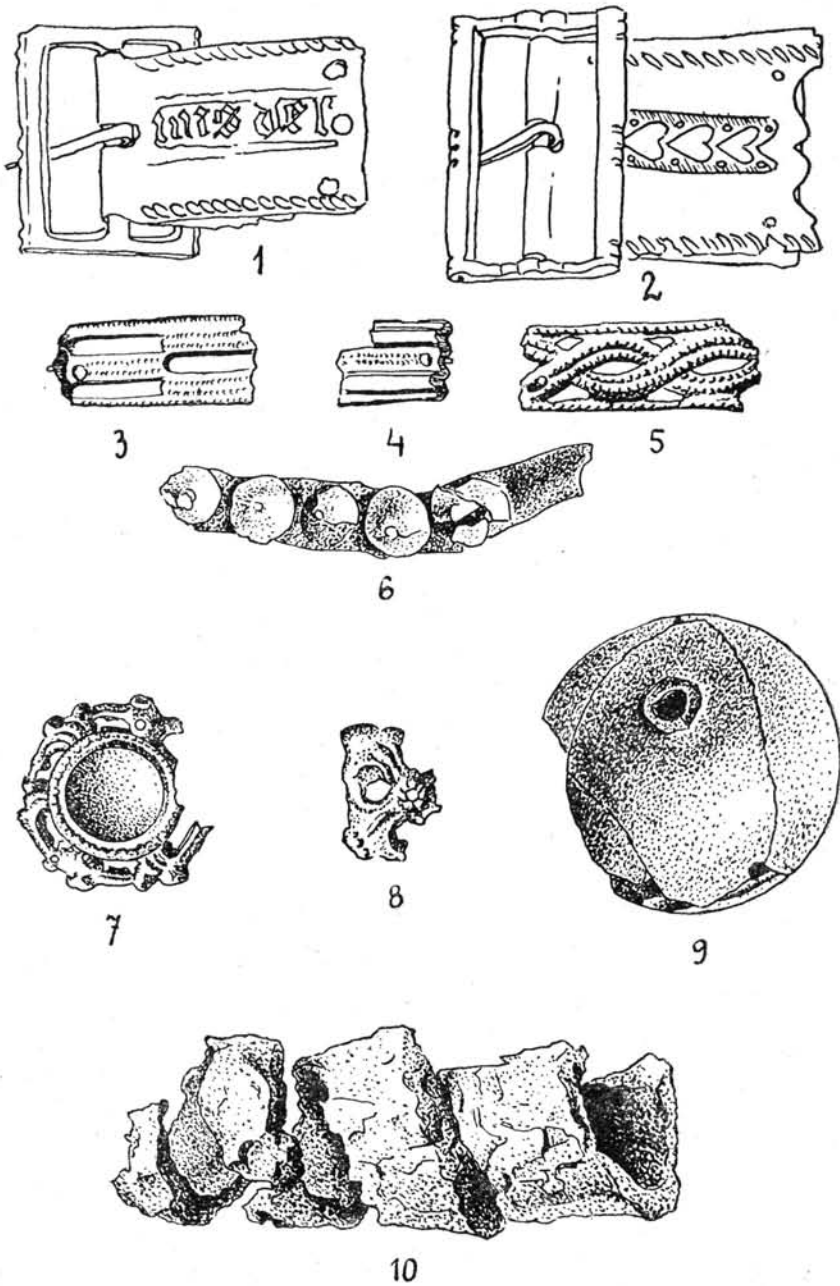
132. sír. M. 30, Sz. 35, H. 90, gy, 290°—110°, Kop. díszes vasalással. Alsókarok a medencében elhelyezve. A koporsó H. 100, Sz. fejnél 40, lábánál 20 cm. 1. Jobb felsőlábszár mellett, kívülről késnyél, vasból, spirális alakban megcsavarva (XIV. t. 10. és XVI. t. 13.). 2. A bal medencelapáttól kifelé, 5 cm-re kovácsolt koporsóvasalás darab.

133. sír. M. 28, mérhető H. 50, b, felnőtt, 280°—100°, a koponya és jobb felsókar, valamint a gerincoszlopból néhány csigolya maradt meg.

134. sír. M. 32, mérhető H. 74, 270°—90°, valószínűleg férfi csontvázrészek. Csak a jobb lábszárak és a bal alsólábszár maradt meg.

135. sír. Tömegsír! Hét felnőtt, valószínűleg férfi csontvázai egymáson és egymás mellett. A koponyák egymástól levő távolságai, balról kezdve: 18, 21, egymáson, 19, 17, 12, cm. M. 55, sírszélessége 130, sírhosszúság 195 cm. Az egyes csontvázak hosszúságát mérni nem lehetett. A 2., 3., 4. és 6. csontvázak kissé zsugorítva vol-

Kiskunfélegyháza: 4. sír: 3—5; 27. sír: 6; 41. sír: 9; 54. sír: 1; 56. sír: 2; 59. sír: 7—8;
164. sír: 10. Kb. 1 : 1.

tak eltemetve. 325°—145°. Valamennyi koporsó nélkül. Mellékletei: a 135:1-nek jobb kulcscsontján ruhakapocs nősténytagja; a 135:6 feje alatt kisebb vasdarab; a 135:7 jobboldali bordáin ruhakapocs töredékes hímtagja.

136. sír. M. 43, Sz. 27, mérhető H. 60, b, felnőtt, 245°—65°, Kékop. nyomaival. Csak a felsőtest maradt meg, az alsókarok és medencétől lefelé a vázrészek hiányoznak. Feje alatt faszén darabkák.

137. sír. M. 51, Sz. 38, mérhető H. 127, f, b, 260°—80°, koporsó nélkül. A csontvázból hiányzik a jobb alsókar és lábszárak, a bal alsólábszár, valamint a koponya.

138. sír. M. 59, Sz. 40, H. 147, n, 265°—85°, Kékop. nyomokkal. A jobb alsókar, a medence mellé, a bal alsókar a medencében elhelyezve.

139. sír. M. 25, Sz. 20, sír H. 90, benne a csontváz 86, gy, b, 240°—60°, Kop. A csontvázból hiányzik a jobbkar. A bal alsókar a medence mellé kinyújtva. I. Medence felett, a gerincoszlopon ruhakapocspár, bronzból, csavart szárakkal (mint X. t. 14.).

140. sír. M. 33, Sz. 45, H. 135, n, 260°—80°, deszkakoporsóban. Alsókarok a mellére vissza vannak hajtvva.

141. sír. M. 40. Összehányt csontvázrészek, köztük két koponyához tartozó töredékek.

142. sír. M. 58, Sz. 43, H. 167, f, 280°—100°, koporsó nélkül. Karjai kinyújtva, gerincoszlopa elferdülve. Koponyája alatt mészdarabkák.

143. sír. M. 47, Sz. 35, H. 175, n, rb, 280°—100°, Kop. Karjai kinyújtva, bal felsőlábszára hiányzik. A medence alatt faszén darabkák. Bal alkar mellett koporsóvasalás töredék (XVI. t. 12.).

144. sír. M. 40, Sz. 28, H. 115, rb, gy, 300°—120°. A koporsó nélküli sír teljes hosszában szétszórt mészdarabkák. Jobb alsókarja hiányzik.

145. sír. M. 105, Sz. 35, mérhető H. 140, b, f, 280°—100°, Kop. Koponyája, balkarja, jobb alkarja és jobb felsőlábszára hiányzik. A hiányzó koponya helyén széndarabka.

146. sír. M. 88, Sz. 38, H. 142, f, 230°—50°, Kop. Alsókarok test mellett kinyújtva. Töltelékföldjében idegen sír koporsóedzska töredékei. Közvetlenül a koponya mellett a 147. sír koponyája.

147. sír. M. 88, csak koponya. A csecsnnyújtványból megállapíthatóan női sír. Öregasszony lehetett.

148. sír. M. 111, Sz. 23, H. 105, kb. 10 éves leány, 250°—70°, Kop. Jobb karja hiányzik, bal alkarja a medencében. I. Homlokán meg nem menthető pártafosztlányok. 2. Állkapocs alatt ruhakapocspár. Pártája gyöngydiszes volt.

149. sír. M. 105, Sz. 36, H. 162, f, 220°—40°. Kékop; iszkabákkal, amelyeket a koponyatető irányában, jobbról találtunk. Jobb alsókar kinyújtva, a bal a medencébe téve.

150. sír. M. 25, Sz. 48, H. 153, f, 290°—110°, Kékop. nyomokkal. Jobb alkarja medencében, a bal test mellett kinyújtva.

151. sír. M. 95, H. 170, f, 270°—90°, Kékop. Mindkét karja a mellére téve.

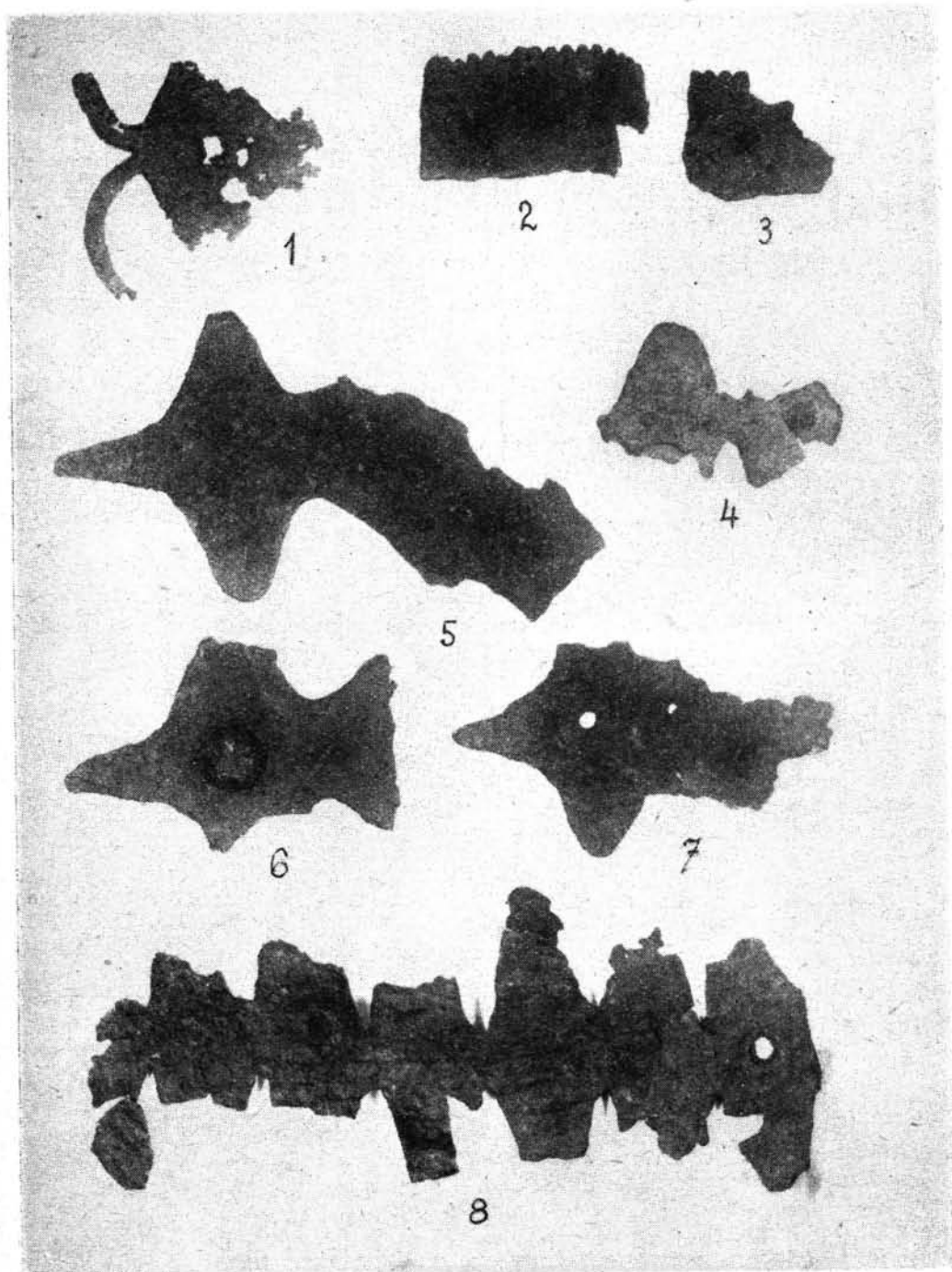
152. sír. M. 50, Sz. 32, mérhető H. 109, f, b, 265°—85°. Koponyája, jobb karja hiányzik, bal alkar a medencében. Bal gyűrűsújján patinanyomok.

153. sír. M. 47, H. 82, gy, b, 260°—80°. Jobbkarja és medencéje hiányzik, a bal alkar a mellére visszahajtvva. A csontváz alatt szétszórt faszéndarabkák.

154. sír. M. 50, Sz. 38, f (?), rb, 265°—85°, Kop. Jobbkarja kinyújtva, bal alkar hiányzik, alsólábszárai egymáson keresztben. I. Balbokánál koporsószeg, hegyével befelé.

155. sír. M. 57, mérhető H. 36 cm. Csak felsőtest, karok, s koponya nélkül.

156. sír. M. 35, Sz. 26, H. 115, gy, 205°—25°, Kop. Karok a test mellett kinyújtva. Fejtetőnél, s az alsólábszárakon keresztben koporsóvasalás darabok (XV. t. 5—7.), bennük gömbszeletszerűen kalapáltfejű szegekkel.

Kiskunfélegyháza: 1. sir: 8; 2. sir: 1; 6. sir: 2—3; 44. sir: 4; 156. sir: 5—7. Kb. 1:2.

157. sír. M. 107, H. 128, f, b, 235°—55°, Kékop. Koponya hiányzik, alkarok mellére téve. Mellén, a szegycsonton bronzhuzalból készült ruhakapocspár. Közülük csak a hímtag maradt meg a restaurálás után, az is kettétörve (mint X. t. 13.).

158. sír. M. 59, H. 125, f, b, 230°—50°. Csak jobb felsőkar, a gerincoszlopból 7 csigolya, a medencelapátok és két felsőlábszár, valamint a jobb alsólábszárcsontok maradtak meg. A jobb medencelapáton patinanyomok mutatkoztak.

159. sír. M. 130, H. 122, n, b, 240°—60°, Kékop. A koponya és két felkar hiányzik, alkarok a test mellett kinyújtva. A koporsónak (helyenként) megmaradt a kéregből összerakott tetőrésze. A lábszárak között faszéndarabkák voltak szét-szórva.

160. sír. M. 107, Sz. 43, mérhető H. 150, n, b, Kékop. A koponya hiányzik, de az alsó állkapocs helyén maradt. Alsókarok a medencében. 1. Mellén bronzhuzalból készült, laposravert ruhakapocs (hímtag) (mint X. t. 18.).

161. sír. M. 49, Sz. 41, mérhető H. 85, eb, felnőtt, 240°—60°. Alsólábszárak hiányoznak, bal felsőkar a bordákon, alkar a medencében, jobb alkarja a medence mellett kinyújtva. Bal kéz újján 1. 2 cm átm. kerekfejű ezüstgyűrű (X. t. 32.).

162. sír. M. 31, Sz. 26, H. 95, gy, 225°—45°, Kékop. Jobb alsókarja mellén, a bal a medencében. A csontváz alatt szétszórtan mész és faszén darabkák.

163. sír. M. 45, H. 64, gy, b, 305°—125°. Kb. egy éves gyermek csontváza. Karjai hiányzanak. 1. Mellén, jobb oldalon 2 db fülesgomb (X. t. 27.). 2. Uo., de közvetlenül a medence fölött bronzcsörgő (X. t. 23.).

164. sír. M. 50, mérhető H. 122, n, b, 260°—80°, Kop. Feje, bal alkarja és alsólábszára és jobb felsőlábszára hiányzik. Jobb alkarja a medence mellett kinyújtva. 1. Koponyája helyén iszkába. 2. Jobb könyökénél, a csontok alatt koporsószeg.

165. sír. M. 38, Sz. 36, H. 156, f, 240°—60°, Kop. Alsókarok a medencében. A koporsónak csak nyomai maradtak.

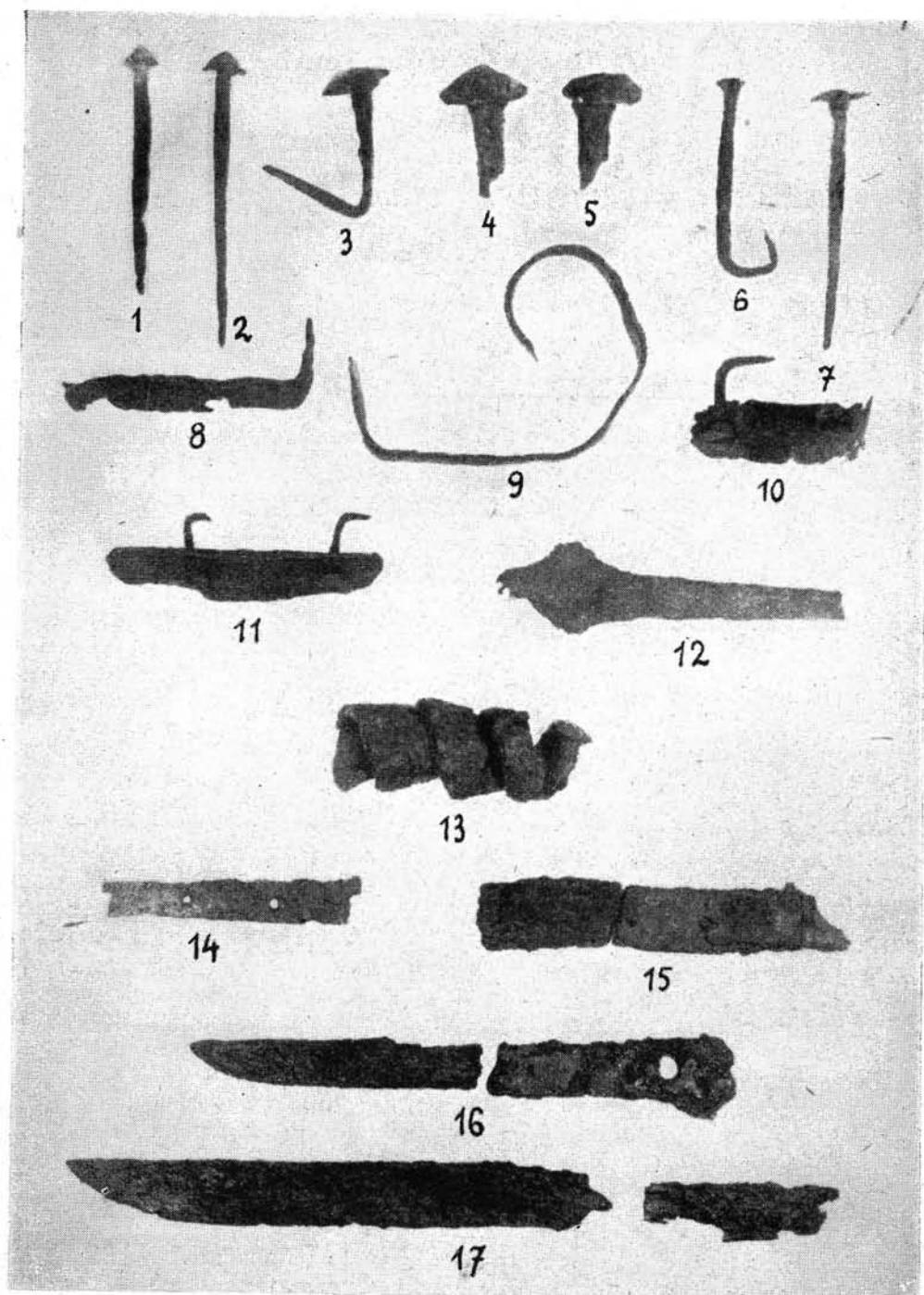
166. sír. M. 35, mérhető H. 50, eb, felnőtt, 240°—60°. Koponyája és medencéje, valamint a lábszárak hiányoznak, az alsókarok a medence mellett, kinyújtva megmaradtak.

167. sír. M. 115, mérhető H. 135, felnőtt, eb, 220°—40°, Kop. A jobb lába teljesen, s a bal alsólábszára hiányzik. Alkarok a medencében. Egyik újján gyűrűtől patina nyomok.

A temető sírjai megközelítőleg három rétegben voltak elföldelve. A felső réteg 35—70, a középső 70—100, s az alsó 100 cm-en aluli mélységben választható szét. Külön vizsgáltuk a felső réteget, ahol a 35—50 és 51—70 cm-es mélységben elföldeltek között kerestünk esetleg néprajzi vonatkozású elkülönülést. Ezek a vizsgálatok különösebb eredményre nem vezettek, mert voltak sírok, amelyek 14—15 cm mélységben, részbeni bolygatás mellett, már bonthatók voltak. Az első pillanatra meglepő csekély mélységben temetettek a Templomhalom legmagasabb részén voltak. Azon a helyen, ahol az eke könnyen tudott mélyen szántani és ahonnan a földet könnyű volt elhordani. Tehát mélységi adataink nem tükrözik a Templomhalom eredeti szintjét. Hasonlóképpen vizsgáltuk a középső réteget is. Itt a 70—80 cm-es és 81—100 cm-es rétegeket külön figyeltük. Itt is azt láttuk, hogy a temetkezésekben egyöntetű a szokás, és a melléklet. Mint a XIV—XV. századi temetőknél, Templomhalmon is azt állapíthattuk meg, hogy a sírok bolygatása a későbbi temetkezésekkel kapcsolatos. A korábban temetett csontvázát új sírásáskor bolygatták meg, sőt megfigyelhettük hogy ugyanazon sírt kétszer is bolygatták, egy harmadik sír megásása alkalmával.

15—50 cm-es mélységben a következő sírokat temették el (a zárójelben levő számok a mai felszíntől mért mélységi adatok): 2., 67., 74 (14 cm), 75 (15 cm), 76. (15 cm), 77. (15 cm), 101., 107., 108., 109., 113., 114., 116., 119., 120., 129. (25 cm), 130.,

Kiskunfélegyháza: 1. sír: 3; 5. sír: 9; 7. sír: 15, 17; 34. sír: 8; 66. sír: 14; 67. sír: 11;
69. sír: 4; 94. sír: 1—2, 5; 100. sír: 10; 102. sír: 6; 122. sír: 16; 143. sír: 12; 164. sír:
7, 13; Kb. 1 : 2.

132. (30 cm), 133. (28 cm), 134. (32 cm), 136., 139. (25 cm), 140., 141., 143., 144., 150. (25 cm), 152., 153., 154., 155., 156., 161., 162. (31 cm), 163., 164., 165., 166. Összesen 38.

51—70 cm-es mélységben: 1., 3., 5., 54., 66., 68., 79., 80., 100., 102., 103., 106. 110., 111., 112., 115., 117., 121., 122., 126., 127., 128., 131., 135., 137., 138., 142., 158. Összesen 28.

70—80 cm-es mélységben: 9., 10., 12., 15., 42., 44., 45., 60., 78., 104., 105., 123., 125. Összesen 13.

81—100 cm-es mélységben: 4., 6., 7., 8., 11., 13., 23., 25., 27., 29., 33., 34., 37., 38., 39., 41., 43., 46., 48., 49., 50., 53., 55., 56., 57., 58., 59., 61., 64., 65., 72., 81., 82., 86., 87., 88., 90., 93., 118., 124., 146., 147., 151. Összesen 44.

101—125, ill. ennél mélyebben: 14., 16., 17., 18., 19., 20., 21., 26. (135 cm), 28., 30., 31., 32., 35., 36., 40., 47., 51., 52., 62., 63., 69., (195 cm), 70. (144 cm), 71., 73. (126 cm), 73./a. (126 cm), 83., 84., 85. (130 cm), 89., 91., 92., 94. (205 cm), 95., 96., 97., 98., 99., (145 cm), 145., 148., 149., 157., 159., 160., 167. Összesen 46.

A temető sírjainak irányítása általában Ny—K természetesen kisebb-nagyobb eltérésekkel. Az eltérések főleg az évi napjárásnak megfelelően adódtak. Pontos megfigyeléseink alapján a sírok irányítása a következő (az első szám a koponya, a második a lábak felőli adatot mutatja akkor, amikor az északi irány 360°-nak felel meg):

305°—125°: 163.; 310°—130°: 27.; 300°—120°: 57., 59., 60., 61., 62., 144.; 290°—110°: 127., 132., 150.; 295°—110° (NENy—KDK): 114.; 280°—100°: 5., 54., 74., 76., 97., 102., 108., 133., 142., 143., 145.; 275°—85°: 37., 38., 82.; 270°—90° (Ny—K): 2., 3., 4., 41., 53., 67., 77., 100., 107., 119., 121., 122., 125., 131., 134., 151.; 260°—80°: 9., 11., 15., 17., 26., 30., 35., 42., 44., 52., 56., 75., 85., 96., 103., 105., 106., 115., 116., 117., 120., 123., 128., 137., 140., 153., 164.; 265°—85°: 10., 47., 79., 81., 138., 152., 154., 155.; 250°—70°: 7., 21., 23., 24., 28., 32., 33., 40., 55., 71., 78., 83., 84., 86., 87., 92., 94., 109., 110., 111., 113., 124., 148.; 255°—75°: 91., 98., 126.; 240°—60°: 1., 11., 25., 48., 50., 51., 73., 95., 130., 139., 159., 160., 161., 165., 166.; 245°—65° (NyDny—KEK): 89., 90., 93., 136.; 230°—50°: 13., 29., 43., 63., 65., 146., 158.; 235°—55°: 69., 99., 157.; 225°—45° (DNy—EK): 6., 18., 19., 20., 34., 39., 45., 46., 58., 162.; 220°—40°: 22., 36., 64., 70., 72., 149., 167.; 210°—30°: 31., 101., 118.; 205°—25° (DDNy—ÉEK): 49., 156.; 200°—20°: 12.; 340°—160° (majdnem EENy—DDK): 16.; bolygatás miatt nem határozható meg: 8., 66., 88., 104., 129.; csak koponyás sírok: 68., 80., 112., 141. (2 db), 147. sz.

340°—160° (majdnem EENy—DDK): 16.; bolygatás miatt nem határozható meg: 8., 66., 88., 104., 129.; csak koponyás sírok: 68., 80., 112., 141. (2 db), 147. sz.

Férfi sírok: 1., 6., 13., 20., 22., 30., 33., 35., 39., 58., 63., 65., 75., 83., 89., 92., 95., 100., 108., 111., 116., 117., 119., 122., 134., 135. (ebben a sírban 7 férfi), 137., 142., 145., 146., 149., 150., 151., 152., 154., 157., 158., 165. sz.

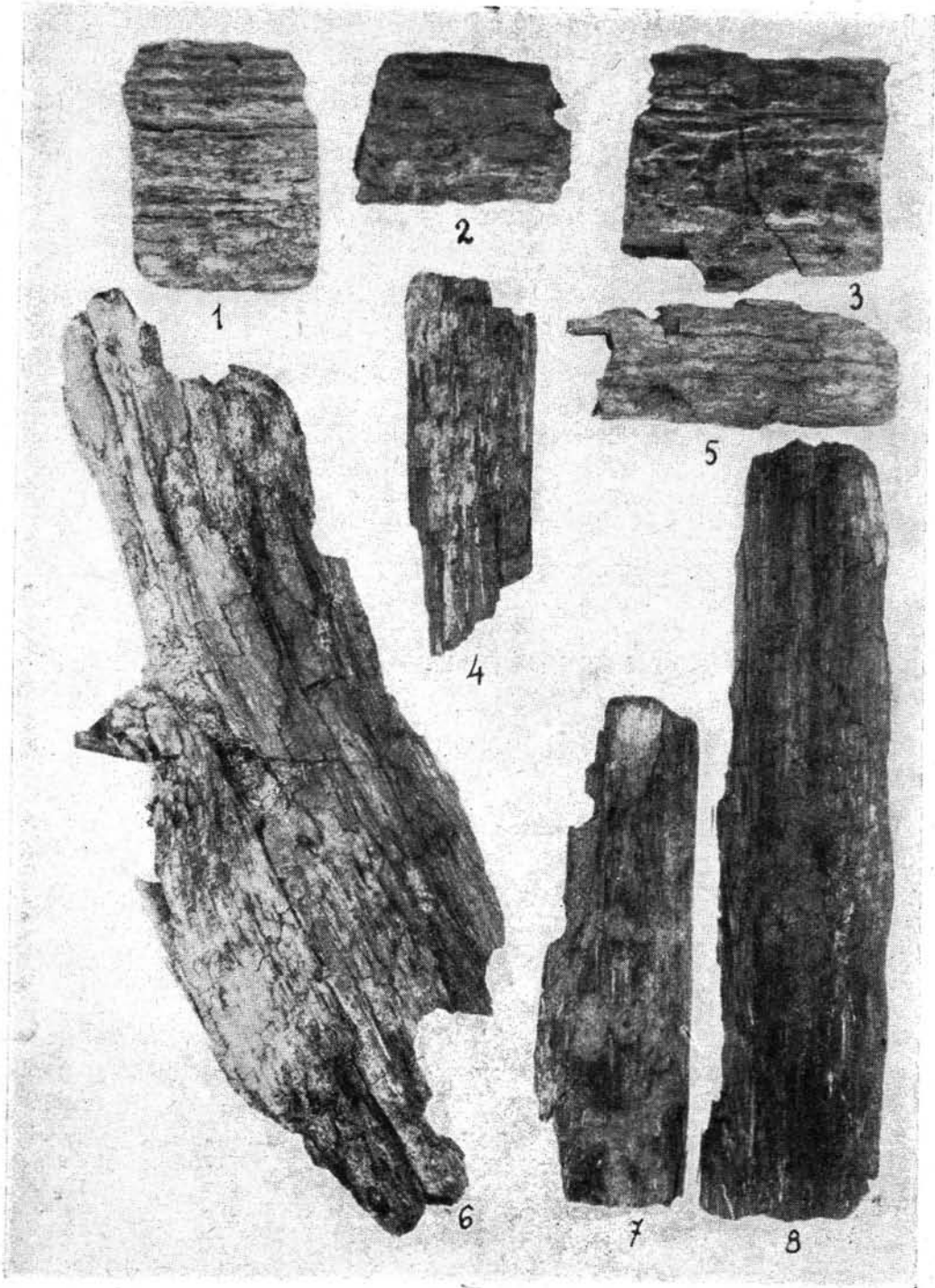
Női sírok: 5., 11., 14., 15., 16. (anya, gyermekével), 18—19—20., 21., 26., 28., 36., 44., 56., 61., 62., 69., 72. (gyermekkel), 76., 79., 91., 97., 99., 102., 105., 113., 114., 118., 121., 124., 126., 127., 128., 130., 131., 138., 140., 143., 148., 159., 160., 169. sz.

Gyermek sírok: 7., 8., 10., 19., 25., 27., 31., 32., 37—38., 40., 41., 43., 45., 46. (an-golkórcs?), 47., 48., 50., 51., 52. (koponyája a lábánál), 53., 54., 55., 57., 59., 64., 68., 73., 73./a., 74., 77., 78., 84., 85., 87., 90., 94., 96., 106., 107., 109., 110., 115., 123., 129., 132., 139., 144., 153., 156., 162., 163. sz.

Bizonytalan neműek: 2., 3., 4., 9., 12., 23., 24., 29., 34., 42., 49., 60., 66., 67., 70., 71., 80., 81., 82., 86., 88., 93., 98., 101., 103., 104., 120., 125., 133., 136., 147., 155., 161., 166., 167. sz.

A Kiskúnfélegyháza-templomhalmi temető sírjainak feltárásakor a temetkezési szokásokkal kapcsolatban jelentős megfigyeléseket tehetünk.

A temetőben 68 halottat koporsóban helyeztek sírba. Ezek közül 17 férfi, 17 nő, 23 gyermek és 11 bizonytalan nemű. Utóbbiak közé tartoznak az olyan

Kiskunfélegyháza: 2. sír: 4—5; 39. sír: 6; 89. sír: 7—8; 111. sír: 1—3. Kb. 1 : 2.

sírok, amelyek részben, vagy egészen bolygatottak voltak, esetleg koponyájuk is hiányzott. A feltárt koporsók csaknem mindegyike láda alakú.

A ládaalakú koporsók, ill. sírládák leírását Szabó Kálmán az aranyegyházi XLVII. sír ismertetésekor mutatta be, sőt, annak rekonstrukciós rajzát is közölte.³

Időrendben Szabó Kálmán után Gerevich László ismertette a csúti sírmező 150. sírjának koporsóját.⁴ Gerevich szintén közölte a koporsó rekonstrukciós rajzát. Figyelmet érdemel ez a koporsó. Gerevich szerint a csúti sírláda, ill. koporsó kétajtós volt. Leírja, hogy ...»közvetlenül a csontvázon megtaláltuk koporsójának vasalásait, melyeknek elhelyezéséből következtetni lehet a koporsó szerkezetére. A zár központi elhelyezése amellet szól, hogy a koporsóláda kétajtós volt. Az ajtók sarokvasalása — melynek 4 darabját megtaláltuk keresztbefektetve a csontvázon — hasonló a falusi kapukon ma is látható vasalásokhoz. Az egyik ajtó szélén hullámvonalas kovácsoltvas képezte a záró pántot, melynek töredékeit a csontváz közepén hosszában találtuk. A térd felett 13.5 cm átmérőjű, nagyjában kerek zár foglalt helyet, mely két részből állott, a zárból és egy körgyűrűből. A zár szerkezete egyszerű retesz. A csontváz alatt, annak hosszirányában sima, kovácsolt vaspánt töredékei húzódtak végig.«

A csúti XXVIII. sír koporsója trapézalakú,⁵ amelynek hossza 216 cm, szélessége a fejnél 65, lábánál pedig 18 cm volt. Ugyarcsak trapéz alakú volt a XXXI. sír.⁶ E temetőben »a holttesteket ritkán fektették koporsóba«, mert csak öt ilyen sírt tárhattak fel (XXVIII., XXIX., XXXI., XXXIV. és a 151. sírok).⁷

A csecstői temetőknél Foltiny és Korek 21 koporsót tártak fel.⁸ Ezek közül a 6. sír koporsóvasalásairól azt írják, hogy azok »függőleges helyzetben állottak«. ⁹Részletesebb leírást, illetőleg koporsó rekonstrukciós rajzot nem közöltek.

Hasonlóképpen hiányoznak a Makó-mezőkopáncsi,¹⁰ kaszaperi,¹¹ mezőkovácsházi¹² temetők ismertetésénél a koporsók leírásai, ill. rajzai. Az 1940-ben feltárt vizsolyi templomkörüli temetőben,¹³ vagy az 1948—1954. években részben feltárt nyársapáti templomkörüli temetőben,¹⁴ (a Kecskemét-környéki)

³ Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bibliotheca Humanitatis Historica III. 1938. 57. 1. *Továbbiakban:* Szabó

⁴ Gerevich László: A csúti középkori sírmező. Budapest Régiségei. XIII. k. 1943. 102—252. l., *Továbbiakban:* Gerevich

⁵ Gerevich i. m. 111.

⁶ Gerevich i. m. 112.

⁷ Gerevich i. m. 139.

⁸ Dr. Foltiny István—Dr. Korek József: A csecstői középkori templom és temetők. Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve. I. kt. 1944—1945. 149—190. I. *Továbbiakban:* Foltiny—Korek.

⁹ Foltiny—Korek i. m. 151.

¹⁰ Bálint Alajos: A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sírleletei. Dolgozatok XII. kt. 1936. 222—241.

¹¹ Bálint Alajos: A kaszaperi középkori templom és temető. Dolgozatok XIV. kt. 1938. 139—190.

¹² Bálint Alajos: A mezőkovácsházi középkori település és emlékei. Dolgozatok XV. kt. 1939. 146—190.

¹³ Publikálatlan. A leletanyag a kassai múzeumban.

¹⁴ Feldolgozás alatt.

aranyegyházi XLVII. sírban talált sírládához hasonlókat figyelhattunk meg. Az 1949. évi Mohács-Csele-pataki mentőásatás ismertetésénél szintén nélkülözzük a koporsókról szóló leírásokat.¹⁵ A Szabadka melletti hingai temető koporsók rajzait sem ismerjük.¹⁶

Az eddig ismert és részben e helyen felsorolt nagyobb középkori temetők koporsóinak csaknem mindegyike a Szabó Kálmán által leírt aranyegyházi sírládákkal megegyeznek. Ilyenek a kiskunfélegyházi temetőben napvilágra került koporsók nagyrésze. A csúti sírmező kétajtós koporsó formáját így nem tartjuk általános temetkezési szokásnak.

Viszont egy trapézalakú koporsót a kiskunfélegyházi temetőben is feltártunk. Ez egy gyermek sírja volt (132. sír). A sírláda hossza 100, szélessége a fejnél 40, lábánál 20 cm volt.

Valószínűleg trapézalakú koporsót bontott ki Móra Ferenc is, a Szeged-ötömösi temetőben.¹⁷ A leírás szerint »a koporsók elül feltűnően összeszekeskenyedtek, 15–20 cm-re, egyébként olyan lehetett, mint a mai koporsóké«, — s amint külön hangsúlyozza — »egyét találtunk láda formájút«.

A koporsókat, ill. sírládákat erős, kovacsoltvasból készített pántokkal vasalták körül. A kiskunfélegyházi 100. sír koporsójának négy sarkában erős vasalások voltak. A sírládák általában 50 cm szélesek (69., 99. sírokban). Magasságukat nem tudtuk megállapítani, mert a korhadás következtében összelapultak, vagy elmállottak. Két sírban (65, 99.) 22 cm-es koporsómagasságot sikerült mérnünk. Az elmállott koporsódeszkákból megfigyelhettük, hogy egy-egy sírláda magassága két deszkaszélességű volt, s a két deszkát élleikkel állították egymás mellé. Az említett két sírban a 22 cm-es mérhető magasság csak az egyik deszka szélessége lehetett. Szabó Kálmán viszont az aranyegyházi sírládák magasságát 26, 30 cm-ben tudta megmérni.¹⁸ A mi 100. sírunk ládavasalásai kisebb vaspántok voltak, így a sírláda magasságának rekonstrukciójához nem alkalmasak.

Koporsó csuklópántokat és ládazárakat Kiskunfélegyházán nem találtunk. A koporsószegek, vasalások azonban olyanok, mint amelyeneket a későközépkori, gótikus izlésű sírletekből általánosan ismerünk.

A halottak sírbatételével kapcsolatban olyan temetkezési szokásokat figyelhettünk meg Kiskunfélegyházán, amelyeneket eddig nem ismertünk. Temetőnkben *fakéregből készített koporsókat is tártunk fel.*

Az ilyen koporsókat 10–15 cm hosszúságú és 7–9 cm szélességű fakéreg darabokból állították össze (XVII. t. 1–5., 7–8.). A 39. sírban olyan fakéreg darabot találtunk, amely 44 x 6 cm méretű volt. Minden fakéreg darabba 1,3–1,5 cm átmérőjű lyukat fúrtak. Ezeket valószínűleg azért készítették, hogy a kéregdarabokat a lyukakon át összefűzzék. Összefűzésre esetleg haj-

¹⁵ Ifj. Fehér Géza: Az 1949. évi Mohács-Csele-pataki mentőásatás, Arch. Ért. 82 kt. 1955. 212–228.

¹⁶ Olga Shafarik—Mirko Schulmann: The medieval necropolis Hinga near Subotica. RAD — Travaux des Musées de Voïvodina, Novi Sad, 3. 1954. 5–55. *Továbbiakban*: Shafrik—Schulmann.

¹⁷ Móra Ferenc: Ásatás a Szeged-ötömösi Anjou-kori temetőben. Arch. Ért. 1906. 21.

¹⁸ Szabó i. m. 57.

lékony fűzfavesszőt használtak. Sajnos, ilyen vessződarabot még málladékaiban sem tudunk laboratóriumi vizsgálat céljaira megmenteni.

Találtunk olyan kéregkoporsót, amelynél az egyik kéregdarabba fűrt lyukban kisebb ácskapocsszerű szeget (*iszkába*) figyelhettünk meg (XVI. t. 8.). Ilyen iszkákat ma általában a vizenjárók, halászok használnak csónakjaik repedéseinek tömitésénél, összehúzásánál.

Fakéreg-lyukban elhelyezett iszkábat csak egyetlen esetben találtunk, tehát ez az adat sem alkalmas arra, hogy általános érvényű szokásokról szövjünk.

Kéregkoporsós temetkezést a kiskunfélegyházi temetőben 28-at tártunk fel, s ezek közül 11 férfi, 14 nő, 2 gyermek és 1 bizonytalan nemű csontváz volt.

A fakéregből készült koporsókról, általában a fakéreg használatának néprajzi vonatkozású népi hiedelmeire és szokásaira vonatkozólag találtunk ugyan adatokat, ezekről azonban más alkalommal fogunk megemlékezni.

Jellegzetesnek nem mondható, de a mi temetőnkben is felismert temetési szokás volt a 15. sz. női síré. Ebben a sírban a halottat kéregkoporsóban földelték el. A feltűnő az volt, hogy a koporsó alatt a megásott sír alját *terméskövekkel* rakták ki. Csaknem hasonló esetet láttunk a 62. sírban. Ebben egy sírládában eltemetett gyermek csontváza feküdt. A csontvázat valószínűleg későbbi temetés alkalmával, utólagosan megbolygatták, mert a bal alsókart és lábszárait elhányták. A medencelapát alatt azonban terméskő darabot találtunk. Párhuzamul talán a Mohács—Csele-pataki temető 67. sírjában észlelt temetkezési szokást lehet bemutatnunk, ahol a csontváz ifj. Fehér szerint »kövön feküdt«.¹⁹

Téglával körülrakott, vagy egyszerű téglasírokat és a már Kaszaper-ről²⁰ és Csecstórol²¹ ismert gyékénybecsavart temetkezési formákat Kiskunfélegyházán nem tapasztaltuk.

Igen gyakran figyelhettük meg, hogy *temetőnk sírjaiba faszén, mész (esetleg kréta?), vagy fahamut szórtak*. Hasonló jelenségeket Kaszaperen, Mezőkovácsházán, Vizsolyban és Nyársapáton is észleltünk. Ilyen mellékletéről Gerevich,²² Foltinyi—Korek²³ és ifj. Fehér²⁴ is megemlékeztek. Kiskunfélegyházán 27 sírban volt faszén darabka, 10-ben mész (esetleg kréta?) törmelék és 2 sírban fahamut találtunk. A 27 faszénmellékletes sírből 13 volt nő, 8 gyermek, 2 férfi és 4 bizonytalan nemű. Fahamut két gyermeksírba szórtak.

Banner János a magyarországi zsugorított temetkezési szokások tanulmányozásakor, a kő- és későbbi fémkorszakok temetkezési szokásaival egybevetette a hazai néprajzi analógiákat.²⁵ Kifejtette, hogy a faszén és fahamu sírokba szórása egybekapcsolódik azzal a még ma is élő néprajzi szokásokkal, hiedelmekkel, ill. babonákkal, amikor a hátramaradtak az elhaltak fa-

¹⁹ Arch. Ért. 1955. 220.

²⁰ Dolgozatok XIV. 1938.

²¹ Foltiny—Korek: i. m. 162.

²² Gerevich i. m. 125

²³ Foltiny—Korek i. m. 163.

²⁴ Arch. Ért. 1955. 213

²⁵ Banner János: A magyarországi zsugorított temetkezések. Dolgozatok, III. (1927) 1—58.

szénnel biztosítják a tűzhely melegét. Azonkívül »a halott hosszú, álombame-
rült éjszakáját is meg kell világítani. Az elhaltak szüksége volt a sírbatett
mellékletekre, s a világosságot se nélkülözhetette.«²⁶ A csecstói temetők leírá-
sánál Foltiny és Korek Bannernek ezt a megállapítását idézik.²⁷

Úgy gondoljuk, hogy a mészarabkák sírbaszórása is hasonló babonás
néphiedelmekkel kapcsolatos. Banner idézett tanulmányában a sírokba szórt,
vagy helyezett festékekről is megemlékezett. Legtöbbször vörös, vagy okker-
színű festékekről tett említést, mésről nem. Sajnos ilyen mészarabkákat
laboratóriumban még nem vizsgáltunk meg, így nyitott marad a kérdés, va-
jon ezek a mészarabkák nem kréta, ill. festékek voltak-e? Ha a vizsgálat
során kiderül, hogy valóban kréta, vagy festékekről van szó, úgy bizonyosan
halottfestés csökevényéről beszélhetünk.

Külön emlékezünk meg a 135. sírban észlelt temetkezésről. Ez egy na-
gyobb tömegsír volt, amelybe egyidejűleg (!) hét férfit, koporsó nélkül földel-
tek el. Úgy látszott, hogy a hét férfi közül előbb négyet, ezekre még há-
rom halottat helyeztek. Ezek közül az első feje egészen felfordult: a koponyatetőn álló koponya öreglyuka felfelé állott. Sajnos, feltárásainknál antropológus nem volt jelen, aki igazolhatta volna azt a feltevésünket, hogy a tömegsírban elhelyezettek erőszakos halállal múltak ki. Valószínűsíti ezt az a tény is, hogy a tulajdonképpeni sírgödör hét halott számára aránylag kisméretű, és mindössze 55 cm mély volt. Ennyi halottat ilyen kis gödörbe csak úgy tudtak beszorítani, hogy a hét közül négyet kissé zsugorítva földeltek el.

A 18—19—20-as sírokban három csontváz volt. A legalsó, férfi halottat koporsóban temették el. Fölötte egyidőben egy nőt és egy gyermeket földeltek el. A férfi koponyája feltárásunkkor már hiányzott, amelyet talán akkor bolygattak meg, amikor az anya és gyermeke részére a sirt újból kiásták.

A 37—38. kettős sírban két gyermeket (valószínűleg kislányokat) szintén egyszerre temettek. Mindkettő közös sírba került. Az 57. sír kislány csontváza fejénél, csecsemő csontvázrészecskék kerültek kibontásra.

A Kiskunfélegyháza-templomhalmi temető sírleleteinek ismertetését a csontvázak mellett talált *pénzekkel* kezdjük. A 167 felásott sírből csak kettőben találtunk. A 2. sírből Mária királynő (1382—85) C. N. H. II. 116. dénárát és a 13. sírből Zsigmond (1386—1437) C. N. H. II. 129. obulusa került elő. Szórványos leletként I. Ulászló (1440—44) C. N. H. II. 146/A. dénárát találtuk. A mi temetők anyagát a pénzleletekkel keltezett és eddig ismert hasonló temetők anyagával összevetve, tökéletes egyezőségeket ismerünk fel.

A csúti sírmezőből Nagy Lajos, Mária, Zsigmond, sőt még Hunyadi János kormányzó pénzei kerültek napvilágra. Az e kori pénzekkel datált sírmellékletek a Szabó Kálmán-féle Kecskemét környéki, kaszaperi, mezőkövácsházi, csanádapácai, vizsolyi temetők, majd az orgondaszentandrás, Mohács—Csele-pataki, sőt Szeged—ötömösi leletekből ismertek. A Kiskunfélegyházáról kikerült anyag is ilyen, de elég szegényes. Itt a 167 sírből csak 77-nek volt melléklete.

²⁶ U-ott, 46.

²⁷ Foltiny—Korek i. m. 163.

A homlokot díszítő *párták* közül a 73. sír *gyöngyöspártája* mindenben igazolja korábban, a kaszaperi temetőben tett megfigyeléseinket. Kiskunfélegyházán is azt láttuk, hogy a párták a fej kerületének megfelelő nagyságú, gyékényből font koszorúból készültek, amelyet kenderfonálból készült textil anyaggal vontak be (Lásd Frech' Miklósnak e kötetben közölt tanulmányát.). A textiliát legtöbbször hímezték, vagy gyöngyökkel díszítették. (XIII. t.) Az eredeti gyöngydíszítményekről megkíséreltük, hogy teljesen pontos felvételeket készítsünk. Sajnos, Boros Ilona grafikus munkatársunknak ez a törekvése azért nem sikerült, mert a csontváz koponyája össze volt törve, s így az eredeti mintázat sem volt rekonstruálható. A 73. sír pártájához hasonló volt az 54. sír gyöngyöspártája.

Veretes pártadíszünk nem volt, pedig a temető 12 sírjában voltak pártadíszek. Pártafoszványokat, pártanyomokat további 5 sírban figyeltünk meg. Legtöbbjük nem volt megmenthető. A 25. sírban *fémszálakból szőtt pártá* díszítette a kislány homlokát. Ez 3 cm széles, 35 cm hosszú volt, két darabba törve. A 16. sírből *fonaldíszes, ill. hímzett pártát* bontottunk ki (XII. t. 1.) Ugyanebben a sírban, az áll alatt *csipke (?) maradványok* voltak (XII. t. 4.) amelyek a halotti ruha gallérdíszei lehettek. Ez a díszítés a gerincoszlop vonalában, mint ruhaszegélydísz tovább folytatódott (XII. t. 5.). Kifejezetten halotti lepelt nem találtunk.

A ruhákat, a XIV. századi ízlésnek megfelelően, a halott nyakán *ruhakapocspárral* fogták össze. A ruhakapcsok legtöbbször igen egyszerű, bronzhuzalból készült. Vannak ezüstből (rosszezüstből) öntött, díszes növényi mintázattal ékes kapocspárok. Az egyszerűbb kapcsok a ma is általánosan használt formák (X. t. 13., 18.). Vannak ezek között is díszesebbek, amelyeknél a kapocspár mindkét tagját, a fülek alatt egy, vagy többször megcsavarták (X. t. 14.). Az öntéssel készült egészen díszes kapocspárok nagyobb méretűek és áttört díszítésűek. Legtöbbjükön virágszálak, vagy virágcsokrok ékeskednek (X. t. 15—17.).

A ruhákat a mellen, a ruhakapocspárok mellett, vagy azok helyett *fülesgombokkal* gombolták össze. A kiskunfélegyházi temető 28 sírjában találtunk fülesgombokat, vagy pitykéket. Mindegyikét ismerjük már az e kori temetők anyagából (X. t. 19—22., 24—27.). Vannak fülesgombok, amelyeket bronzból, vagy rosszezüstből öntöttek (X. t. 19.). Legtöbbször két féldarabból öntötték, amelyeket a gomb hossz tengelyében, a füllel együtt összeforrasztottak, s a forrasztási varrányokat gondosan lecsiszolták.

A gombok alsó, gömbös része gyakran két féldarabból, két gömbszeletből van összeforrasztva. Az igen vékony, s különösen az ezüstből készült gömbök alsó felén némelykor granulációs díszítmények vannak. (X. t. 25.) A gombfülecskék is gyakran vékony ezüstszalagocskákból valók, amelyeket utólag forrasztottak a gömbre.

Az ilyen fülesgombok mintájára készült a 163. sírban talált *csörgő* (X. t. 23.). Ez egy gyermekcsontváz medencéje fölött, a gerincoszlop mellett feküdt. Bronzból készült, hozzáforrasztott füllel. Az alsó, gömbös részén két lyuk volt, s a lyukak között igen vékony sávban áttört díszítésű; benne kis kődarabka csörgött. A restauráláskor nagyrészt összetört. Hasonló csörgőt — szórványteleként — a Mohács—Csele-pataki mentőásásnál is találtak.²⁸ Az

²⁸ Arch. Ért. 1955. 227.

utóbbi években Hingán is napvilágra került egy csörgő, de ez a példány nem sírból, hanem lakótelepről való.²⁹

A ruhákat a derekukon *pártaövekkel* szorították össze. Az övek általában bőrből készültek. Vannak egészen keskeny (1,2—1,5 cm széles) szíjból hasítottak (a 15—16. sírok mellékletei, XI. t. 15—16. XIV. t. 6.), de a legtöbb 2,8—3,5 cm széles. Az ilyen szélesebb pártaövekből Kiskunfélegyházán csak bőrmaradványokat tudunk kibontani. Más, hasonlókori temetőkből az ilyenek általánosan ismertek.

A *csatok* bronzból, vagy rosszezüstből készültek. Csatkarikáik téglalapalakúak (XI. t. 1—3., 13., XIV. t. 1—2), találtunk még trapézalakúakat is (XI. t. 15.). Legegyszerűbb csontjaink kerekátmetszetű bronzhuzalból valók, s a csatpecek a csatkarikára vissza vannak hajtva. A 7. sírban talált trapézalakú csat eredetileg kerekátmetszetű bronzhuzalból készült (XI. t. 15.), ennek azonban két oldalrészre lapított és rajta pontsor díszítmények vannak. A csatkarikára még kis bronzcsövecskét is erősítettek, hogy az öv befűzésekor a bőryanag könnyebben csússzon.

Vannak csatok, amelyeket kettőslemezzel díszítettek (XI. t. 1—3., 7.). Az öv bőryanagának egyik végét e kettős lemez közé szorították és aklaszeggel erősítették össze. Az ilyen lemezes övcsatok általában téglalapalakúak. A csatkarikához (XI. t. 3.), vagy a csatpecektartó részhez erősítették.

Az általában téglalapalakú csatlemezeket vékony bronz, vagy rosszezüstlemezből préselték. Széleiket pont-, vagy tojással díszítették. Középen, ugyancsak pontsoros szegélyben igen gyakran apró szívsor domborodik. Előfordult, hogy a szívsort pontsor helyett bordás szegély keretezi (XI. t. 7.).

A csatlemez díszítések között — e korban — különösen kedvelt a góti-kus betűsor, vagy éppen gót-betűs felirat. A kaszaperi temető sírleleteinek ismertetésekor volt már alkalmunk az ilyen feliratos díszű csatlemezeket ismertetnünk.³⁰ Az azóta közzétett e kori anyagból a csüti³¹ Mohács—Csepel-pataki,³² Subotica-hingai³³ díszítő feliratos lemezeket ismerjük. Kiskunfélegyházán az 54. sírunkból GNUS DEI feliratos csatlemezt bontottunk ki (XI. t. 2., XIV. t. 1., utóbbi eredeti nagyságban). Valószínűleg az *Agnus dei* rövidítése.

Pártaöv csatok vasból is készültek, ilyeneket a 3. és 34. sírokban találtunk. A 3. sírból a XI. t. 18., a 34.-ből a XI. t. 23. képen bemutatott csatok valók. Előbbi patkó-, utóbbi félköralakú, s ezen a csatpecek is megmaradt.

A pártaöveket ékesítő *boglárokat*, *rozettákat* Kiskunfélegyházán kevés számban találtunk. Ilyenek közül a legegyszerűbbek a 27. sír leletei (XI. t. 16.; XIV. t. 6.). Síma díszítetlen gömbszeletecskék, amelyeket sűrűn egymásmellett, egy-egy aklaszeggel erősítettek a bőrvözhöz. Díszesebb a 7. sír pártaövének rozettás dísz (XI. t. 15.), amelyet szintén egy-egy aklaszeggel erősítettek fel. Az 59. sír XI. t. 4—5., valamint a XIV. t. 7. képen bemutatott növénydíszes rozetta a kiskunfélegyházi leletek szebb darabjai közé

²⁹ Shafarik—Schulmann i. m. VIII. t. 6.

³⁰ Dolgozatok XIV. (1938), 149.

³¹ Gerevich i. m. 147.

³² Arch. Ért. 1955. XXXIX. t. 2. a—c; XLIV. t. 2. a.; XLVI. t. 10.

³³ Shafarik—Schulmann i. m. III. t. 1. (1948. évi telepásatásból); V. t. 6. (54. sír); VII. t. 2. (120. sír).

számítható akkor, amikor ez a díszitmény más temetőben gyakori. Erősen töredékes állapotban a 62. sírban is találtunk hasonló rozettát (XI. t. 8.) Makkos díszű töredék a 59. sírban volt (XI. t. 6.). Jellegzetes leletünk a XI. t. 9. képen látható példány, amely a 62. sír melléklete volt. Ez igen vékony bronzlemezből kivágott kerek lemezke, amelyet a bőrből hasított öv baloldalán találtunk. Ugyanakkor az öv jobboldalán kis rozettadísz állott. A kettőt eredetileg aklaszeg szorította össze, amelynek lyukhelyét lemezkénken is megfigyelhetjük. Hasonló célokat szolgált a 62. sír melléklete (XI. t. 14.), amely szélesebb pártáöv csatlemezeének baloldali töredéke.

A 4. sírban talált pártáöv veretek (XI. t. 11—12., XIV. t. 3—4) vékony bronzlemezből vannak préselve, rajta geometrikus díszitményekkel. Ugyanebből a sírból való a XI. t. 10. és a XIV. t. 5. képen bemutatott övveret töredék, amelyet — az előbbi példányokhoz hasonlóan — aklaszgekkel erősítették fel. E példányon kétszer két szálból fonott díszítés húzódik, amelyet a lemez szélein ugyancsak fonásdíszitmény keretez. Préselt.

Az 56. sírban csontból esztergályozott övdíszeket találtunk. 8 darabot bontottunk ki, amelyek kisebb gombokhoz hasonlítanak. Ezeket is aklaszgekkel erősítették fel (XI. t. 17.), kettőn az aklaszegtől származó patinanyomok jól láthatók.

Az 53. sír övverete (XI. t. 17.) erősen töredékes. Bár ezt gyermek sír bal medencelapátja fölött találtuk, kérdésesnek tartjuk, hogy eredetileg ennek a sírnak volt-e a melléklete. A sír részben bolygatott volt, tehát nem lehetetlen, hogy a bolygatáskor került a medencébe. Igen töredékes, téglalap alakú, két széle felhajló és rovátkolt díszű.

Ékszerként viselték a 6. sírban talált *hajkarikát* (X. t. 1.). Kerekátmetszetű, rosszezüstből készült, *S*-végű. Ugyanebből a sírból kikerült másik példányról az *S*-vég letörött (X. t. 4. középrészén). A hajkarikák a korábbi, s még az Árpád-korban divatos ékszereknek késő-középkori továbbélését jelentik. A 44. sírből nagyobb fülbevalót bontottunk ki. Kerekátmetszetű, ezüsthuzalból készült, rajta három nagyobb, hólyagos gömbdíszekkel. Karikájának két vége kampósan van kiképezve, s egymásba kapcsolhatók (X. t. 3.). A gömböcskék két-két félgömbszeletből vannak összeforrasztva. Az utóbbi időben ilyen fülbevalót a suboticei Hingán, a 119. sírban is találtak. Viselete a későbbi századokban is divatos.

Gyűrűt 9 sírban találtunk (3., 4., 17., 35., 44., 73., 100., 111., 161. sírokban), ezeken kívül három darab szórványként került napvilágra. A legegyszerűbbek bronzhuzalból készültek, sima, díszítetlenek (35.: XI. t. 22.; 73.: X. t. 6.; 100.: XI. t. 20.), közülük a 73. sír gyűrűje bronzpántból készült, kívül körbefutó bordadíszekkel. A többi fejesgyűrű. Közülük három bronzból öntött 17. sírből: X. t. 31., 111.: X. t. 35., szórvány: X. t. 28.). Ovális fejűek a 17. síré és a szórvány lelet, a 111. síré négyzetes fejű. Mind a három vésett díszítésű, rajtuk madárszerű ábrázolásokkal. A többi gyűrűk ezüstből (rosszezüstből) készültek, vékony karikataggal, amelyre vékonyabb-vastagabb, ezüstlapból kivágott gyűrűfejet forrasztottak. Valamennyi préselt díszítésű. Legszebb a 4. sír gyűrűn díszítő lilios, igen vékony lemezű fej. (XI. t. 21.). A 44. sír préseltfejű, vékony lemezfején (X. t. 33.) gyöngysor, azon belül bordakeretben állat alak van, erősen töredékes állapotban. A 161. sírban vastagabbfejű, kőralakú fejesgyűrű volt. (X. t. 32.), amelyen apró tojássor kere-

tezésben geometrikus díszek (háromszög, félkörök) vannak. Csaknem párját Hingán találták és Shafarik-Schulmann, közleményük XI. t. 8., 12. képein mutatták be. A X. t. 34. képünkön a gyűrűfején gótikus M-betű díszlik. Egyik szórványlelet gyűrűfején bevéselt kettőskereszt van (X. t. 33.), a mezőt ugyancsak bevéselt, vízszintes szaggatott vonáلكák töltik ki. A gyűrűfejet körbefutó, bevéselt vonal szegélyezi. Csaknem azonos díszítésű a 4. sír gyűrű melléklete (X. t. 29.), töredékes állapotban. A 17. sír gyűrűje ezüst, illetőleg valamilyen fehérfém anyagú, amely morzsolható, erősen mállekony és rossz ötvözetű (X. t. 31.).

A sírokba tett használati tárgyak között néhány *késpengét* találtunk. A 7. sírban voltak a XVI. t. 17. képen bemutatott töredékek. Ez a példány hosszú, egyélű egyenes vaskés volt, amelynek hegye, az éle felől erősen ívelt. A 122. sír vaskése párja az előbbinek, amelynek markolatnyújtványában a nyélborításokat magához szorító szegecsek ma is megmaradtak. A kés markolatának legvégéről a szegecs kiesett, az erős oxidáció miatt helyén lyuk maradt (XVI. t. 16.). Ugyanilyen a 36. sír markolatnyújtványa, amelyben két szorító szeg állott (XVI. t. 14.).

Figyelmet érdemel a 132. sír késnyele (XIV. t. 10., XVI. t. 13.). Ez téglalap keresztmetszetű vaslemezből készült, amelyet ötször, spirálisan csavartak meg. A restaurálás előtt, a nyél belsejében farost maradványok is voltak. A késpengéje azonban igen vékony lehetett, mert már a feltáráskor annyira el volt rozsdásodva és morzsalékony volt, hogy megmentenünk nem sikerült. A penge — az oxidációs maradványokból ítélve — mintegy 7—8 cm hosszú s kb. 1,5 cm széles lehetett.

A 41. sz. gyermeksír jobb medencelapátja mellett kis *üveggömböt* találtunk, törött állapotban. A XI. t. 19. képén, kb. feles, a XIV. t. 9. képén eredeti nagyságban mutatjuk be. Nyaka, ill. talán fülnek kiképezett feje letört. Valószínűleg gyermekjáték lehetett, mint az e kori sírmelléletek kőgolyócskái (pl. Mohács—Csele-pataki), vagy a nyársapáti, még publikálatlan temetőben előkerült kis üveggömböcske.

A Kiskunfélegyháza-templomhalmi temető sírmelléletei bármilyen szegényesek, mégis jelentősek. A Móra Ferenc által kiásott Szeged-öthalmi temető leletanyaga Nagy Lajos »szerecsenfejű dénáraival« volt datálva. Nagy Lajos pénzeiből a csúti temetőben is találtak. A kiskunfélegyházi leletek pedig azt mutatják, hogy az ízlés teljesen azonos az említettekével. Különös figyelmet érdemelnek temetőkben a temetési szokásokkal kapcsolatos vizsgálataink. Megállapíthattuk, hogy a társadalmi rend a XIV—XV. században már erősen tagozódott, a feudális rend tagjai temetőkben hiányoznak. A teljes jobbágyok szépen körülvasalt ládaalakú koporsói mellett felismerhettük a még szegényebb parasztok fakérgékből összeállított koporsóit. A koporsónélküli temetkezés pedig arra vall, hogy akiket így földeltek el, szegény zselérek voltak.

A temető teljes feltáráásával azt reméljük, hogy a XIV—XV. századi temetkezési szokásokat és a korabeli magyar nép mindennapi életét részleteiben is tanulmányozhatjuk.

Bálint Alajos

(Extrait)

En 1951, à Kiskunfélegyháza—Templomhalom, nous avons découvert 167 tombes. Les deniers et les oboles des rois hongrois (Marie: 1382—85, Sigismond: 1386—1437, Uladislas: 1440—44) qu'on y trouva, montrent bien la date de l'enterrement. Les tombes avaient été disposées en trois couches. La plus haute couche se trouvait dans une profondeur de 35—70, celle du milieu de 70—100 et l'inférieure en dessous de 100 centimètres. Mais cette séparation ne signifie pas la direction d'est et d'ouest (quelquefois avec un peu d'écart), la tête du côté de l'ouest. On découvrit les squelettes de 38 hommes et 41 femmes. Il nous fut impossible de déterminer le genre de 35 squelettes dont les tombes avaient déjà été fouillées. 68 morts (17 hommes, 17 femmes, 23 enfants et 11 morts d'un genre incertain) furent découverts dans des cercueils d'une forme de caisse avec des crampons de fer forgé. Il nous fut possible d'observer — concernant l'enterrement — des coutumes jusqu'ici inconnues. Il y eut 28 cercueils faits d'écorce d'arbre assemblés des pièces d'une longueur de 10—15 et d'une largeur de 7—9 cm (planche XVII. 1—5., 7—8.). Toutes les pièces d'écorce d'arbre avaient été percées de trous d'un diamètre de 1.3—1.5 cm, probablement pour les attacher avec des osiers souples.

On découvrait souvent dans les tombes du charbon de bois, de la chaux (peut-être de la craie?) et de la cendre de bois. Ce fait s'en rapporte vraisemblablement à cette croyance populaire superstitieuse d'après laquelle les vivants auraient voulu conserver pour les morts le chaud du foyer, et éclairer leurs nuits plongées dans un long sommeil.¹ Les morceaux de chaux ou les morceaux de craie y furent mis — peut-être — pour peindre les morts.²

En général l'enterrement est très pauvre et convient au goût du XIVème et du XVème siècles. (Pl. X—XVI).

Sur le premier tableau l'encadrement en forme de parallélogramme autour des squelettes montre un enterrement régulier de forme de caisse; le trait haché en forme d'ellipse l'enterrement d'écorce d'arbre. Toutes ces tombes sont encadrées en forme de parallélogramme de traits hachés où on observa des traces de cercueil.

A. Bálint

¹ Banner, János: Die in Ungarn gefundenen Hockergräber. Dolgozatok. Tra-
vaux, tom. III. (1927), 1—122.

² Ibidem, 49—50.

Hürmetszet (3—4 kép). A bélsugarak mindig egy sejtsorosak, de magasságuk változó. 3—14 sejt magasságú a leggyakrabban előforduló, de nem ritka a 35—38 emelet magas sem. A bélsugár sejtek tangenciális falát az egyszerű gödörkék rostaszerűen perforálják s elhelyezkedésükben rendszer nem ismerhető fel. A bélsugár sejtek keresztmetszete többé-kevésbé kör alakú, míg a szögletesejtek megnyúlt piramisra emlékeztetnek és a magasságuk kb. kétszerese a belső sejteknek. A hürmetszeten símafalú hosszparenchimákat látunk, amelyeknek a tangenciális fala apró gödörkékkel lyuggatott. A radiális és vízszintes fal szintén egyszerűen gödörkézett.

A keresztmetszet elkészítésekor azonnal kitűnt, hogy a minták nyitva-termő növényből származnak. Mivel a fában edények és gyantajaratok nincsenek, a lehetőségek száma megcsappant. Gondolni lehetett az *Abies*, *Juniperus* és *Taxus* genusokra. A későbbiek folyamán kiderült, hogy a hossztracheidák falában csavaros vastagodás nincs s így az *Abies* és *Juniperus* genusokra terelődött figyelmem. Mivel a bélsugársejtek minden fala gödörkézett s a magasságuk 38 emelet magas is lehet, valamint a hosszparenchima sejtek egymás alatt hármásával is előfordulnak, a *Juniperus* lehetősége is elesik. A metszetek leírásakor említett bélyegek az *Abies alba* Mill.-ra, jegenyefenyőre engednek következtetni.

Felvetődik az a kérdés, hogy az *Abies alba* Mill. élt-e az Alföld ezen a területén az Anjou-korban? Minden bizonnyal nem. A jegenyefenyő magassági középértéke a Kárpátmedencén belül Fekete L.—Blattny T. adatai szerint 640 m.t.sz.f. Ezzel szemben Kiskunfélegyháza átlagos magassága 105 m.t.sz.f. Azonkívül e faj hegyvidéki páradús levegőt igénylő, hőingadozásra érzékeny, s ezt az életfeltételeit nehezen találná meg az Alföldön. Talajigénye erősen húmosos erdőtalaj, amely szintén arra enged következtetni, hogy ebben a korban Kiskunfélegyházán nem élhetett természetes lelőhelyen. Ezek szerint fel kell tételeznünk, hogy a koporsónak felhasznált anyag (*Abies alba* Mill.) fája, nem alföldi eredetű, mivel az Anjou-korban hazánkban erdősisítés még nem volt. A koporsódeszák anyaga minden bizonnyal kereskedelem útján került Kiskunfélegyházára.

Textil maradványok vizsgálata

Vizsgálati anyagul a 14., 16. és 17. számú sírok textilmaradványait kaptam. A 16. és a 17. számú sírok fonaldarabkáit a mellette fekvő réztárgyak zöldesre színezték. Ezért a mintákat 2%-os kénsavas kezelés után foszlattam. Természetesen a kémiai reakciókat mindig külön vizes készítményen figyeltem meg.

A 14. számú sír textiliái nem voltak rézsókkal átitatva s így vizes foszlatás után azonnal glicerín-gelatinnal lehetett fedni. Mivel a textil maradványok is egy fajhoz tartozó növény rostjaiból készültek, a meghatározás eredményeit összefoglalom.

Mikroszkópi kép (5. kép). A fonalak mikroszkópi képe már az első pillanatban elárulja, hogy növényi eredetűek. A rostokra jellemző, hogy a rostvégzódések kihegyezettek. Ép, teljes rostot találni nem lehetett, így a rosthosszúságot mérni nem lehetett. A rost töredékek szélessége 18—19 μ között változik. A rostokon néhány helyen híg pikrinsavas kezelés után előtűnt az »X«-alakú vonalozottság.

A KISKUNFÉLEGYHÁZI TEMPLOMDOMB KÖZÉPKORI TEMETŐJÉNEK NÖVÉNYI MARADVÁNYAI

Az ásatások vezetője (dr. Bálint Alajos) a következő növényi maradványokat adta át meghatározás végett: koporsódeszka töredékek, textil foszlányok és pártá töredékek. A meghatározást a Szegedi Tudományegyetem Növénytan Intézetében végeztem dr. Greguss Pál professzor vezetése mellett, amiért ezen a helyen is hálás köszönetet mondok.

A koporsódeszka töredékek xylotomiai vizsgálata

A koporsódeszka töredékek nagyjából 10—13 cm hosszú, 2—5 cm széles és 2—3 cm vastag erősen korhadt darabok, amelyek a helység levegőjének nedvességétől kisebb darabokra estek szét. A nagyobb darabokból csak mintát vettem, hogy a múzeumi rekonstrukció megvalósítható legyen.

Az összes mintákra jellemző, hogy a felpuhítás alkalmával az anyag az évgyűrűk mentén lemezes rétegekre hasadt s ezért glicerin-víz 2:1 arányú keverékével esetleg puhítottam fel. A metszetek derítése trichloroacetaldehid és víz 5:2,5 arányú oldatával történt. Meghatározásra az 1., 2., 14., 89. és a 111. számú sírok faanyagát kaptam meg. Az 1. számúé a leggyengébb, míg a többiek megtartása a két szélső esethez viszonyítva közepes.

Együtt kívánom tárgyalni mind az öt sír faanyagát, mivel mind egy fajnak, az *Abies alba* Mill.-nak, jegenyefenyőnek bizonyult.

Keresztmetszet (1. kép). A nyári és a tavaszi fa élesen elkülönül. A fában gyantajarat nem található. A nyári fa tracheidáinak sejttüree kerekded, a tavasziaké ezzel szemben kifejezetten szögletes. A tavaszi fa pásztaja jóval szélesebb, mint a nyáriaké és a nyári tracheidák sejtfala a tavasziakéhoz viszonyítva vastag. A bélsugarak vastagsága egy sejtsornyi s egymástól 1—15 tracheida sornyi távolságra vannak. A bélsugarakon egy sejtsorosan egyszerű gödörkék láthatók 300-szoros nagyítás mellett.

Sugármetszet (2. kép). A hossztracheidák radiális falán egysorban, egymással soha nem érintkezve helyezkednek el a vermes gödörkék. A tracheidák tangenciális és radiális falán semminemű vastagodás nincs. Gyakran az udvaros gödörke hosszanti irányban megnyúlt kör alakú. Az udvar alakja párhuzamosan halad a gödörke nyílásával. A bélsugár állományát csak parenchima sejtek alkotják. Haránttracheida és gyantajarat sehol sem található. A bélsugár tangenciális és vízszintes fala vagy derék, vagy egyéb szöget zár be. Mind a vízszintes, mind pedig a tangenciális fal sűrűn gödörkézett. A keresztelési mezőben 1—3 abietoid típusú gödörke van.

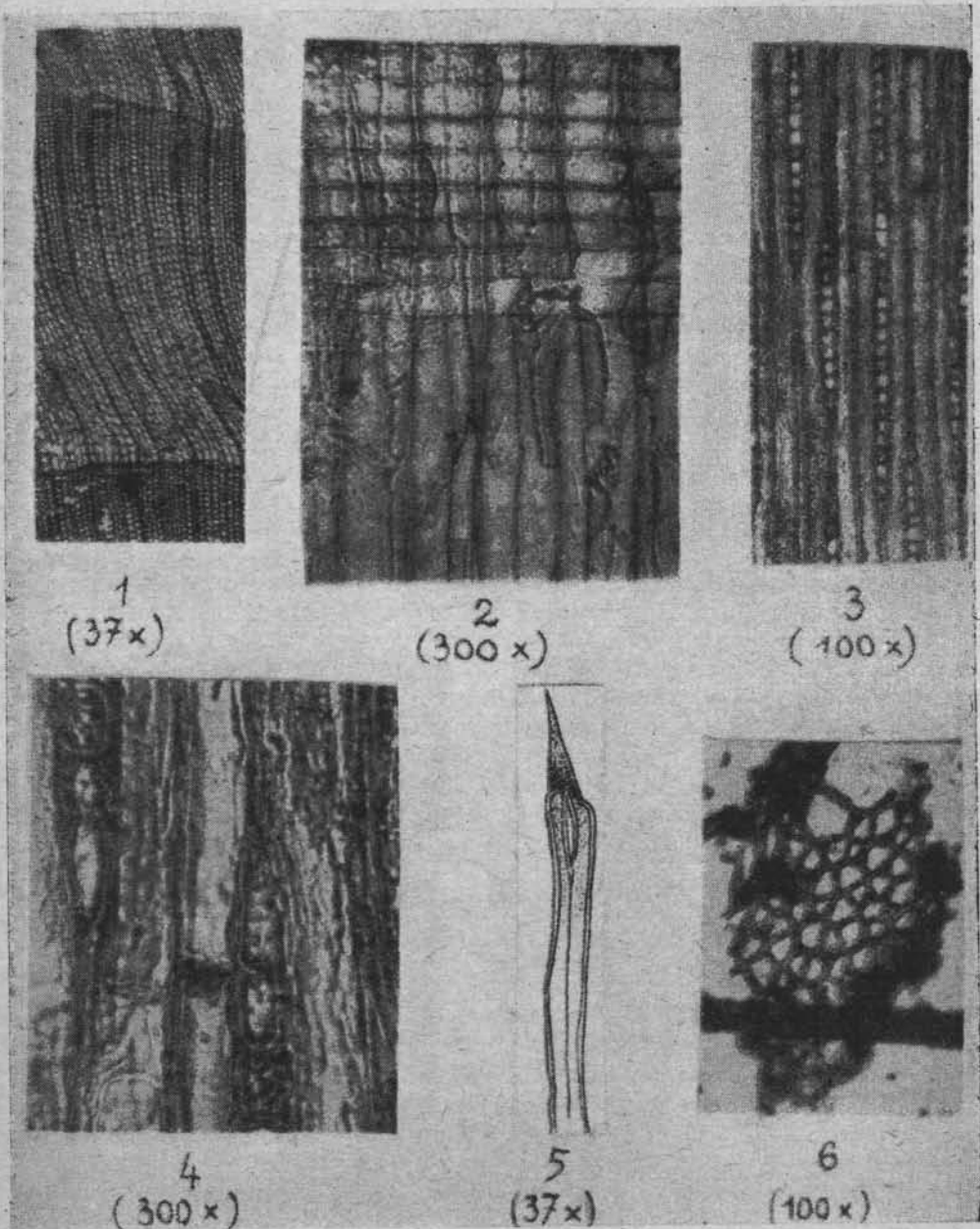

Fig. 1. kép
 A kiskunfélegyházi növényi maradványok xylotomiai képei

A fent említett bélyegek alapján, struktúra szempontjából lenre és kenderre következtettünk.

Kémiai reakciók. A további meghatározást csak vegyi úton lehetett elvégezni.

Sósavval floroglucin hatására helyenként egészen gyenge meggyipirosra színeződött. A színeződés ismét más helyeken klór-cink-jód hatására halvány kék színű. Ebből kitűnik, hogy sejtfaluk fásodó (floroglucin), de sok benne a cellulóze is.

A len és kender szétválasztására legalkalmasabb a rézoxidammonia (Schwezer-féle) próba. Végül is ez döntötte el a kérdést. A reagens hatására a rostok egyenlőtlenül megduzzadtak, majd a sejtfal harmonikaszzerűen összehúzódott. Egyes rostok szilánkokká hasadtak, és az oldódás nem volt olyan tökéletes, mint a kontrol len készítménynél.

Mivel az oldószer hatására a rostok meanderekké nem húzódtak össze (ami a len rostjaira jellemző), hanem a sejtfal harmonikaszzerűen összeráncosodott, feltételezhetjük, hogy a textil maradványok *Canabis* sp.-ből, kenderből származnak.

Sajnos a legtöbb minta múzeumi konzerváláson ment keresztül s így a reakciókat gyengén adták.

Párta töredékek vizsgálata

A 36—37. ikersírban fekvő fiatal leányok koponyáján a párta szilárd vázát alkotó koszorúfonatot is megmentette az ásatás vezetője. Ezt valamely szélesebb levelű vízinövényből fonták.

A beágyazott anyagból egyetlen metszet sem volt használható. Macerálás révén egyetlen fényképezhető részt sikerült előállítani. (6. kép.) A képen jól megfigyelhető a csillagparenchima.

Valószínűleg *Thypha* sp. leveléből származik, mivel a *Juncus* fajok csillagparenchimája sokkal szabályosabb és a metszet csillagparenchimájának méretei inkább megfelelnek a fiatal *Thypha* levél csillagparenchimája méreteinek.

Frech' Miklós

IRODALOM

- Fekete L.—Blattny T.: Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a Magyar Állam területén, 1913.
- Greguss Pál dr.: A legfontosabb fenyőgénuszok meghatározása szövettani alapon. 1948.
- Greguss Pál dr.: A szőregi bronzkori kaláris fonalának és a kiszombori avar sír szövetmaradványának anyaga. Bot. Közl. 1937. IV. köt. 1—2. 63. o. (Előadás.)
- Soó—Jávorka: A magyar növényvilág kézikönyve. 1951.
- Zilahy—Herceg—Kóczy: Textillaboratóriumi vizsgálatok. 1951.

LES RESTES VÉGÉTAUX DU CIMETIÈRE MÉDIÉVAL
DE KISKUNFÉLEGYHÁZA-TEPLOMHALOM

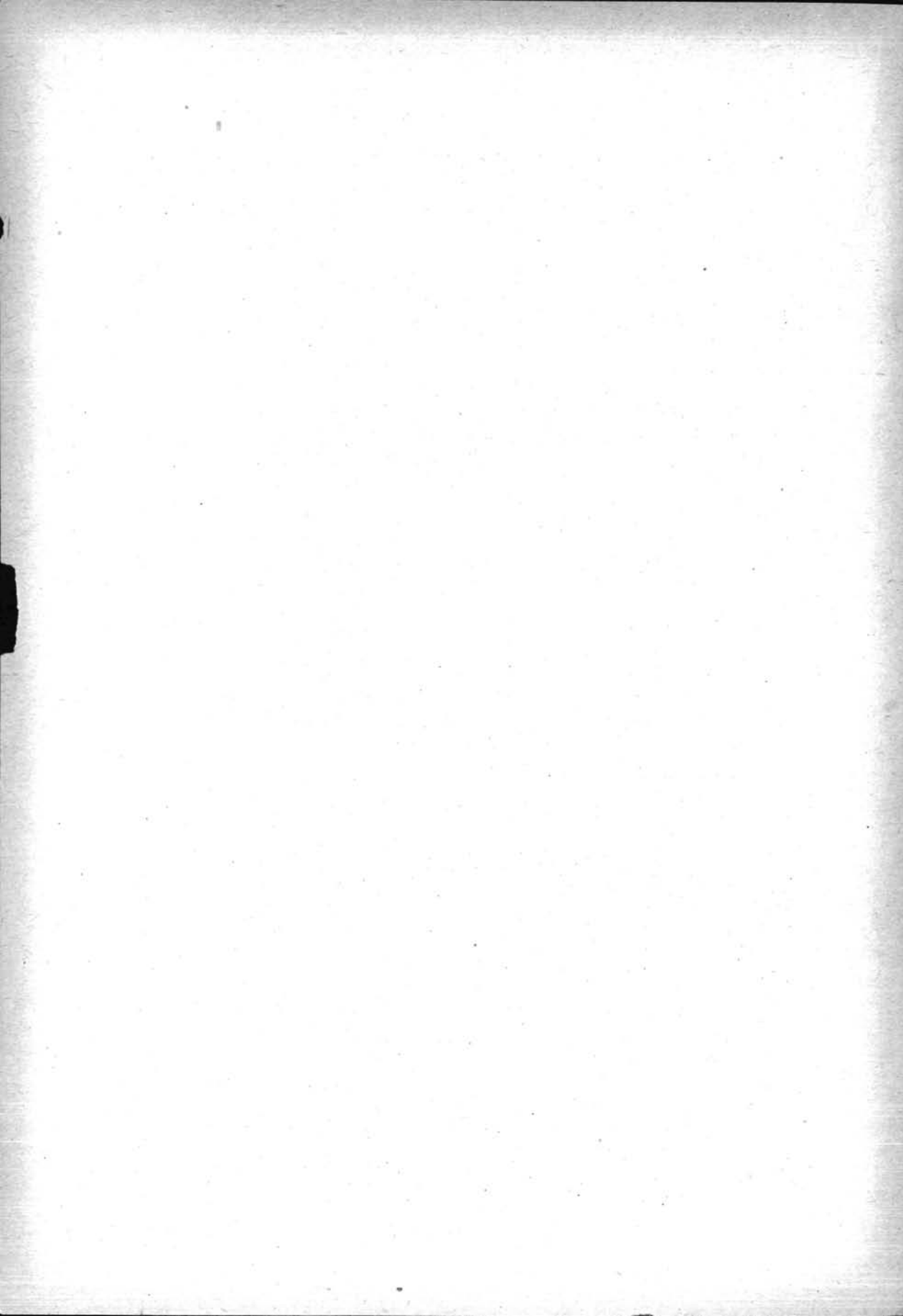
Nous avons examiné les matériaux de bois trouvés dans les tombes 1, 2, 14, 89, 111 du cimetière du XIVème et du XVème siècles. Nos examens de xylographie prouvèrent que les cercueils avaient été faits de l'*Abies alba* Mill. (Fig. 1: coupe, grossissement de trois centuples; fig. 2, coupe de rayon; fig. 3—4, coupe de corde.).

Cette sorte de bois ne se trouvait pas à ce temps-là dans la contrée située entre le Danube et la Tisza. Il est possible alors que le sapin blanc (*Abies alba* Mill.) ait été transporté à Kiskunfélegyháza.

Dans les tombes 14, 16, 17 des restes de textile d'origine végétale furent découvertes. Les examens de chimie démontrent que les restes de textile d'une largeur de fibre de 18—29 microns furent faits du lin (fig. 5).

Dans la tombe par deux 36—37 les diadèmes faites de *Thyp ha* sp. trouvées sur le front des enfants furent tressées en forme de couronne.

M. Frech'

A »HEGYHÚZÓ«

(Homoki gazdálkodásban alkalmazott talajjegygető eszköz)

A homoki gazdálkodás egyik nevezetes eszköze a *hegyhúzó*, vagy amint egyes helyeken mondják: *högyhúzó*, *hëgyhúzó*. A kiskunsági és szegedkörnyéki homokon számos változatával találkozik a kutató. Ebben nincs semmi meglepő, mert az elmúlt paraszti gazdálkodásban a megélhetésért folyó, a földdel való harc, megcsinolta a paraszti agyvelőket, így a hegyhúzó egyszerű elvének gondolata termékeny változatokban nyert megvalósulást. Meg kell említenünk azonban, hogy legjobb tudomásunk szerint a nyírségi homokon nem hallották hírét sem.

A néprajzi irodalom nem foglalkozott kellőképpen a talajjavítás eme eszközével és módjával, mindössze Tálasi István említette néhány szóval egyetemi előadásai során:

»A talajjavítás említendő elsősorban az egyenetlen talaj nivellálása, szintezése. Különösen jelentős művelet volt a futóhomok területen: Nyírségben, Somogy megye egyrészén, főleg a Duna—Tisza közén. Az utóbbi években is több ezer hold futóhomok területet vettek művelés alá. Ilyen területeken előadódik néha 6—8 méter relatív szintkülönbség is.

Alkalmasabbá tételére való a szintezés művelete. A Duna—Tisza-közi szegény-parasztság a legprimitívebb módon: kubikolással kezdett munkához. Ez természetesen hosszú és nagyon nehézkes eljárás. Néhány méter hosszú húzató deszka, mellyel a felszántott bucca felső részét állati erővel lehúzzák a völgybe.

Az Alsó Kunságban ez gyakorolt eljárás.«¹

Ennyi az egész, amit a szakirodalomban olvashatunk erről az eszközzel és az ismereteket gazdagítani véljük, ha az eszközanyag tekintetében is átalakuló paraszti gazdálkodásban gyűjtött adatainkat közöljük.

A Kiskunhalas környéki pusztákon, Harkakötönyben, de Királyhalmon, Ásotthalmon (Szeged környéke) is használatos volt a hegyhúzó, amellyel talajjegygetést végeztek.

Halason, mint mondják, a századfordulón osztották, parcellázták szét a futóhomokot. Az odaváló kisparaszatok fogták fel a földet, de a szegedi határból kiszorult kisebb gazdák is megpróbálkoztak az úttöréssel, remélve az emberibb életlehetőségeket. Eladták szegedkörnyéki kis tanyáikat és a homokot kezdték művelni. A szegedkörnyéki tanya árért háromszorannyi homokföldet szereztek maguknak a halasi határban. Az akkori urak a homokműveléssel keveset törődtek, mert az kemény munkát és sok verejtéket követelt. A nép így mondta: »Az úr a homokon tönkremegy.«

A Szeged és más környező vidékről, a jobb jövő reményében kirajzott kisparaszatok, hosszú, kemény és fáradtságos munkával virágzó homoki kultúrát teremtettek és ennek tanulságaira a »falukutató írók« is felfigyeltek a 30-as években. Erdei Ferenc így ír a futóhomokkal folytatott küzdelemről:

¹ Tálasi István: Egyetemi előadások. Sokszorosított jegyzet. 1949—50. II. félév.

»A homokkal való, közelharcot a kisparasztság folytatta. A kun gazdáknak nem sok része volt ebben, sovány legelőül ismerték meg a homokot, nem pedig az ember gyötrelméül. Sehol annyi kis szerszámot és munkaalkalmatosságot nem láthat az ember, mint ezen a vidéken. Hegyes kis karók, ásók, széles és keskeny kapák, karaszolók, és faápoló szerszámok, talicskák, targoncák és húzós kis kocsik, mind a közelharc fegyverei, amelyeket a kisemberek használnak a nagy elemmel szemben. A harc eredményéről az alkothat fogalmat, aki csak akár húsz évvel ezelőtt is látta a Kiskunságot. A vadon ábrázata helyébe egyre inkább a kultúrtáj arculata alakul ki s a sívó homokon a legszebb kertek virulnak.«²

Az említett sokféle homoki eszközök egyike a hegyhúzó. Az alább ismertett példány a Kiskunhalastól 10 km-re levő Harkakötöny nevű pusztáról 1954-

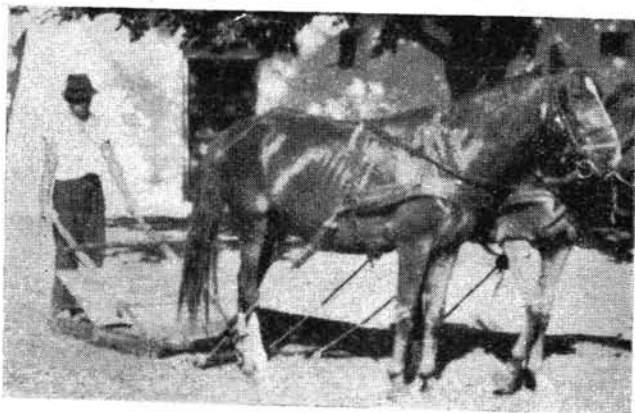

Fig. 1. kép

A harkakötönyi hegyhúzó befogott lovakkal

(Dr. Börcsök Vince felv.)

ben került a szegedi múzeumba. Leltári száma: 54.20.1. A századforduló táján a Börcsök család részére Szeged környéki barkácsoló készítette. Börcsökék ezzel indultak Kötönybe, »új honfoglalásra«, a futóhomok meghódítására. Mint mondják — ők még a szegedkörnyéki Királyhalmon is ezt használták a homokos földeken.

Anyagáról és technikájáról ezt mondhatjuk: akácgerendákból rótták össze. Kerete téglalapalakú, kettős keresztfával, elől vontatógamóval. A csúszórészek szántalpszerűen vannak kiképezve, előrészen vastagabb ágból készült henger van, amely az előhaladást könnyíti. (A bemutatott tárgyról hiányzik.) A keret második harmadánál, annak peremén, vaspánttal ellátott, vékony fatörzs van vas-tengelyekkel kétoldalt a keretbe erősítve, s e fatörzson nyugszik a tulajdonképeni homoktúró rész. Ez néhány akácfa deszkából áll, egyik végén két fogószarvval, a homokkal érintkező (túró) részen széles, erős vaslemezzel. Méretei: hossza 184 cm, szélessége 140 cm, a csúszótalpak vastagsága 20—20 cm.

A hegyhúzót régebben (1900) négy ökörrel, később lovakkal húzták. Két ember kellett hozzá, egy a lovakat vezette (nagyobb fiú, esetleg leány-

² Erdei Ferenc: Futóhomok. A Duna—Tisza-köz földje és népe. Athenaeum., Bp. é. n. 170.

ka), egy pedig a hegyhúzó szarvát fogta hátul és irányította a húzást. A fogószarvra kötelet is kötöttek: ezzel billentették előre és hátra a homok kiborításakor. A bucka elején az élét belemerítik a homokba, rendszerint 30—35°-os szögbe állítják és így haladnak előre addig, míg a túrórészen egy rakomány homok felgyűlik. A rakományt a völgyes részhez irányítják, majd a szarvra kötött kötéllel a fordítható fedelet felrántják és a homokot a kívánt helyen leborítják róla. A leborított földet aztán szétterítik, vagy a nagyobb mélyedésekbe talicskával elhordják. Így dolgoznak, amíg a kívánt területre szét kiegyenlítették.

Egyik harkakötönyi adatközlőtől értesültem, hogy tanyájuktól 3—5 km-re voltak a homokbuckák, mintegy 30 hold kiterjedésben. Ezt az arányilag nagy te-

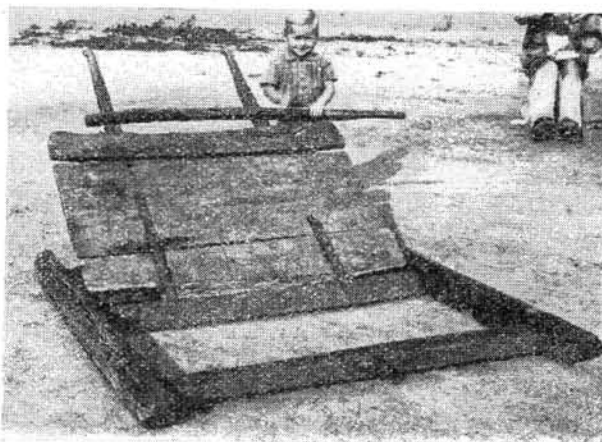

Fig. 2. kép
A harkakötönyi hegyhúzó, előméretben

(Molnár László felv.)

rületet mind hegyhúzóval húzták le, még a századelejen, amikor a szegedkörnyéki Királyhalomról idetelepedtek.

»Gyere ökörszemnek Juliska!« — hívták testvérei, mikor kimentek a homokba az ökrökkel. Ökörszemnek mondták az ökörvezetőt.

Jellemző, hogy a homoki gazdálkodásban az ismertetett hegyhúzó eljárását leginkább a bevándorolt, idetelepedett családok alkalmazták. Jól »megvetették a lábukat« a homokon, bár voltak olyanok is, akik megbánták, hogy a kevesebb munkával is kiadós termést hozó egykori földjeiket elhagyták.

Az adatközlő némi büszkeséggel említette, hogy nemcsak a hegyhúzó alkalmazásában tűntek ki az áttelepülők, de a tanyarendszer kialakításában is. »Halastól-Majsáig csak két tanya volt bekerítve, és mind a két tanya Szeged környékéről jött.« A halasiak nem kerítik körül tanyáikat. Sőt, legtöbbször csak végszükségben ment ki a tanyára lakni, amint ezt Erdei ismerteti:

»... a kiosztott földeken hamarosan tanyák épültek, de őslakos halasi csak végső szükség esetén ment ki a tanyára lakni, az idegenek ellenben, akik redemptióvétel révén jutottak halasi földhöz, legtöbbször ottlakás szándékával építettek tanyát. Kü-

lönösen a szegedi származásúak cselekedtek így, s a halasiak egyenesen »szegedi erkölcsöknek« tulajdonították ezt a tanyára való költözést.³

A hegyhúzóval való talajművelési eljárás mellett ismerkedjünk meg a hegyhúzót megelőző talajjavítási munkálatokkal.

Az adatközlők szerint: »míg nem volt itt a hegyhúzó, amivel lehúzták a földet, addig kubikolták, ásóval, kapával, lapáttal dolgoztak, a lenyesett homokot kocsira hányták, úgy hozták rendbe a talajt.« A hegyhúzót kölcsön is adták a szomszédnak (földszomszédnak). Amíg használata általánosabbá nem vált, igen nehezen tudták a homokföldeket szintezni.

Egy másik halasi adatközlőm említi: »Magam láttam, mint munkált meg nagyapám két holdat, dombos homokon (1890 táján). Negyvenöt fokkal lenyeste

Fig. 3. kép

Szalmával borított futóhomok Asotthalmán

(Szerző felv.)

az oldalát a dombnak. Ásóval, lapáttal nyeste le. Így csinált két hold szántót a tanya közelében. A tanya udvara ennél a földnél három méterrel magasabban volt. Ez természetes magasodás volt, de ennek a tövinél is meglátszott az ásólecsapás. A tanya tövinél nyárfaerdő, a tanya mögött néhány méterre ásólecsapás 45°-ra, aztán megint magas part volt. Öregapám nem ismerhette akkor még a hegyhúzót, talicskával, lapáttal dolgozott a talajgyenygetésen.⁴

Történeti vonatkozásban is találunk jelentős adatokat a múlt századbéli gazdasági irodalomban a homokos talaj megkötési, javítási módzatairól.

Pethe Ferenc 1805-ben a sövényvel való megkötést ajánlja. »A sivatag (posz) homok megerősítésére jó ez: apró, hánytvetett sövényeket kell készíteni a homoktáblán jó sűrűn egymáshoz és azoknak a közeit meg kell tölteni gallyakkal, vagy némely vidéken náddal, gazzal, s akkor mindenféle fa és fűmagvakkal, leginkább olyanokkal, melyek a homokot szeretik, bé kell hinteni.«⁵

³ Erdei Ferenc: i. m. 136. lap.

⁴ Nagy Czirok László múzeológus szíves közlése.

⁵ Pethe Ferenc: Pallérozott mezei gazdaság. Sopron. 1805. 80—81. lap.

Galgóczi a csicsókás megkötést pártolja:

»Egy vetés után 10—12 évig eltart a földben, télen is kiállja a hideget, kiszedni nem kell — téli disznólegelőnek kell használni. A földben maradt gumók, s elrothadt száruk rövid időn annyi televényt képeznek, melytől a homok megkötekszik.«⁶

Ugyanő javasolja a *homoki erdők* telepítését is a homok megkötésére, melynek egy mondaszerű formáját »Vitéz kötés a futóhomokon« címmel írta meg. (Rövidítve közlöm):

Egy alföldi uraság bármit csinált homokföldjével, csak hordta a szél. A szalmás trágyát is elvitte, ha meg beleszántott, még inkább. Egy arrajáró obsitos ajánlkozott, hogy ő megköti a futóhomokot. Három kazal szalmát kért és egy

Fig. 4. kép

A harkakötönyi hegyhúzó, hátulnézetben

(Molnár László felv.)

embert segítségül. A szalmát föleresztette 10—10 öles köteleknek, majd temérdek nyárfa és fűzfa cöveket vagdalt és a homok szélelles oldalán kezdte a szalmaköteleket lecövekelni. Az első kötelet fél öltre, a másodikat egy öltre és így tovább, majd a hetediknél újakezdte. Néhol keresztbe is eresztette a köteleket. Ezek a kötelek aztán úgy lekötötték a futóhomokot, hogy a szél csakugyan nem bírta vele. Az obsitos nem kért jutalmat, csak hónapok múltán, mikor a cövekek megkötöttek és szép sarjúerdővé zöldeltek. Ekkor jutalmul azt kérte, hogy ő lehessen a magateremtette erdőcske csősze.⁷

A talajjavítás uradalmi gyakorlatában a szakírók, már a múlt század elején említik a *rétgyalut*. Ez később a kisparaszti gyakorlatban is elterjedt. Ez a *szerszám* azonos funkciójánál fogva a hegyhúzó előképe lehetett. Különböző talajnemeken használták, a kisebb talajjegyentlenségeket simították el vele.

»A vakondtúrások, hangyabojok gyakran nagy részét elborítják a rétségnek és a termést kevesítik, a kaszálást nehezítik elteregtetetvé pedig a károk elhárulásán kívül friss földjeikkel javítják azt. Az elteregetésre kézi munka helyett használtatik az ún. rétgyalu, amely nem egyéb, mint egy elővasalt élű,

⁶ Galgóczi Károly: Szorgalmatos mezei gazda. Bp., 1855. I. köt. 10. lap.

⁷ Galgóczi: i. m. 11—12. lap.

ferde négyszög idomú, földön csúszó lapos fa, mit lovak húznak, mellyel a régibb túrásokat is fel lehet vágni s el kell teregetni, hogy a kaszáló földje lehetőleg egyenes legyen, mert néha tövisboronával is meg kell a gyalulás után húzatni. A tisztogatás tárgyai ezen kívül a meggyülekezett trágyamaradványok, lomb, kő, száraz gaz sat, effélék eltávolítása.«⁸

Hasonló, bár bonyolultabb eszközt ír le Imre Samu Felsőörről.⁹

Míndezek a talajjavító eszközök, mintegy előképei a hegyhúzónak és alkalmazási időrendjének megállapításakor támpontul szolgálnak.

A hegyhúzót a hasonló jellegű, de másformájú rétgyalukkal összevetve, (azok múlt századbeli gazdasági irodalomban való említését tekintetbevé) —

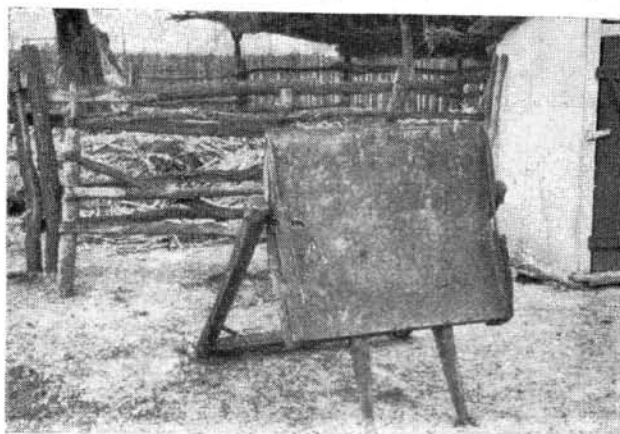

Fig. 5. kép

Az ásothalmi hegyhúzó, lapátrésze vaslemez borítással

(Szerző felv.)

úgy véljük, hogy az uradalmak a homokterületek egyengetésére a múlt század 50-es éveiben kezdték használni. A vizsgált területen pedig a 80-as évektől.

A tipológiai leíráson túlmenően, fontosnak tartjuk az ember, s az emberi munka leírását.

A *lehúzás után* megtrágyázták és szalmával borították az egyengetett földet. A szalmázásra azért szükség, hogy a homokot a szél ne hordja tovább. Mint mondják, »a bőjti szelek olyanok, hogy borozdafenekig elviszik a földet.«

⁸ Galgóczi: i. m. 86. lap.

⁹ Imre Samu: A felsőöri földművelés, Debrecen, 1941. c. művében (37. l.) a rétgyalú rajzát és nyelvészeti vonatkozásait közli. Alkalmazásáról így ír: »A kaszás életét valószínűleg megkeserítette a sok hompó és túrás. Ezért, hogy ezeket eltüntessék, *Szent-dzsördsz* nap körül a réteket *megdzsaluolják*. Erre a *riddzsaluot* használják. A rétgyalú két kb. 130 cm. hosszú, 20 cm. széles, 5 cm. vastag *uodafalból* áll. Ezek közé van beillesztve 5—6 ugyanilyen méretű *pallou*, úgy, hogy a vízszintes talajjal hegyes-szöget zárnak be. Az első palló elé még egy 10 cm. vastag rúd van beillesztve. Az erre szerelt láncsal húzzák a rétgyalút. Ezzel a hatalmas súlyú eszközzel, melynek még a gazda is a tetejébe áll, végigjárják a réteket, s ez minden kisebb talajkiemelkedést, vakondtúrást elsimít.«

A szalmaborítást egy igen jellegzetes eszközzel, a szalmahengerlő fogashengerrel is végezték. Ilyen fogashengert a szegedi múzeum néprajzi gyűjteményében őrzünk.¹⁰

Akiknek nem volt szalmahengerlője, az birkákat, disznókat hajtott a földre és ezek az állatok hegyes patáikkal a szalmát a földbe taposták. Hasonló eljárást »... a jószággal megtapasztott őszi szalma által való javítást« Galgóczi is említi Nagykőrösről.¹¹

Ha föld »megállt«, vagy »megkötött«, akkor »megfordították« és szőlővel, gyümölcssel telepítették be. Harkakötönyben a fekete kadar, kövidinka, rizling szőlőfajtákat kedvelték és ezek bírják legjobban a homoktalajt is. A szalmázást

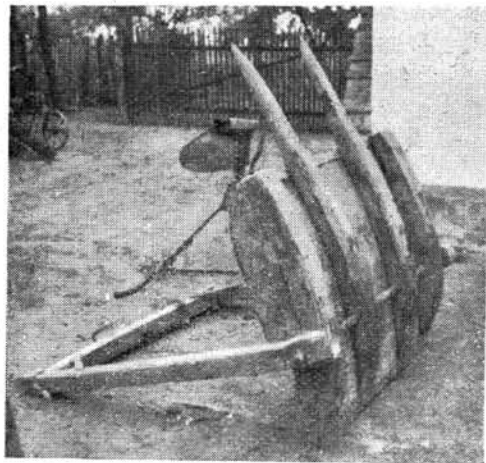

Fig. 6. kép
Az ásotthalmi hegyhúzó, oldalnézetben

(Szabó Mátyás felv.)

minden évben megismételték, s amikor szőlőtakarás ideje volt »befordították« a szalmát, mert a szelek télen is elvitték a nem jól tartott földet«.

Nagyon jól emlékeznek a hegyhúzóval való munkálkodás hősi korszakára. A jeles halasi népköltő: Gózon István rímekbe is szedte a »hőgyek vándorlását«...

*Sokszor látta a holdvilág,
Hogy megy a sivár hegy odább...*

E versében a költő a maga munkáját is megénekli, mert annakidején 52 hold sivő homokot kezdett megmunkálni. Gyalulta, egyengette, előbb ásóval, lapáttal, később hegyhúzóval. Nemcsak a szél hordta a homokot »odább«, hanem a hegyhúzó is.

¹⁰ Török Gyula ismerteti a NNY. IX. 1937. 76—78. l. és képét közli. Török közleményét idézi: Gunda Béla az NÉ. XXIX. 1937. 1—2, szám. 253—54. l.

¹¹ Galgóczi Károly: Nagy Körös város monográfiája. Bp. 1896. 507. l.

Milyen lehetett a táj és az élet a futóhomokon a homok művelt tájjá való átalakítása előtt? A hírverések arra is adnak feleletet:

*Erre bár a felhő jeges esőt hintsen,
Mégsem verheti el a vetést, — mert nincsen!*

Bizony, nem volt vetés a halasi pusztákon, csak »bús árvalányhaj a királydinnyés homokban«.

Miből élhettek mégis az emberek e legelőnek sem való földeken? A rigmus erre is megfelel:

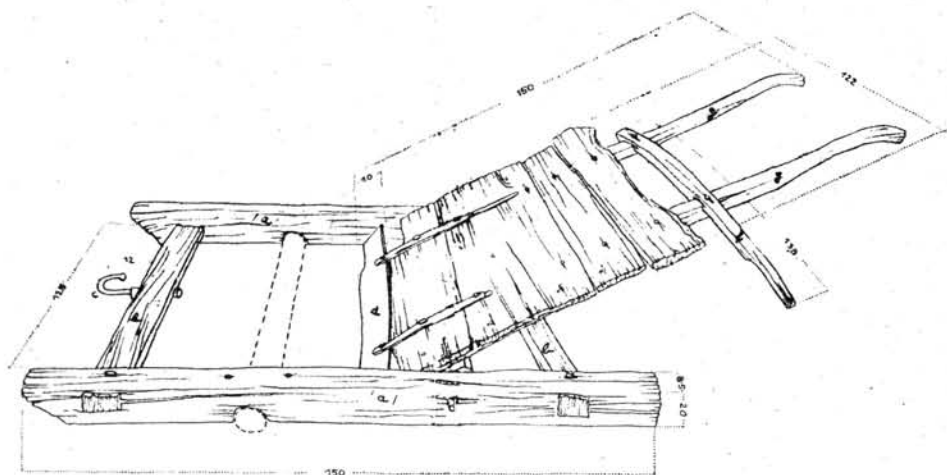

Fig. 7. kép

A harkakötönyi hegyhúzó szerkezete

a = szánkó, csúszka, keret; b = keresztfák; c = vonó, húzógamó; d = éle, hasító, kés; e = lapát, hányó; f = billentő; g = szarv, fogó.

*Téged a levelem azzal is megtisztel,
Hogy a Marci zsidó tart bennünket liszttel.
Azt is hárman-négyen hordjuk egy számaron,
Mert másként nincs kenyér se télen, se nyáron.*

A megmunkált homokbuckákon, a megkötött homokföldeken a kisparasztok kemény munkája új életet teremtett. Többek között:

*Szőlő telep van most rajta,
Terem is, mert mind jó fajta.*

A homoki kultúra kialakulásának történetét Gózon István népköltő így írta meg ékes versezetekben, a halasi határban. Öreges betűivel, életét summázva, 1912-ben büszkén írhatta:... »kilencven esztendőt értem...«¹²

A hegyhúzót ma is használják Halas környékén és a szegedkörnyéki tanya-világban. Ásotthalomról nemrégén gyűjtöttünk egy igen szellemes szerkezetű hegyhúzót. (Lt. sz. 56. 7. l.)

¹² Gózon Istvánra vonatkozó adatok Nagy Czirok László szíves közlései.

1955-ben traktorral is húzták ezt a hegyhúzó a homokon. Ezt a hegyhúzó szerkezete tette lehetővé. Lapátrésze a keretben forog, s így teljes fordulatot, 360°-ot képes elérni. A homokföld egyik végén, az egyik ember beleakasztotta a földbe, a traktor meg húzta. A föld másik végén, menetközben, fordulásközben a másik segítő megemelte a hegyhúzó szarvát, s így kibuktatta a homokot a lapátrésztől. A traktor közben továbbhaladt; vonóereje miatt a szarvrész beleakadt a földbe és önmagától átbukott kezdőhelyzetébe. Ezzel az eszközzel és a traktorral tehát folyamatosan és gyorsan lehetett dolgozni. A hegyhúzó alkalmazó parasztok egybehangzóan azt mondják, hogy ha megszántják a húzást előtt a homokot, akkor az eszköz könnyebben merül és a nedves homok is jobban hozzátapad. A traktorhúzásnál azonban vigyázni kell, nehogy mélyebbre merítsék a lapátrészt a szokásos 20—25 cm-nél, mert »könnyen áthajítja az embert«. A traktorral való húzást további alkalmazása megoldhatja a ma gyakran előálló igahiányt, — addig míg elegendő korszerű gép el nem végzi a ma még meglevő futóhomok területek végső hasznosítását —, mert mint mondják, a hegyhúzóhoz négy ökör a legjobb.

Mindenképpen kemény munka embernek, állatnak a hegyhúzóval való talajjegyvetés. Keseregve emlegetik, hogy sok istráng szakadt ronggyá a munka végzése közben.

Az eddigi leírásból a hegyhúzó alkalmazását és szerepét a gyűjtött adatok birtokában igyekeztünk sokoldalúan megvilágítani, de néhány kérdést részletesebben kell tárgyalnunk.

A harkakötönyi hegyhúzó, akiktől mi vásároltuk, elődeiktől örökölték. Úgyes barkácsoló nagyapjuk maga készítette. A vasrészeket a helyi kovács kapálta és erősítette a farészekre. Ezt a kezdetleges megmunkálás is bizonyítja.

Az ásválami példányt maga az eladó készítette a helyi kovács közreműködésével. Másutt is így készültek. Ott, ahol az eszközt fából készítették (pl. Kecskeméten), azt vándor barkácsoló állította össze.

Az eszköz, az elmondottak alapján, a középparaszti gazdaságokban volt jelentős. Rendelkezésre állott itt a megfelelő igaerő, mellyel a szintezési munkát el lehetett végezni. Szerepe természetesen csak időleges volt. Amint a gazdaság 20—25 holdjából a futóhomok részeket néhány éven belül megfelelő módon termékennyé tették, a hegyhúzó szerepe abban a gazdaságban megszűnt. De egy-egy határreszen, mint kölcsönként és adott eszköz, évtizedekig használatban volt. Ugyanabban a határban több ilyen eszköz volt munkában, amit az Országos Néprajzi Múzeumban levő hegyhúzó is bizonyít és amelyet szintén Harkakötönyből gyűjtöttek be.

Említettük, hogy egy helységeen belül is több változata lehetséges, ami az eszköz fejlődési lehetőségét bizonyítja.

Előbb ásóval, lapáttal, kubikolással szinteztek. Ez lassú és nehéz kézi munka volt. Ezt, a Tálasi által is említett húzó deszka váltotta fel, ami viszont igen kezdetleges, tehát nem is gazdaságos. Csak később használták a lapátos megoldású homokhúzó eszközöket (pl. Harkakötönyben.). A Néprajzi Múzeumban levő hegyhúzó kanalas, helyesebben kosaras megoldású. Kosara hasonlít egy modern exkavátor fél markához. Tehát az eszköz technikailag helyes irányban fejlődött tovább. Ezt a példányt kovács készítette 1917-ben, 1944-ig volt használatban és Molnár Balázs gyűjtötte be. A kecskeméti múzeumban levő példány szintén kosaras, de annyira kezdetleges (nincs csúszást biztosító kerete; nehézkes a vonóerő alkalmazása; maga az eszköz nagyon súlyos; irányítása a homok-

ban bizonytalan), hogy Szabó Kálmán szerint és az eszköz állapota miatt is soha nem volt használatban. A hegyhúzó legfejlettebb változata eddigi ismereteink alapján, a szegedi múzeum Ásotthalmáról való eszköze. (Lásd 5—6 kép). Ez végig vaslemezzel borított, hajlított lapátrészével, nagy mennyiségű földet képes magára túrni; körkörös forgása következtében pedig traktor-vontatásra is alkalmazható.

A hegyhúzóval (homokhúzóval) való talajjavítás (szintezés) virágkorában — a század elején¹³ — jelentős újítás volt. A fejlődés ma már fokozottabb: társasgazdálkodással, technikai és műszaki felkészültséggel, új, termelékenyebb gépek alkalmazásával a korábbiaknál magasabb termésátlagot lehet elérni még a homoktalajon is. A hegyhúzó lassan kiszorul a homokföldről és a múzeumokba kerül, késő korok embere számára megmutatni, hogyan, miként küzdöttek egykor a futóhomokkal, a maguk kis erejéből a szegedi, kiskunhalasi kisparszotok, gazdák és telepések.

Nagy Dezső

DER PLANIERER (HEGYHÚZÓ)

(Ein Gerät der Landwirtschaft zur Verbesserung der Sandböden)

Auf den südlichen Gebieten des ungarischen Alföld gibt es Sandböden von weiter Ausdehnung. Dieser Sand pflegt auf die Einwirkung der frei dahinfliegenden Winde infolge seiner Zusammensetzung flügge zu werden und erhebt sich mancherorts zu Hügeln. Auf diesen als Laufsand bezeichneten Feldern wurde Jahrhunderte hindurch nur Vieh gehalten, aber auch das Vieh fand auf diesen nur eine sehr magere Weide. Im XIX. Jh. wurden diese Felder wegen des Überganges von der Viehhaltung auf den Ackerbau parzelliert und die Parzellen unter vorteilhaften Bedingungen Siedlern verkauft. Diese Siedler kamen aus den grossen Bauernstädten des Alföld: Hódmezővásárhely, Kiskunhalas und Szeged auf

¹³ Dolgozatom lezárása után került kezembe Csonka Mihály 81 éves kiskunhalasi földműves írása a hegyhúzó alkalmazásáról. (Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője. 1956. 1—2. szám. 95. lap, kézirat.) Adatai mindenben alátámasztják az előadottakat, de az adatközlő némi ellentmondásba kerül önmagával, hacsak nem elírásról van szó. Ezt írja: »A högyhúzót már 10 éves koromban, 1855-ben láttam, mert a szomszédunknak, Csikós Sándornak volt...« Ha az illető ma, 1956-ban 81 éves, az általa jelzett időpontban (1855!!) még nem élhetett. Leírásának további részében nem tudja megfelelő módon elmondani az eszköz helyes alkalmazását, mellékelt rajza pedig — véleményünk szerint — nélkülözi a realitást. A rajz megfelel ugyan az általunk közölt eszközök lapátrészének, de csúszókeret nélkül. Márpedig enélkül nehéz elképzelni az eszköz biztos előrehaladását a túlságos mélyre szaladás veszélye nélkül. (Ehhez hasonló a kecskeméti múzeumban őrzött hegyhúzó is, de nem is volt soha használatban). Rajzán az eszköz fogószarvai nem rendeltetési helyükön vannak. A vonóerő beakasztására szolgáló karika sem képzelhető el azon a helyen, ahová az adatközlő gondolta. Minden bizonnyal az igen régen látott eszköz teljes szerkezeti képét részben elfelejtette az adatközlő. Ha az általa közöltek a valóságban tanulmányozhatnánk és működését ellenőrizhetnénk, s ennek alapján Csonka Mihály adatai helyesnek bizonyulnának, úgy nem lenne kétséges, hogy az általa ismertetett példány a hegyhúzó egyik legrégebbi, de kezdetleges prototípusa. A leírásból és a rajzból azonban ésszerű és a fizikai törvényeknek megfelelő eszközt elképzelni aligha tudunk.

diese Gebiete des Flugsandes. Vor den Siedlern stand die Aufgabe der Planierung der von dem Wind zusammengewehten Sandhügel und der Bindung des Flugsandens, dann mussten sie auf diesem bisher unbebauten Gebiet solche Gewächse zum Anbau einführen, die auch auf diesen Böden gedeihen würden.

Verfasser beschreibt ein Gerät dieser wichtigen Pionierarbeit, den Planierer, auf Grund jener Exemplare von diesem Gerät, die sich in der volkskundlichen Abteilung des Szegeder Móra Ferenc-Museums befinden.

Die Struktur des Gerätes— von welchem es zahlreiche Abarten gibt, ist im allgemeinen die folgende: Der Schaufelteil fügt sich mit drehbaren Gelenken an den aus Hartholz gezimmerten Rahmen. Auf dem Schaufelteil findet man zwei Handgriffe (Sterze) es festzuhalten, vorne befindet sich ein Haken, in welchen der Zugstrang des Viehes oder neuerdings das Zugseil des Traktors eingehängt wird.

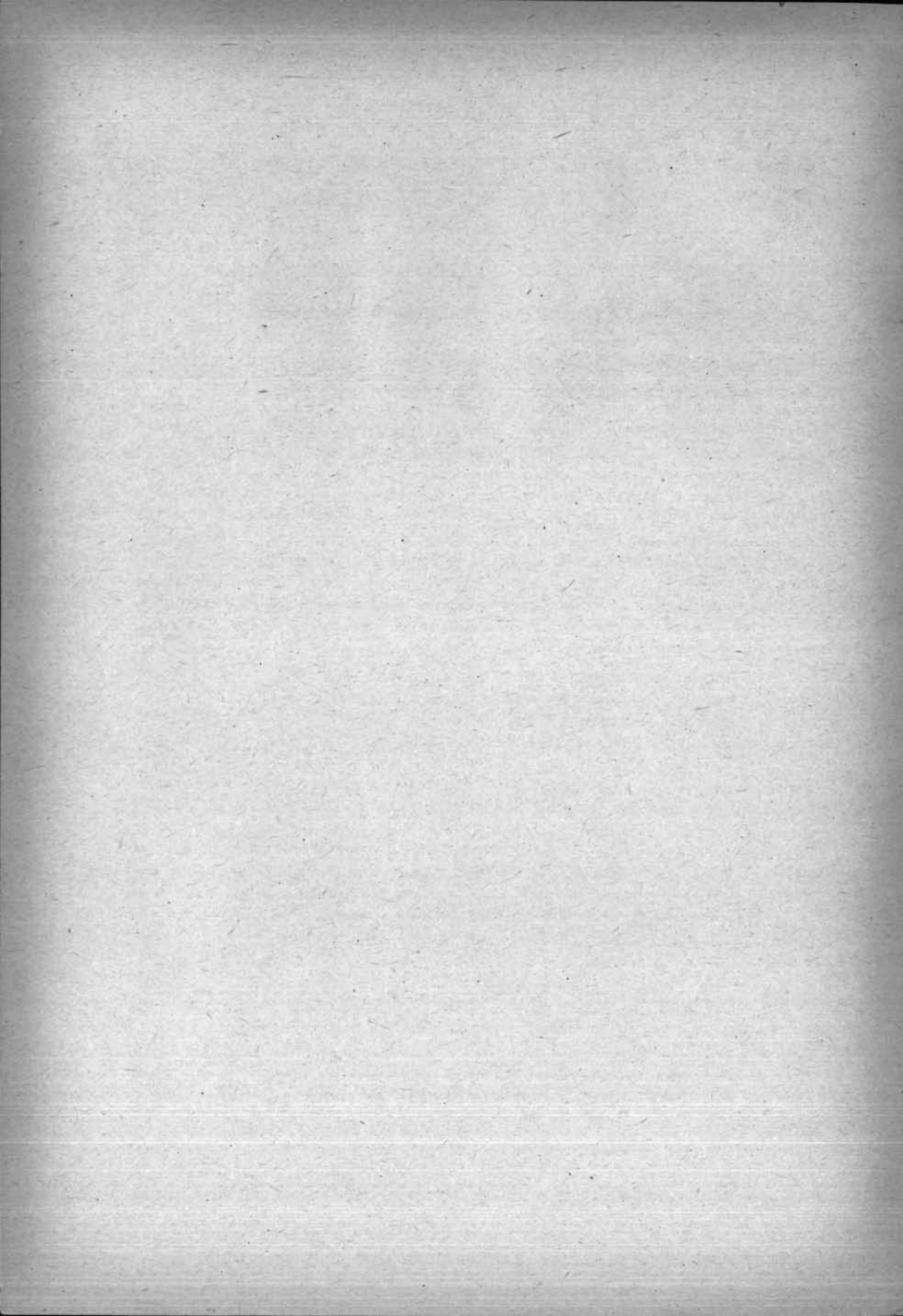
Sein Funktionieren: Die Sandhügel werden vor allem geackert, dann bearbeitet man sie mit diesem Planierer. Die Schneide des Schaufelteiles wird in einem Winkel von 30—35° in einer Tiefe von 20—25 cm in das Erdreich hineingestellt und in dieser Einstellung lässt man das Gerät anziehen. Wenn sich der Schaufelteil mit Sand gefüllt hat, dann lässt man ihn nach vorne umkippen und befreit ihn auf diese Weise vom Sand, dann wird die Arbeit auf dieselbe Weise fortgesetzt. Der auf diese Weise abgetragene Sand wird dann ausgebreitet. Nach diesem Prozess wird der Boden gewöhnlich mit Stroh nach einem Verfahren von mehreren Jahrzehnten auf eine sehr interessante Weise gebunden. Das Stroh wird auf dem planierten Boden ausgebreitet, dann lässt man ihn mit einer aus einem Holzstamm behauenen langzahnigen Walze befahren. Mit dieser Walze wird das Stroh geradezu in die lockere Masse des Sandes gewissermassen hineingenäht. Dieses Stroh bewahrt dann den Boden von der Erosionstätigkeit der Winde. Auf den Sandböden pflegt man mit Vorliebe verschiedene Arten von Wein anzubauen. Die Weinsorten, die auf dem ehemaligen Flugsand wachsen, sind meist sehr beliebt.

Um die Zeit der Jahrhundertwende, zur Zeit der »Landnahme« der Sandbauern war die Bodenbearbeitung mit diesem Planierer von grosser Bedeutung. Der Verfasser erforschte auch das folkloristische Material, das sich auf dieses Gerät bezieht.

Im Rahmen der gemeinschaftlichen Wirtschaft unserer Tage, die unserem Bauerntum immer sympathischer wird, wird die Nutzbarmachung der noch vorhandenen mit Flugsand bedeckten Gebiete mit Hilfe der vorgeschrittenen maschinellen Agrotechnik und anderer Methoden der Melioration wohl schon in kurzer Zeit eine endgültige Lösung finden.

Unser Gerät wird in die Museen kommen und ein Zeugnis bleiben für die harte Arbeit unserer Kleinbauern in ihren Kämpfen mit der Naturumgebung.

D. Nagy

RÉSZLETEK BIHARI SÁNDOR LEVELEIBŐL

Ötven esztendővel ezelőtt, 1906. március 28-án hunyt el Bihari Sándor, népeletkép-festészetünk kimagasló alakja. Emlékezetének felidézéséhez, a művész 1883—1906 között írt leveleit használjuk fel, melyet ez idő alatt mecénásához, Tauszig Hugóhoz írt. A Szépművészeti Múzeum által őrzött Bihari-levelek száma meghaladja a háromszázat. Néhány kivételével valamennyi német nyelven íródott és közöttük nem egy 8—12 oldal terjedelmű. Nagyrésztük a kutató számára kevésbé fontos, hosszú részleteket tartalmaz. Főleg e körülmény és a tágabb közlési lehetőség hiánya szabta meg, hogy a levelekből jelenleg csak szemelvényeket közöljünk. Bihari Sándor levelei a szakemberek előtt nem ismeretlenek. Elsőnek Fónagy Béla nézte át alaposan és használta fel — gazdag idézéssel — Bihariról írt szép tanulmányában.¹ Rajta kívül azóta más szerzők is többé-kevésbé hasonlóan jártak el, Biharival kapcsolatos kisebb megemlékezéseikben. A levelek hosszabb és összefüggő részleteinek közlésére azonban most kerül először sor.

A levélgyűjteményből csak azokat a részleteket közöljük — magyar fordításban —, melyek különös élességgel világítják meg Bihari Sándor tehetségtől hajtott nyugtalan életének és nemes célokért küzdő művészi törekvéseinek egyes szakaszait. A levél szemelvényeket szükségesnek tartottuk összekötő szöveggel és bő jegyzetekkel ellátni; egyrészt, hogy azok értelmi, tartalmi egysége biztosítva legyen, másrészt, hogy az egyes művekkel és eseményekkel kapcsolatos fontosabb részletek is tisztázva legyenek az olvasók előtt. Biharinak egyéb — nyomtatásban is megjelent — karcolata² mellett van egy önéletrajzi írása,³ melyben gyermekkorát és a művészeti pályán való elindulását beszéli el. Ezt az alábbiakban azért közöljük le csaknem egész terjedelemben, mert az itteni levélrészleteket jól kiegészítve, teljesebb képet kapunk Bihariról, de azért is és főleg, mert halálának ötvenedik évfordulója alkalmával — a művész írásain keresztül —, *magát Bihari Sándort szeretnénk »megszólatatni«.*

¹ Fónagy Béla: Bihari Sándor. Művészet. 1906. 353—365. l.

² Bihari Sándor: A modellről. Magyar Szellemi Élet. 1892.

³ Bihari Sándor: Magamról. Művészeti Krónika. 1904. 1. sz.

ÖNÉLETRAJZI RÉSZLET

Mikor gyermekkoromban rajzolni kezdtem sem én, sem a környezetem (szüleim nagyon szegények voltak)⁴ nem tudta, hogy mi is tulajdonképpen a művészet. Azt hittem, hogy azok a szép képek, amiket én szülővárosomban, Nagyváradon⁵ a templomokban láttam, hogy azok valahogyan teremődnek, de hogy azokat emberek csinálták, arra nem is gondoltam; azok csodálatos tünemények voltak előttem is, misztikus hatásuk oly nagy volt gyermeki kedélyemre, hogy más világban képzeltem magam, amikor a kis angyalokkal benépesített szentképeket láttam. Hogy magam is valamikor olyan képeket festek, amit magam is kigondolok, arra már csak azért sem gondolhattam, mert nem tudtam, hogy ez lehetséges, én csak azt éreztem, hogy egy képet esetleg le lehet másolni. Hisz én is minták után rajzoltam, s én művésznek azt képzeltem, aki a másolást a legmagasabb fokra bírja vinni.⁶

Jó sokáig tartott ezen hiedelem. Budapesten 18 éves koromban nyílt meg az eszem, amikor Székely Bertalan vezetése alatt, a Mintarajztanodában az esti tanfolyamot látogattam. Annyi pénzem, hogy egész nap tanulhattam volna, nem volt és így kénytelen voltam egész nap egy fényképésznél,⁷ mint retusőr dolgozni, hogy magamat fenntarthassam. Nagy lelki küzdelmek között éltem. A tanulás vágya leküzdhetetlen volt, előttem pedig a reménytelenség arra nézve, hogy valamikor gond nélkül tanulhassak. Így telt el pár év. Azon elhatározásom, hogy művész leszek, mind egyre nagyobb gyökeret vert bennem. De hogyan? Nem igen tudtam magamnak erre választ adni, de éreztem, hogy Budapesten nem érhetek el semmit.

⁴ Bihari atyja, Klein Ignác, nagyváradi szobafestő volt, aki szerény keresetéből feleségét, Sándor fiát és két lányát csak szűkösen tudta eltartani.

⁵ Bihari Sándor születési helyére és évére vonatkozólag megoszlanak a vélemények. Egyesek szerint: Fónagy Béla idézett Bihari-tanulmányában, és a Szendrei-Szentiványi Lexikonban (Bpest., 1915. 198. l.), Bihari 1856. május 10-én, Rézbányán; mások szerint: Éber Lexikon (Bpest., 1935. 111. l.) és maga Bihari Sándor szerint: Bihari 1855. május 19-én, Nagyváradon született. A kérdés tisztázására megkerestük a szolnoki tanács anyakönyvi kerületét, ahol Bihari Sándor és Kindlovics Emilia 1903. november 24-én kötött házasságukkal kapcsolatos iratok között, egy eredeti bizonylatot őriznek, mely szerint: *Bihari Sándor, 1853. május 18-án, Nagyváradon született.*

Az eredeti bizonylatról, a szolnoki anyakönyvi kerület, 1956. július 26-án, az alábbi másolatot állította ki:

»Bizonylat. Mi alulírottak igazság szerint bizonyítjuk, hogy Klein Sándor Simon, Klein Ignác és hites neje, Fűhrer Fáni nagyváradi lakosok fia, Nagyváradon, 1853. ötvenharmadik évi május 18-án született. Kelt, Nagyváradon, 1882. máj. 13. Olvaszhatatlan aláírás sk.«

Fentebbi bizonylat alapján hivatalosan igazoltatik, mi szerint Klein Sándor Simon, Klein Ignác és hites neje, Fűhrer Fáni nagyváradi lakosok fia, Nagyváradon 1853. ötvenharmadik évi május 18-án született. Nagyvárad, 1882. máj. 13-án. Fuchs Mór sk. főrabbi. Hivatalos bélyegző«.

Bihari Sándor születési helyét és idejét illetőleg, anyakönyvi lap hiányában (amit Tauszig Hugó is megemlíttet feljegyzésében), a fenti bizonylatot kell elfogadnunk. Az 1882-ben kiállított bizonylat, Biharinak, a következő évben (1883) történető párizsi útjához volt szükséges. Nevét »Klein«-ról, »Bihari«-ra, ugyanebben az évben (1883) magyarosította meg.

⁶ Annakidején Bihari is, mint sok más vidéki fiúcska, aki tehetséget érzett a festészet iránt, a templomi szentképeken kívül, gyakran és nagy érdeklődéssel állt meg a külvárosi korcsmák vagy petróleumszagú szatócsboltok cégtáblái előtt és őszinte csodálattal bámulta meg a rájuk pingált süvegcukor, kínai tea, kereksajt, paprikás szalonna, habzó sör és sült csirke vagy más efféle vendégcsalogató dolgok »élethűen« ábrázolt dús együttesét. Éledező művészeti érdeklődését többek között, Bóhm Pál nagyváradi Pece-utcai korcsmacégerének »realizmusa« táplálta.

⁷ Kozmata Ferencnél.

Elmentem Bécsbe, beszegődtem újból retusörnek⁸ elég jó fizetésért és arra alapítottam a jövőmet, hogy fizetésemből megtakarítok annyit, hogy az akadémiára mehessek. Két év alatt képes voltam 600 forintot szerezni. Ezzel az összeggel a zsebemben búcsút mondtam a ténykepesznek és bevonultam, mint rendes látogató az akadémiára. Vágyam vágya, álmom álma teljesült! Igazi művésznövendék lettem.⁹ Lehetett-e aoban a korban náiam boldogabb ember? A Rothschild vagyonával nem cseréltem volna, nem is bíztam volna reá az én 600 forintomat, sem ő reá, sem pedig senkire a világon. Olyan vagyona senkinek sem volt a földön az én szememben, mint nekem akkor! Két év alatt befejeztem a négy évi kurzust és letettem az összes vizsgákat; a festés azonban, bárha osztályomban egyike voltam a legjobbaknak, nem igen ment, a festés a bécsi akadémián mellékes volt, fő dolog a theória.¹⁰

Tanulmányaimat befejezván, megint koldússá lettem, a nagy vagyonom oda lett s még nem voltam művész. Az álmom megcsalt! Fölébredtem, de a 600 forint már hiányzott! Ah mit! Kezdjük újra! Elmegyek Párisba. Miből? Haza megyek, festek arcképeket, tudom, hogy ez a festők fejőstehene, így talán újból sikerül pénzre szert tenni. De nem sikerült, mert nem kaptam elég megrendelést.¹¹ Egy pár forinttal a zsebemben feljöttem Budapestre. Itt aztán lassan bár, de mégis sikerült arckép megrendeléseket szerezni, persze, nagyon olcsó árért. A véletlen folytán egy nemeslelkű, nagy művészbarát¹² látott tőlem arcképeket, tetszettek neki, feljött hozzám, látta vázlataimat s egy¹³ annyira megtetszett neki, hogy ennek kivitelét megrendelte nálam.

Most láttam csak és velem együtt az én megrendelő barátom, hogy a vázlattól a kivitelig milyen göröngyös az út, és hogy mily könnyen botlik az ember, de hanyatt is vágódik ám gyakran, ha a kellő tudás hiányzik!

Biz' én is hanyatt vágódtam! Szégyenemre be kellett vallanom, amit különben megrendelőm már kezdetben észrevett, hogy én ilyen feladatra képes még nem vagyok.

— Barátom, — szólt egy napon hozzám az én jóságos megrendelőm — magának tanulnia kellene még, ha így folytatná, zsákutcába kerülne, ezt én a maga érdekében nagyon sajnálnám. Menjen Párisba!

— Igen, ha volna 600 forintom, mint volt hajdan, de most nincs.

— Ha csak ez a baj, ezen segíthetünk! Magam sem vagyok gazdag ember, mert csak hivatalom után élek, de örömmel áldozok, mert biztos vagyok benne, hogy ezt nem hiába teszem.

Egy pár hét múlva Párisban voltam...¹⁴

⁸ Dr. Székely magyar származású fényképészhez, évi 1200 forint munkabérért.

⁹ Tanárai, az akadémián Blaas és Wurzinger voltak.

¹⁰ A múlt század közepétől, a magyar művészképzésben a bécsi akadémia veszt jelentőségéből. Rahl és Waldmüller magániskolái mindinkább tért hódítottak. Különösen az utóbbi, mely az akadémiai »theóriák« helyett, egészséges természet-szemléletet hirdetett.

¹¹ Bihari ekkor (1880) festette meg Nagyváradon első életképét: »A falusi orvos«-t. Ezt beküldte a Képzőművészeti Társulat kiállítására, azonban a zsűri nem fogadta el.

¹² Tauszig Hugó, a budapesti Fonçiere Biztosító Társaság igazgatója, aki Bihari mecénása lett.

¹³ »Libatolvaj a bíróság előtt« c. befejezetlen képének vázlata, melynek motívuma, hasonló a későbbi nagysikerű »Bíró előtt« c. művéhez.

¹⁴ Bihari párizsi útja előtt meglátogatta családját Nagyváradon, hogy szüleitől elbúcsúzzon. A francia fővárosba Münchenen át utazott, ahol néhány napot töltött és megtekintette a müncheni képtárakat. A párizsi pályaudvaron magyar festőbarátja, Révész Imre várta, aki szobát bérelt számára.

Páris, 1883. XII. 26

...Most ...arról akarok beszélni, ami szívemhez legközelebb fekszik: Páris, Páris, igen Páris! Minden várakozásomat felülmúlta. Párist úgy képzeltem el, mint Bécsset, csak nagyobbított mértékben, de az ilyen elképzelés csak halvány idea. Nagyszerű és nagyszerű! Többet nem is lehet mondani. Négy nap óta úszom a Nagy Szellemek fenséges alkotásai között. Ha mindezt, ami itt látható, nem is a franciák csinálták, mégis ők halmozták, gyűjtötték össze és nekik volt érzékük erre. A Louvrebán tegnap voltam és négy órán át vándoroltam a termeken keresztül anélkül, hogy valamit alaposan megtekinthettem volna. Úgy jöttem ki onnan, mint egy részeg. Hogy mit láttam, azt valóban nem is tudom, csak annyit, hogy az ember beleszédül a sok látnivalóba.

Páris, 1884. I. 29.

...Arról értesültem, hogy Jean Paul Laurens iskolája, egyike a legjobboknak.¹⁵ Elhatároztam, hogy minden ajánlás nélkül hozzá megyek.

Elmentem Laurenshez, megmutattam neki munkáimat. Tetszettek neki és már a következő napon, minden nehézség nélkül beléphettem iskolájába. Pedig a műtermébe való bejutás sokak számára csaknem lehetetlen volt.

...Mi magyar festők kéthetenként valamennyien ebédre vagyunk hivatalosak Munkácsyhoz. Ilyenkor megcsodáljuk azt a fényűzést, amelyben Munkácsy él. Pénteki fogadónapján egyik hintó a másik után áll meg a kapuja előtt.

...A dinék igen kedélyesek. Munkácsy rendkívül szeretetreméltó, hasonlóképpen felesége is. A jövő hétfőre újból meg vagyok hívva és akkor magyar menüt kapunk.

Livrés inasok szolgálnak fel és mi minden tizennegyedik napon szintén nagyuraknak érezzük magunkat. Az egyszerű művészetet azonban jobban tetszik nekem, mint egy kíváncsiságoktól agyonkínzott festőé. Az ember lehet nagy művész ilyen pompa nélkül is.

Biharinak a nagyszerű párizsi benyomások mellett gondot okozott, a drága megélhetés és a hiányos francia nyelvtudása. Kiadásainak csökkentésére: lemondott a modell használatáról, olcsóbb bérű, de rosszabb szobába költözött, szerényen étkezett, szakállt növesztett stb. Mindez azonban nem elég áldozat volt ahhoz, hogy tovább maradhasson. Hosszú levélben, oldalakon át fejtegette mecénásának Párizs és München alapvető különbségét, az előbbi javára. A művészi fejlődését biztosító Párizst, az olcsóbb, de maradi Münchennel kellene — pénz híján — felcserélnie. Tauszig végül is nagyobb összeget küldött Biharinak, párizsi tanulmányainak folytatására.

Páris, 1884. IV. 20.

...A magamnak választott téma nem a »Libatolvaj«. Ezt itt nagyon nehéz volna kivitelezni. Tehát elhalasztottam jobb időkre és olyan témával foglalkozom, melyet könnyebb lesz megvalósítani, és ha sikerülne, nem csekély eredménnyel járna. Na-

¹⁵ Párizsban ekkor meglehetősen magas színvonalra emelkedtek a magániskolák, ahol a hivatalos művészetet ápoló akadémiákkal szemben, szabadabb szellemű művészképzés folyt, s mindjobban előtérbe helyezték a természetszemlélet útján való festést. Ezek közé tartozott J. P. Laurens iskolája is, ahol sok magyar művész tanult. Jean Paul Laurens (1838—1921) korának legjelentékenyebb történeti festője volt. Nagy mesterségbeli felkészültséggel rendelkezett és művészetében a müncheni pilotizmus hatásvadászó álrealizmusával szemben, a valóság hű ábrázolása mellett, gazdag tartalmi értékek megragadására törekedett.

gyon egyszerű és humorisztikus jellegű. A címe: »A cylinderpróba«.¹⁶ Egy fiatal parasztleány, aki egy véletlenül arra járó ószerestől vásárolt cilindert tesz fejére, s így jelenik meg egy parasztcsalád előtt. Természetesen a nekik humorosnak tűnő fejdíszben, általános a nevetés. Ez még azzal is fokozódik, hogy olyan mozdulatokkal utánozza a legény azokat, akiket mint a cilindert viselő rasszról magának elképzelt.

Azt hiszem, ez az elgondolás elég érdekes ahhoz, hogy megfessem.

Mindent a természet után fogok festeni, magát az interieur is, amelyet itt nem találok. Ezt is a természet után akarom csinálni, és pedig egy általam kitalált módon, amely az egészet megfogja könnyíteni. A parasztházat, amely persze nagyon egyszerű, kicsiben elkészítem, hogy rajta az árnyékokat és a levegő elomlását tanulmányozhassam. Egy faladát (olyan nagyságú, mint amilyen a képnek az interieurje) fogok szerezni. A belső helyiségeket agyagból mintázom és az ablakot, ahol a szoba világosságot kap, ki fogom vágni, s a falakat a parasztházak fehérjével festem be. Talán bútorokat is (melyekre szükségem lesz), viszonylagos nagyságban elkészítem, és így mindent a természet után festhetek. Jelenleg a vázlattal már meglehetősen elkészültem, és ezt a hó végéig befejezem.

Bihari a Quartier Montmartre-én bérelt egy kis műteremszobát, melyet használtan vásárolt szegényes bútordarabokkal rendezett be. Szomorúan jegyezte meg egyik levelében, hogy »...Páris, város a Meissonierek és Munkácsy számára de szegény ördögök számára csak eszköz ahhoz, hogy egykor ilyenekké válhassanak, — de mily nehéz az«.

4

Páris, 1884. VI. 15.

...Végtelenül boldog vagyok, hogy Párisban tartózkodom. Azért, mert itt már nagyon sokat tanultam és még fogok is tanulni. Igen bölcs dolog volt Öntől, hogy München helyett Párisba küldött. Itt most, a Salonban, egymás mellett láthatom a német és francia munkákat és boldog vagyok, hogy az utóbbiakhoz tartozhatom. A franciák egyszerűsége ragyog a müncheniek fáradtságos »mache«-ja mellett. És egyáltalán: a műterem, amelybe bekerültem, a legjobb, mert kiválóbb mestert, mint J. P. Laurens, nem is kívánhattam volna magamnak. A műteremnek igen jó hírre van: lelkiismeretes tanulmányra kötelez, úgy a rajzban, mint a festésben.

Biharinak jóllehet nem egy művét ki lehet mutatni Munkácsy hatását, vagy a müncheni adomázgató tartalmát, azonban őt kevésbé a legnagyobb magyar festő ábrázolási módja, vagy még inkább a németek »fáradtságos mache«-ja érdekelte; hanem a franciák könnyedsége, Bastien Lepage finom naturalizmusa ragadta meg. Törekvése, ha nem is egyértelműen, de mindvégig ez irányú volt, mely ötvöződött az ő aranyos humorával és mély humanizmusával. »A cylinderpróba« és a következő évben (1885) festett »Keresztútban« c. alkotásain, mint Párisban készült első munkáin — megjelenítésben, ha még bátoratlanul is, de már jelentkezett a francia festészet hatása.

»A cylinderpróba« c. képen megfeszített erővel dolgozott Bihari, hogy azt még idejében elküldhesse, az 1884-es budapesti őszi kiállításra. Ez a törekvése sikerült is. Közben rossz világítású műtermét, a hazatérő Vágó Páléval cserélte fel és tovább folytatta munkáját, Tizian: »Sírbatétel« c. művének másolatán, melyet még az év elején megkezdett.

¹⁶ Bihari első Párisban festett képe, s ezt az 1884. őszi tárlatra küldte be.

Páris, 1884. XI. 15.

... A Louvrebán folyó munkámmal¹⁷ elég jól haladok és remélem, december 15-ig készen leszek. Óriási feladat ezt a képet másolni, részben azért, mert rosszul függ, részben azért, mert sötét van. Remélem, hogy a másolat megfogja Önt lepni, mert arra törekszem, hogy színezésben tökéletesen ugyanazt a benyomást keltse, mint az eredeti.

Bihari párizsi barátai, Révész Imre és Karlovsky Bertalan rávették, hogy »A cylinderpróbá«-val pályázzon a 6000 frankos Munkácsy-díjra. Művével a díjra bár Bihari is jelölve lett, de ezt vele és Szobonya Mihállyal szemben Temple János nyerte el. »A cylinderpróbá«-val kapcsolatban említette meg Bihari, hogy »... a feladat, melyet magam elé tűztem, kissé nehéz volt... tudom, hogy munkám nem mentes egy kezdőnek hibáitól, de azt is tudom, hogy talán nem is olyan hosszú idő múlva képes leszek jobbat alkotni«. A képet egy pesti műbarát vette meg.

Páris, 1885. I. 26.

... Bizonyára emlékezni fog, hogy amikor a Munkácsy-díjra pályáztam, egy pillanatig sem gondoltam, hogy a díjat el fogom nyerni. De még arra sem, hogy a javasoltak között leszek. Egészen váratlanul ért a hír, hogy a három jelölt között vagyok. De váratlanul jött aztán az az értesítés is, hogy a díjat nem kaptam meg. Ahogy Munkácsy nyilatkozott, úgy hittem, hogy a díjat én nyerem el. Barátaim is, akik naponta hozták az értesítéseket, meg voltak győződve, hogy én vagyok a legesélyesebb.

Egy nappal a végzetes ítélet előtt, egy ebéd alkalmával (erre néhány barátom is hivatalos volt), Munkácsy azt mondta, hogy a díjat én kapom meg. Temple — mint említette — nem pályázhat, mert ő egy bizonyos irányba úgy belegabalyodott, s oly rutinra tett szert, hogy aligha képes valamit már magába szívni. Én — folytatta Munkácsy —, Szobonya és Bihari között fogok választani, valószínűleg az utóbbit. Sajnos, a választás nem csupán tőlem függ, mert még két franciát meghívtam a bírálathoz. Ez a két úr vette rá Munkácsyt, hogy a díjat Temple kapja meg.

... Jelen pillanatban nincs más vágyam, mint bebizonyítani, hogy a választás igazságtalan volt; egész törekvésemmel és képességgemmel meg fogom mutatni, hogy jobbat tudok alkotni, mint a nyertes. Nem az irigység beszél belőlem, s nem becsülöm magamat sem túl, de belső meggyőződésem, hogy ezt el fogom érni.

Páris, 1885. II. 23.

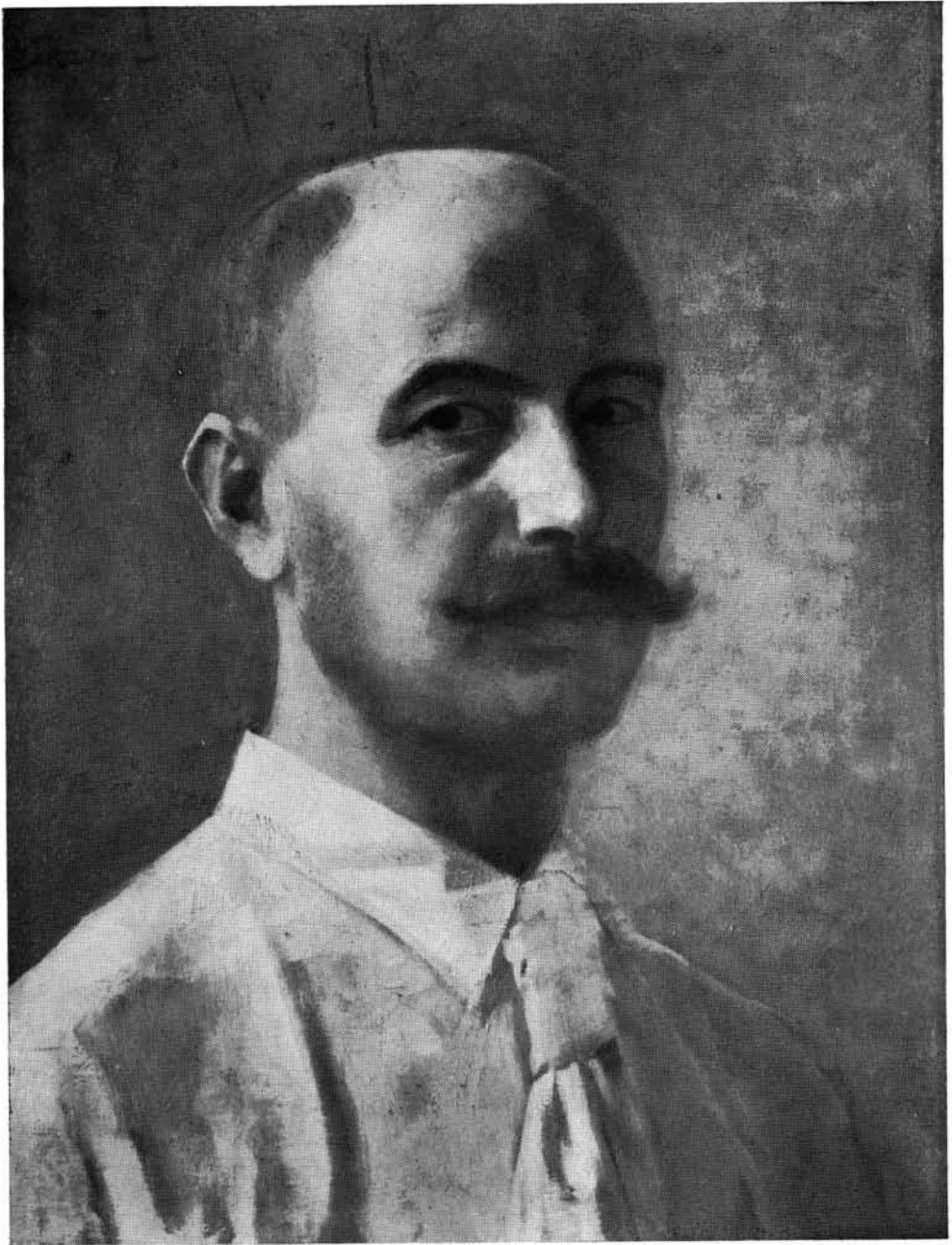
... Ön tudja, hogy egy huszár-képet¹⁸ akartam festeni, táncoló párral, cigány-nyal és versengő parasztleányekkel. Ezt azonban azért halasztottam el, mert nagyon nehéz lett volna kivitelezni. De egy hasonló témát választottam.¹⁹ Az én »Mars ifjaim« egy csárdában ülnek, középen egy lánnyal. A huszárok a szegény lányt kér-

¹⁷ A Tizian-másolatról van szó, melyet Bihari az eredetivel azonos méretben készített el. Ezt először Tauszignak akarta ajándékozni, de végül az állam vásárolta meg 1886-ban, 7600 Ft-ért, a Benczur-mesteriskola másolatgyűjteménye számára.

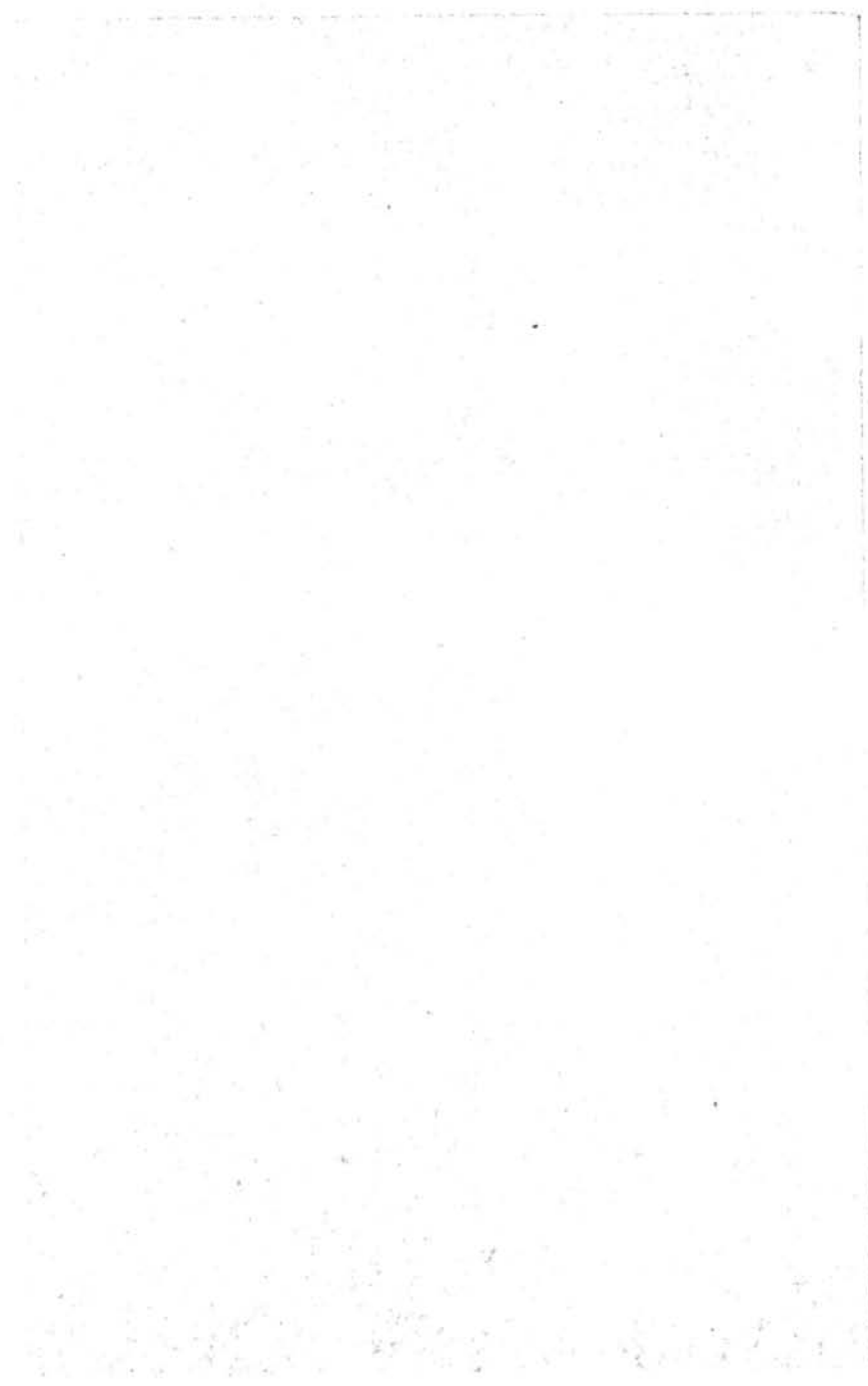
¹⁸ Bihari e művének kivitelezését, már Budapesten megkezdte. Egy Párizsban kelt levelében szintén megemlítette, mint olyan témát, amely a franciák tetszését biztosan megnyerné. A kép befejezéséhez — modell számára szükséges — huszár egyenruhát kért Tauszigtól, amit az, a rendszeressé váló pénzzuttatások mellett meg is küldött neki.

¹⁹ A »Keresztűzben« c. kép (1885. orsz. kiállítás), amelyet a király vásárolt meg fia, Rudolf trónörökös születésnapjára.

Bihari Sándor: Önarckép. Selbstbildnis

déseikkel zavarba hozzák; ami abból is látható, hogy a lány fejét elfordítja, zsebkendőjét szája elé tartja, hogy huncut nevetését elfojtsa. A kérdések bizonyára igen kényesek és körülötte valamennyien nagyon kíváncsian várják arra a feleletet. A lány mosolya azonban előre elárulja, hogy már tudják is a választ.

A tér közepén, oldalt, egészen egyedül egy öreg paraszt ül. Talán egykor szintén katona volt és ő is szép fiatalkori napjaira emlékezik. A képpel már meglehetősen előrehaladtam. Nem csupán a kompozícióval vagyok teljesen készen, hanem az egészet már alá is festettem. De ennél a munkámnál arra is figyelek, ami az első képből hiányzott: a félhomály, a képhatás. Hiányzik ugyan ehhez egy interieur előtanulmány, ami a kivitelezést mindenestre megkönnyítené, de remélem, hogy ezt az akadályt is le fogom küzdeni. Meg kell jegyeznem, hogy a kép mérete sokkal kisebb, mint az első volt. Ha jól sikerülne, és ha olyan időben el készülhetne, hogy lehetőleges volna a budapesti Országos Kiállításra beküldeni, akkor talán ott kiállíthatnám.

Bihari, miután a — Munkácsy hatását mutató — »Keresztútban« c. művével elkészült és azt elküldte a budapesti 1885-ös Országos Kiállításra, a Tizián-másolaton és egy Schantzer nevű hazai ismerősének portréján dolgozott. Az utóbbival sokat bosszankodott, mert fénykép után kellett az arcképet megfestenie. Tauszig a »Keresztútban«-ról egy rajzot kért tőle a kiállítás katalógusa számára, de Bihari nem tudott küldeni neki, mert a képhez készült vázlateit, a szokás szerint megsemmisítette. Bihari élet- és munkakörülménye lassan javult. Új és tágasabb műtermet bérelt, amely egy házban volt Karlovsky és Révész műtermeivel. Közben egy új kép eszméje támadt föl benne, melyet az ott tartózkodó Deák Ébner Lajos biztatására, hazai környezetben, Szolnokon szeretett volna megfesteni.

8

Páris, 1885. VI. 7.

... Egy plain-air képet szeretnék festeni²⁰ a franciák izlésében. Nem olyan képet, mint amelyet nálunk szoktak, hogy egy tájképbe alakokat festenek, akiket szobában tanulmányoztak. Ez a színtónusok diszharmoniója, sőt annál sokkal több: bűn. Igaz, hogy plain-airt festeni nagyon nehéz, annál szebb azonban, ha sikerül. És mint tanulmány, kétségtelenül a legnagyobb haszonnal jár, mert a szürkés, levegős fátyolt, amely mindent beborít, csak a szabadban lehet valóban tanulmányozni. Ősmeri talán azt a Tisza-vidéki szokást, hogy a mezei munkások feleségei, munka idején férjeiknek az ebédet fazekakban viszik. Ezek egy erre a célra készült rúdra vannak akasztva. Ezt igen festői képnek láttam, természetesen úgy, hogy a déli napsütés kitűnően érvényesüljön.

... A tanulmányaimat illetően szeretnék Szolnokra menni, ahol — amint halottam — megfelelő modelleket lehet találni. Ha mást nem is csinálhatnék, csak vázlatokat, már az is előnyös volna. Inkább, mint itt eltölteni a nyarat egy olyan képpel, amelyhez hiányoznak az előtanulmányok.

Bihari — miután helyi kiadásainak és szolnoki útiköltségének fedezésére Tauszig 500 frankot küldött —, másfélévi párizsi tartózkodás után hazajött és Deák Ébnerrel együtt lement Szolnokra. Itt vált Bihari Sándor azzá, akivé lett: a magyar népeletkép-festészet kimagasló alakjává. Ide tért vissza évek múltán sokszor, amikor a számára idegen környezetet jelentő külföldön elfáradt a reménytelen keresésben, lélekörülő kísérletezésben. És mindig friss erőtől telítetten érezte magát itthon, az Alföldön, ahol művészetének tipikus alakjai éltek, akiknek tipikus környezetükben való realista ábrázolása, Bihari művészetének igazi értékévé lett.

²⁰ Az »Ebéd« c. alkotásának (1902—03. téli kiállítás) gondolata foglalkoztatta. Ezt azonban csak hosszú évek múlva, 1902-ben festette meg Szolnokon.

Szolnokon 1885-ben természetesen még nem voltak olyan épületek, amelyek a tanyájukat ott felülről festőknek megfelelő műtermet tudtak volna nyújtani. Ez azonban kevésbé okozott súlyosabb problémát azoknak az úttörő oszt-rák (Pettenkofen és köre) és magyar (Aggházy, Deák Ébner, Mednyánszky) művészeknek, akik rendszeresen csak a nyarakat töltötték itt, és akkor pedig a szabadban künn, vagy valamelyik parasztház kertjében festegettek. A modellszerzés azonban már nem kis gond volt, mert a látástól vakulásig dolgozó parasztnak, sem idejük, sem kedvük nem volt a »pózolás«-hoz. Így aztán a seholsem alkalmazott szolnoki cigány volt az, aki pár garasért a művész hűségese modelljévé vált, akinek festői külseje, »szerencsésen« párosult igénytelenségével.

9

Szolnok, 1885. VII. 10.

... Az a benyomás, amelyet Szolnok tesz rám, igen kedvező. Remélem, hogy mindazt megtalálom itt, amiről már régóta álmodozom. Ma még csak tájékozodom, holnap talán már hozzáfogok a munkához.

10

Szolnok, 1885. VII. 11.

... A munka egészen jól halad. Közben sokat tanultam, s különösen az foglalkoztat, hogy a napon való festés rendkívül nehéz kérdését megoldjam. Képeimhez²¹ tanulmányokat készítek és a napokban komolyan hozzá fogok a munkához. Ébner társasága igen kellemes és nagyon tanulságos. Sok tekintetben olyan tapasztalatai vannak, amilyenekre az ember hosszú idő múlva tehet szert, és ezekkel ő nem fukarkodik. Nagy kedvet kaptam, hogy képemet tempera festékekkel kezdjem meg és csak azután fogok olajfestékekkel beledolgozni. Ez a mód a színeket sokkal derűsebbé teszi.

Bihari, bár a telet is Szolnokon töltötte, október végén rövid időre felutazott Budapestre, hogy Tauszig édesanyjának (Bihari 1906-os hagyatéki kiállításán, »T. A. úrnő arcképe« címen szereplő) portréját megfesse.

11

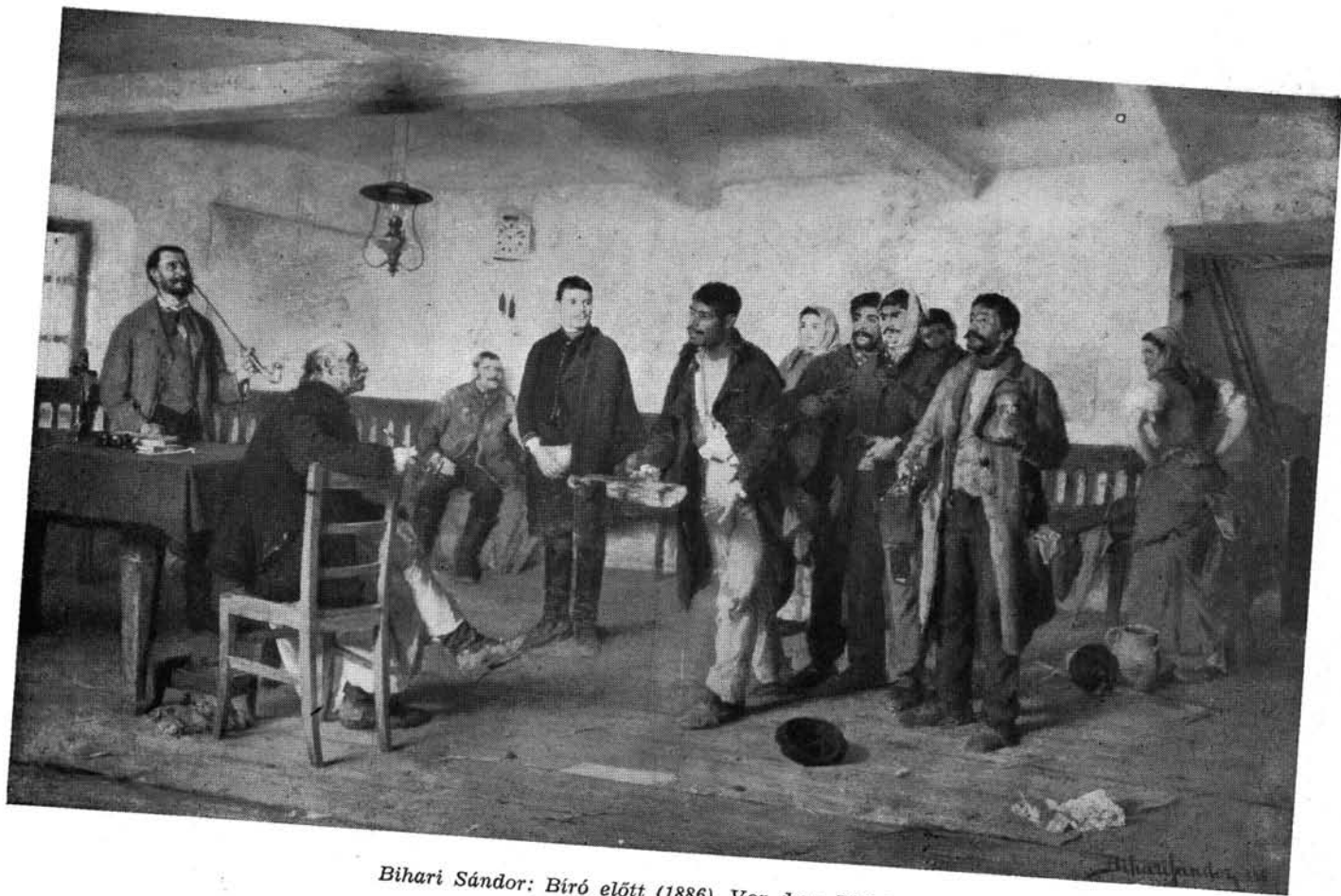
Szolnok, 1885. XII. 24.

... Az itteni élet igen kellemesen kezd kialakulni és a nagy hideg ellenére, szolnoki műtermemben meglehetősen kellemes meleg van. A képem már alá van festve és remélem, hogy valami jót fogok alkotni. A kompozíció tiszta és egyszerű és az ennek alapját képező humor nem tolakszik nagyon előtérbe. Ébner szerint a kép nagy haladást jelent számomra. Tervbevettem ezen felül egy másik képet²² is, amelyet a tél folyamán szeretnék elkészíteni. A vázlat csaknem teljesen készen van. Egészen egyszerű téma. Egy kis gyermeket az anyja fürdet, akinek két másik asszony segít. Kicsiny, de kedves téma.

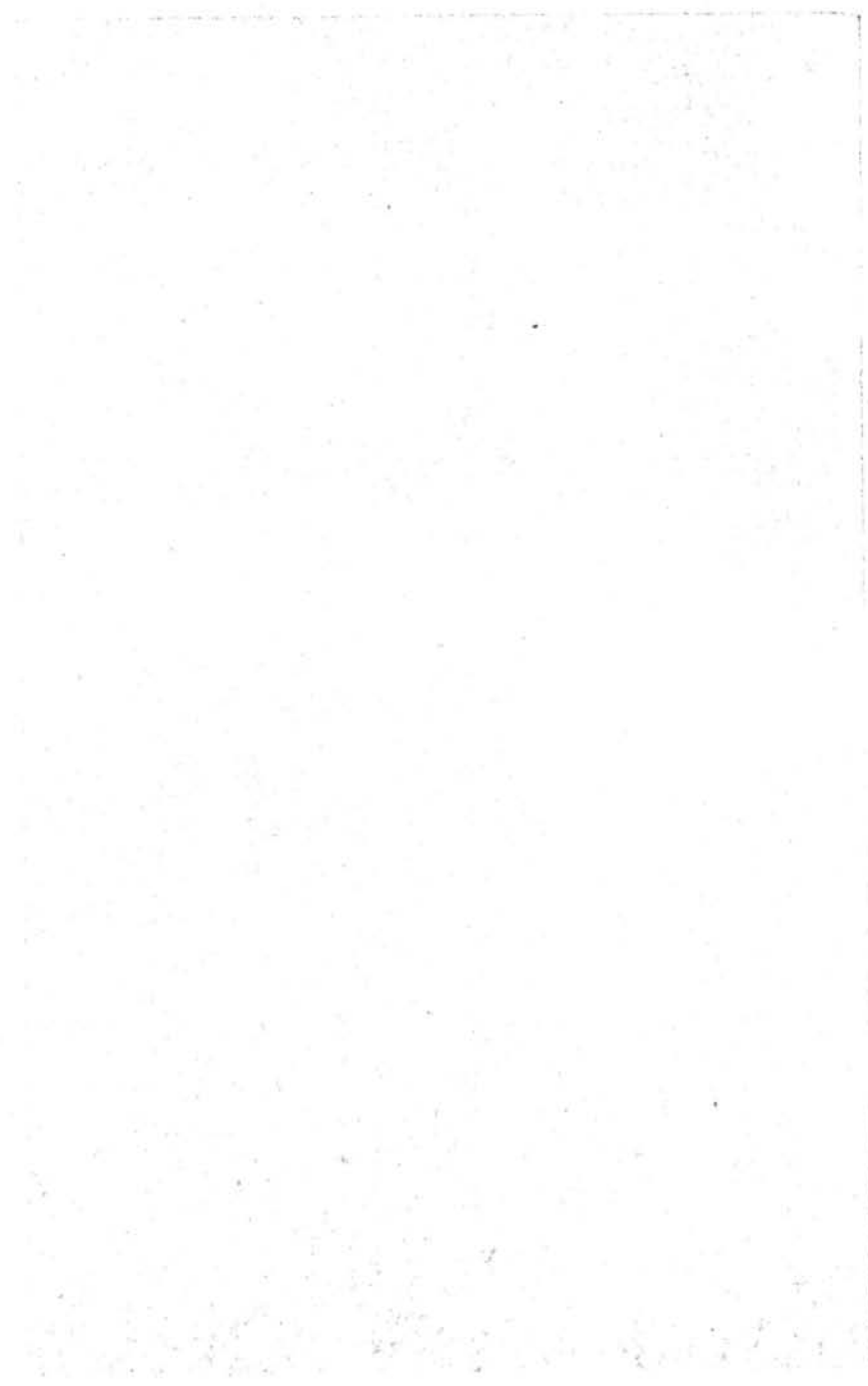
²¹ Első szolnoki alkotásáról, a »Bíró előtt« c. egyik legismertebb és legsikerültebb művéről (1886. őszi kiállítás) van szó, mely Bihari kiváló jellemző erejéről, finom humoráról és Munkácsy, valamint a francia haladó festészet hatásáról tanúskodik. Ezzel a képével Eisenhut Ferenc és Koroknyai Ottóval együtt, ismét pályázott a Munkácsy-díjra, de most is eredménytelenül. A Munkácsy-díjat Koroknyai nyerte el, Bihari pedig a 600 forintos Társulati-díjat kapta és munkáját újra a király vásárolta meg. Bihari Sándor ezzel egyszerre az elismert festők sorába került.

²² »Fürösztés« (»Víziszony«) címmel, az 1886. őszi kiállításon szerepelt.

Bihari Sándor: Bíró előtt (1886). Vor dem Richter

Bihari a »Bíró előtt« c. képén nem kis kétségekkel ugyan, de szorgalmasan dolgozott. Befejezésére nem tűzött ki magának határidőt, hanem mindennek előtt a »minőség«-re törekedett. Tauszig felkereste őt Szolnokon és véleményével nem éppen szerencsésen befolyásolta.

12

Szolnok, 1886. IV. 9.

... Különösen a cigányokat voltam kénytelen a színezésben megváltoztatni, mert az őket jellemző erőteljes, sajátos színezés, még hiányzott. A jegyzőt nagyobbra csináltam és még más kisebb változtatásokat hajtottam végre, amelyeket az Ön ittléte alkalmával megbeszeltünk.

13

Szolnok, 1886. VI. 18.

... Tegnap meglátogatott Roskovics kollegám,²³ aki átutazóban volt. Felhasználta az alkalmat, hogy bennünket felkeressen. Végtelenül örültem, amikor azt mondom, hogy képem nagy haladást jelent. Azt hiszem, elég őszinte ember, s nem akart hízelegni.

14

Szolnok, 1886. VI. 23.

... Remélem, hogy a »Füldjelenet« július végéig készen lesz. Ez alkalommal azt hiszem, nem fogok csalódní. Mihelyt a mostani képeimmel készen leszek, én is a szabadban fogok dolgozni és a »Csónakázás«²⁴ szintén ú. n. plein-air kép lesz.

15

Szolnok, 1886. VII. 17.

... Révész azt állítja, hogy a nagy képeimmel²⁵ egész biztosan megnyerem a Munkácsy-díjat, csak pályázzak vele. Nagyon kíváncsi vagyok, hogy az őszi kiállítás hogyan fog számomra alakulni. Vajon lesz-e sikerem munkáimmal, vagy sem?

... Cigányképem témáját egy parasztlányka, aki a képet először látta, úgy ismerte fel, ahogy én azt elgondoltam. Ez a naív ítélet tehát a mű mondanivalójával kapcsolatban, a legnagyobb értékű.

Bihari, miután Szolnokon festett műveit (»Bíró előtt«, »Fürosztés«, »Kéj-útazás a Zagyván«) beküldte az 1886-os őszi kiállításra, Velencébe ment tanulmányútra. Olaszországi útja előtt felkereste szüleit Nagyváradon és nővérét Debrecenben. Debrecen rendkívül tetszett neki: »... véleményem szerint ez a város nagyon alkalmas lenne zsánerfestők letelepedése számára. Megvagyok győződve, hogy Ébner el volna ragadtatva az itt élő néptől, amelynek jelleme és tulajdonságai sokkal eredetibbek, mint a szolnokiaké. Úgy gondolom, hogy modelleket is minden nehézség nélkül lehetne itt találni. Ez a magyar Róma

²³ E látogatásáról írt Roskovics Ignác, a Vasárnapi Újság 1906. évi 14. számában. Itt többek között megemlíti, hogy Bihari »... vonakodva mutatta meg képét, a 'Bíró előtt' címűt, — 'Jobb volt, de elrontottam' — tette hozzá búsan«.

²⁴ E plain-air hatású művét: »Kéjútazás a Zagyván« címmel, az 1886. őszi kiállításra küldte be.

²⁵ »Bíró előtt«

gazdag anyagot nyújt a festők számára és nagyon csodálkozom azon, hogy eddig még senki sem kísérelt meg itt valami komolyat alkotni».

Biharit, debreceni benyomásaival szemben Velencében kellemetlen hideg és nagy drágaság fogadta.

16

Velence, 1887. I. 9.

... Műtermem és lakásom van már, de nem olyan, amelyet elképzeltem magamnak, A műterem tulajdonképpen csak egy üres szoba, de az mindenesetre szépen fekszik.

... A velencei művészek egyesületében néhány festőnek bemutatnak. Ez az egyesület ügylátszik igen jól áll. Helyiségük egy palotában van, ahol kiállításokat rendeznek és ahol esténként összejönnek a festők. Engem az egyesület elnöke vezetett be, akivel Dr. Rosa²⁶ ismertetett meg. Már megkaptam az engedélyt az Academia di Belle Arti-ban való esti rajzolásához, s a jövő héten meg is kezdem a munkát.

17

Velence, 1887. II. 7.

... Jelenleg ott tartok, hogy megkezdjem képemet,²⁷ helyesebben már meg is kezdtem. Egyszerű téma, s ha úgy sikerül, ahogy szeretném, valószínűleg tetszeni fog. Három lányt és egy fiút festek, hogy a szemlélőt vidám hangulatba ringassák; vajon sikerül-e nekik? Nos, a lehetőség szerint gondoskodom róla. E képnél főleg azt akarom elérni, hogy a megvilágításban és a clair-obscurban olyasvalamit oldjak meg, amit eddig nem próbáltam. Körülbelül olyan nagy, mint a »Víziszony« volt, tehát nem egészen kicsiny. Arra törekszem, hogy színt és áttetszőséget vigyek bele. Határidőt nem tűzök ki magamnak, de nem lehetetlen, hogy április közepéig készen leszek vele, ha akadályok nem merülnek fel.

Velencében Bihari Nádler Róberttel és Pettenkofennal találkozott és szoros barátságot kötött velük, különösen Nádlerral. Időközben Tauszig is meglátogatta. Munkáin igyekezettel bár, de nem nagy kedvvel dolgozott. A hazai környezet hiánya következtében, alkotóereje rohamosan csökkent. Itt készült művein a helyi olasz festők felszínes hatása érvényesült. Bihari érezte, hogy zsákutcába jutott, és hogy ebből mielőbb megszabaduljon, félévi tartózkodás után, a »lagunák városá«-t e szavakkal hagyta el: »... Velence bármily szép is, én túlettem magam inyenc falatjaival, s most őseledelt kívánok: erdőt, völgyet, zöld rétet és madárdalt stb. Szóval életet a szabadban«.

Bihari a nyarat Tarvisban töltötte, majd hazautazott és Baja érintésével Hódmezővásárhelyen telepedett le. Itthon újra elemében érezte magát. Önbi-zalma és munkakedve napról napra erősödött, s rövidesen új témái születtek.

18

Hódmezővásárhely, 1887. XII. 1.

... Ma reggel érkeztem ide és hajlandó lennék itt maradni, ha műtermet kapnék. Hódmezővásárhely úgy látszik az az igazi hely, ahol az ember eredményes munkát végezhet. Műtermet kerestem, s kilátásom van, hogy kapok is egyet. Tehát itt maradok, s csak abban az esetben megyek el, ha műtermet nem tudnék szerezni.

Az idevalók, a város lakói, a legkedvezőbb benyomásokkal töltenek el.

²⁶ Tauszig velencei ismerőse, akihez ajánló sorokat vitt Bihari.

²⁷ A »Velencei konyha« (»Ahol nincs, ott ne keress«) c. alkotásáról beszél. Ezenkívül Velencében még megfestette: a »Szorgalmasan« és az »Érdekes levél« c. képeit. Utóbbi egy antwerpeni kiállításon kelt el. A nyár folyamán Tarvisban festett: »Tavaszs« és »Karintiai udvar« c. műveivel együtt, valamennyi munkája az 1887. őszi kiállításon szerepelt.

Hódmezővásárhely, 1887. XII. 21.

... Ügylátszik, hogy a »Falusi borbélyszobá«-t,²⁸ mint festendő témát mással fogom felcserélni. Olyannal, amely jobban bevilágít a népi életbe. Ez lenne a »Ház-tűznéző«.²⁹ Azt a jelenetet ábrázolja, amikor a leányt, a jövődöbeijének bemutatják. Ott lesznek a szülők, meg a közvetítők és mások. Tehát a valóságos életet ábrázoló házasság, s nem olyan, amilyeneket Margitay fest.

A szélsőséges időjárású Hódmezővásárhelyen, Bihari sokat szenvedett a hidegtől, mert műterme nehezen volt befűthető. Lehet azonban, hogy az anyagiak is közrejátszottak, mert Tauszig pénzküldeményeiről, a levelekben jóideje nem esett szó. Bihari, munkáját megszakítva pár napra, édesanyja temetésére hazautazott Nagyváradra. Egyébként hódmezővásárhelyi képén, a »Leánykérő«-n nagy kedvvel dolgozott, melyet végül egy érdeklődő külföldinek, Königs-warter Mór bárónak adott el. Az érte kapott összegben Tausziggal együtt, májusban Belgiumba és Hollandiába utazott. Azonban már júliusban újra itthon volt és leveleit szülőföldjéről, Biharból keltezte. Itt — ifjúsági élményeinek színhelyén — festette meg az »Oláh temetés« c. kisméretű, sokalakos újabb plein-air képét, egyik legvonzóbb hatású, de legkevésbé méltatott alkotását.

Belényes, 1888. VII. 26.

... Munkámat,³⁰ nagyon megnehezíti, hogy nincsenek modelljeim. De még ezt is szívesen elszenvedem, csak eredményt érjek el. Képzelsen el egy lelkipásztort, aki hívőt lebeszéli, hogy nekem modellt üljenek, sőt a templomában ellenem prédikációt is mondott.³¹ A téma nem éppen hálás, de eredeti és annál dicsőségesebb, ha az adott viszonyok között meg tudom festeni. Nemsokára megkezdem a kivitelezést, az aláfestéssel és kompozícióval már készen vagyok. Csak egy kicsit több legyen a nép között a szerencsém és mosolyogjon rám a remény; bizonyára előbbrejutok.

Bihari az »Oláh temetés« befejezése után, Nádler hívására, a téli hónapokat tanulmány-festéssel, ismét külföldön, Münchenben töltötte.

München, 1888. XI. 18.

... Nádler műtermében dolgozom, míg szükségét nem érzem, hogy magam is béreljek egyet. Egyelőre tanulmányokhoz kezdtem, mert úgy érzem, hogy ezek számomra mindennél előbbrevalók. Egy férfi és egy női aktot együtt festünk. Olyan munka, amely három-négy hetet is igénybe vesz. Mellékesen emellett rajzolgatunk. Jövő hónap közepén egy kisebb képet fogok festeni. Úgy látszik, hogy sokkal kedvezőbbben rendeződnek viszonyaim, mint ahogy gondoltam.

A Művész Egyesületben rendezett hetenkinti kiállítások, minden kritikán aluliak. Különböző izléstelenségeknek közönséges gyűjteménye, amelyeket egészséges érzékű embernek nem is szabad látnia. A modellek, sőt az egész embertípus nem szép. Különösen a nők csunyák, és csak igen ritkán látunk olyat, aki megközelítőleg is elfogadható volna.

²⁸ E kép témája, a két év múlva (1889) Münchenben festett »Figaró előadást tart« c. alkotásával van rokonságban.

²⁹ Más néven »Leánykérő« c. alatt ismert a kép.

³⁰ »Oláh temetés« (1888. őszi kiállítás).

³¹ Bihari az »Oláh temetés«-ről és az itt szereplő papról, »A modellről« c. hanglejtatos kis írásában emlékezik meg.

Nádlertől Bihari hamarosan elköltözött és saját műtermében próbált dolgozni. A munka azonban, mint mindig, ha idegenben volt, kínlódássá vált számára. Ezt tükrözik alábbi sorai is: »...kritizálom munkámat és ezzel belevágok húsomba. Sajnos, csak olyan elégtételelem van, mint annak, akit halála után boncolnak és megállapítást nyer, hogy milyen betegségben halt meg szegény. Vajon meg fogom-e találni, az ilyen betegségek elleni szert, ki tudja? Reméljük! Jelenleg egy akut katzenjammerban szenvedek«. Kedélyének és önbizalmának fokozására kérte Tauszigot, hogy — az időközben kapott — aranyérmét küldje el hozzá Münchenbe. Azonban képességei elismerésének e tárgyi bizonyítéka sem segített rajta.

Ilyen körülmények között festette meg, a »Te voltál« és a »Figaró előadást tart« c. németes hatású alkotásait, melyekből az utóbbi képe, Amerikába került. Atyja halálakor, 1889 februárjában hazautazott, de márciusban már újra Münchenben volt, és műtermében a régensherceg meglátogatta. A nyári hónapokat ismét itthon, egy Bihar megyei birtokos (Schwartz Gyula) vendégeként, Gyapolyon töltötte el azzal a szándékkal; hogy kedve szerint egy jellegzetes magyar tárgyú képet fessen, szabadban ábrázolt földművesekkel, — de új festői hatásokra törekedve.

22

Gyapoly, 1889. VII. 30.

...Közölni akarom Önnel, hogy min dolgozom.³² Ez alkalommal nem annyira a kép témája, mint inkább a festői hatás elérése célokom. Ezt tűztem ki feladatul, és ez minden törekvésem.

...Egy forró nyári napon, napnyugta felé (tehát mikor már a levegő lehült) egy parasztcsalád a tűzhelynél ül és bográcsban gulyást főz vacsorára. Egyik alak sem mozog, mindenki nyugodt, ami a fárasztó napi munka után természetes is. Ez a tárgy! Remélem, hogy eltalálom ezt a hangulatot, de nem számítok arra, hogy effajta kép Budapesten tetszeni fog. Mégis megpróbálom, mert ezzel tartozom magamnak az eddigiek után.

23

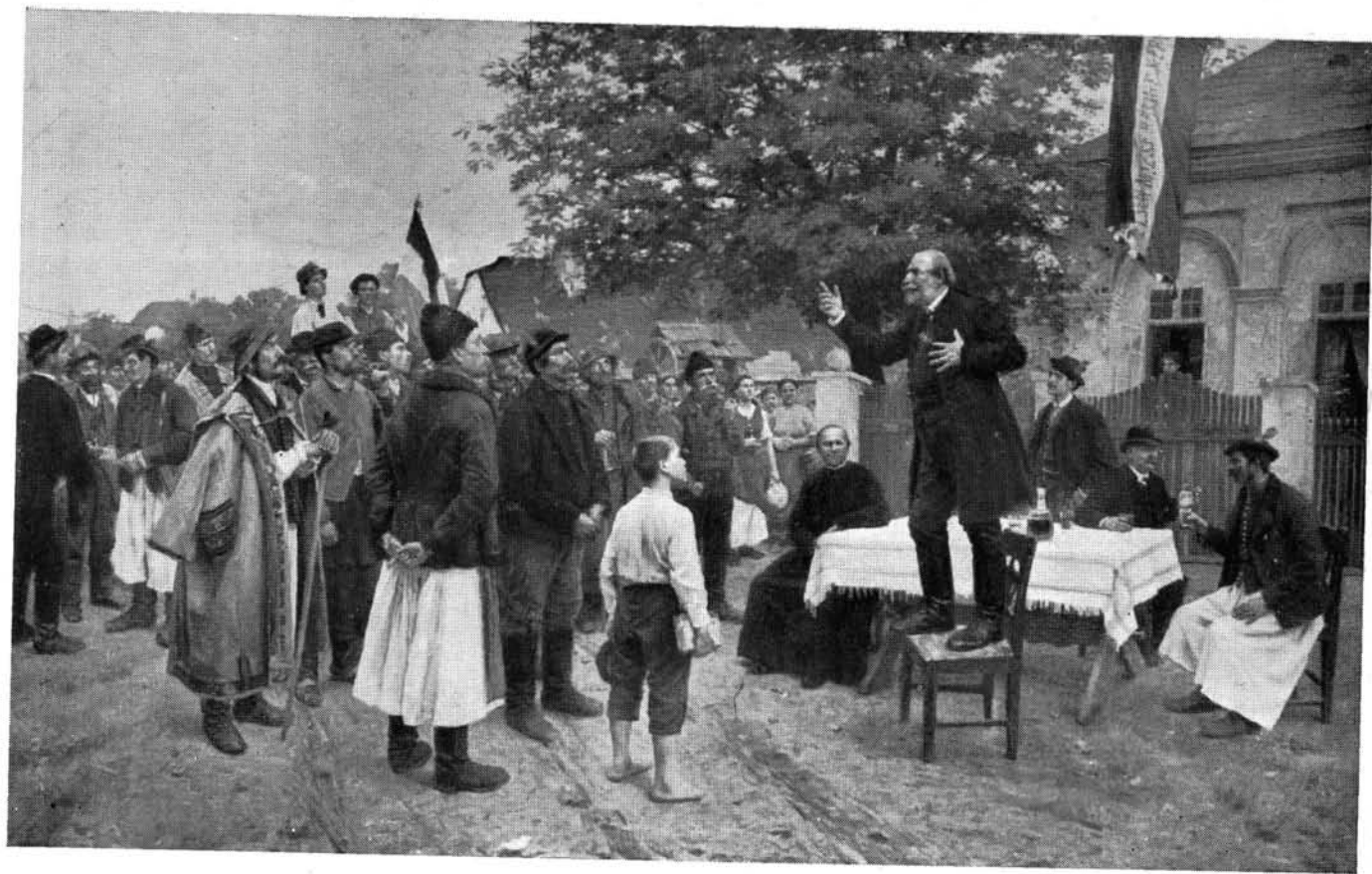
Gyapoly, 1889. IX. 2.

...Hosszú vajúdás után írhatom, hogy a végzetes kép kész. Kész? Ha annak mondhatok valamit, ami nem olyan lett, mint akartam. Nem hiszem, hogy ez a kép tetszeni fog. Észre sem fogják venni, mint a tavalyi »Oláh temetés«-t, minden komolyság ellenére, melyet ráfordítottam. Az »Oláh temetés«-nél a tárgy volt érdekes legalább, itt azonban mindent a hangulatnak áldoztam fel, amely sajnos akkor csúszott ki ujjaim közül, amikor már azt hittem, hogy megragadtam.

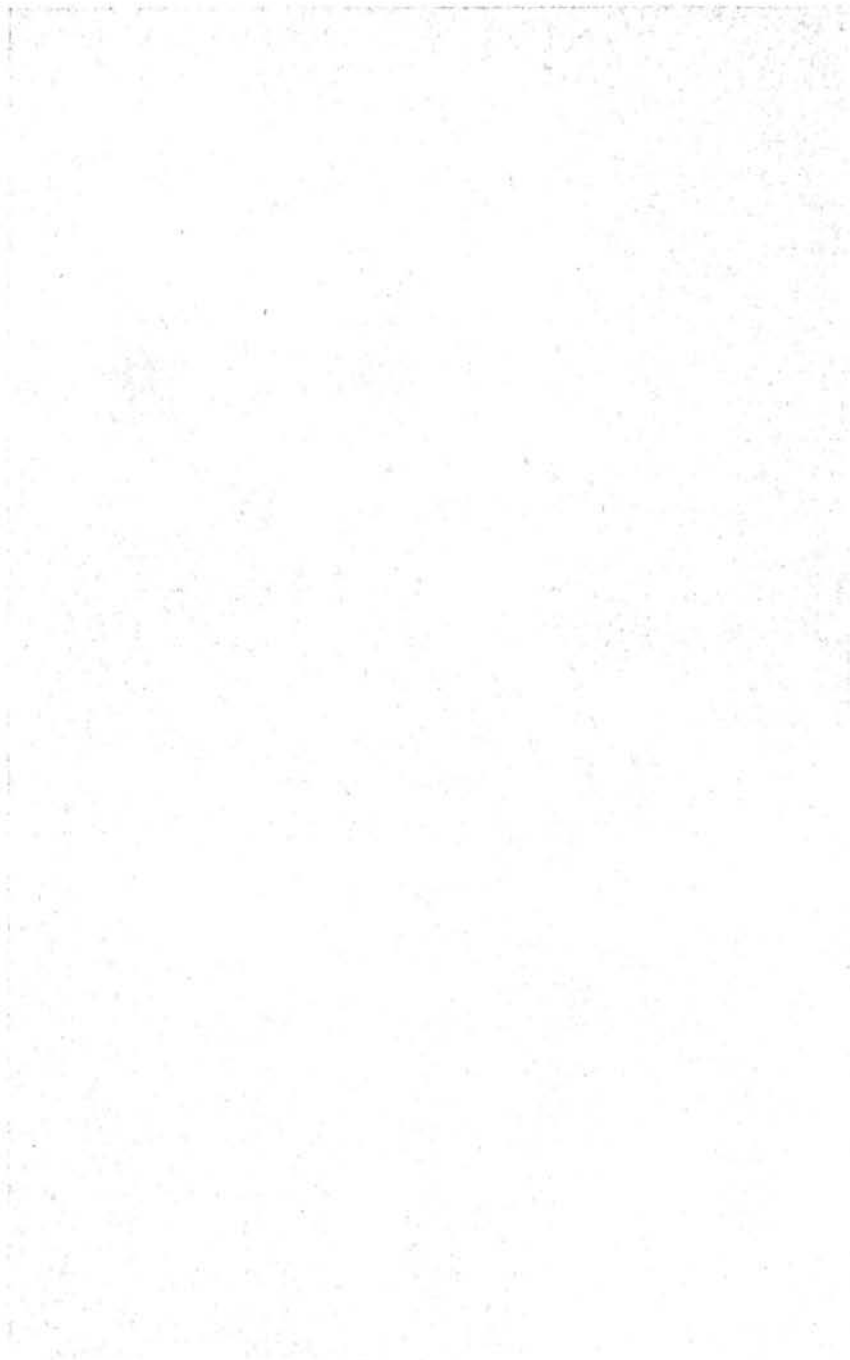
Bihari e számára sikertelenül megoldott képét, megsemmisítette. Vásznára néhány évvel később, a »Pusztai csendélet«-et (1892—93. téli kiállítás) festette. A két fenti levélrészlet — írójuk egyéni küzdelmében — jól tükrözi festészetünk múlt század végi helyzetét. A maradinak bélyegzett tematikus zsánertetés s a tisztán látványt kereső, festői hatásokra törekvő új iránynak a harcat, amelyben végül az előbbi lett a »legyőzött«.

1889 telét Bihari Pesten töltötte és megalkotta az előbbi kísérletével szemben biztos sikert hozó, színpadi hatású »Falu rossza« c. képét (1890. téli kiállítás), mellyel megszerezte az 1000 forintos Társulati-díj egyik felét. A követ-

³² »Munka után« (1889—90. téli kiállítás).

Bihari Sándor: Programbeszéd (1891). Programmrede

Vertical text on the left side of the page, possibly a page number or a reference mark.

kező év nyarán Szolnokra ment dolgozni, ahol több őszinte hatása, a természet és az ember szeretetét mutató, szabadban festett képet alkotott.

24

Szolnok, 1890. VI. 8.

...Egyelőre azt keresem, amire munkámban szükségem lesz: udvart, ahol dolgozhatok, és azt a kis tájrészletet, amelyet kompozícióhoz³³ felhasználhatok. Utóbbi nem megy könnyen, mert Szolnok e tekintetben festőietlen. Ezt egyébként mielőtt idejöttem, már tudtam, s mégis remélem, hogy ez a kis hiány szorgos kereséssel pótolható. A többi már könnyen megy, cigánygyerek még akad elég Szolnokon, de más gyerekekben sem lesz hiány, a jó szolnokiak gondoskodnak erről.

Bihari a téli hónapokban Budapesten volt, majd 1891 tavaszán München érintésével, újra Olaszországba utazott. Augusztusban azonban már Szolnokról írt, ahol többek között egyik legjelentősebb képéhez, a magyar falu osztálytagozódását kritikai élel bemutató, »Programmbeszéd«-hez készített tanulmányokat, melyet Pesten, a Városligetben fejezett be.

25

Szolnok, 1891. VIII. 20.

...Nincs ugyan még sok mondanivalóm, nem történt velem lényeges ittlétem óta, amit érdemes volna közölni, Ebnert és Nádlert teljes munkában találtam, mindketten igen örültek nekem, s én is jól érzem magam közöttük.

26

Szolnok, 1891. X. 3.

...Csak néhány napig maradok még itt, hogy képemet³⁴ befejezzem, ami remélhetőleg sikerülni fog.

Bihari a »Programmbeszéd« elkészülte után — télen Budapesten —, elsősorban arcképeket festett (»Ágai Adolf«, »R. Keményffi Gizella«, »Keszler József«), majd Karlovszkyval társulva, a fővárosban — rövid életű — festőiskolát nyitott. A következő évek (1892—1897) nyarát nem Szolnokon, hanem a Cegléd melletti Törtelen, Schlesinger Samu nevű ismerősének házában töltötte. Reumatikus betegségről — ez időben írt leveleiben — mind gyakrabban panaszkodott.

27

Törtel, 1892. VII. 22.

...Az emberek itt oly kedvesek, amilyeneket csak ritkán találni, s ebben a tekintetben minden várakozáson felüli. Az isíászómmal azonban nem jól vagyok. Megszakítás nélkül fájdalmaim vannak, annak ellenére, hogy itt is veszek meleg fürdőket, s nagyon kímélem magam.

28

Törtel, 1892. VII. 30.

...A kép,³⁵ amelyet itt akarok festeni, meglehetősen nagy lesz, 1,5 m hosszú és viszonylag széles, kb. hét-nyolc alakkal. Közelebbit csak akkor, ha majd munkába vettem.

³³ »Az első bámulók« c. képéről beszél, melyet az ekkor festett: »A varróban«, »Nap játéka« és a »Szabad ég alatt« c. műveivel együtt, az 1890—91-i téli kiállításra küldött be.

³⁴ »Programmbeszéd« (1891—92. téli kiállítás).

³⁵ »A kútnál« (1892—93. téli kiállítás.)

Bihari a telet Budapesten, 1893 tavaszát pedig gyógykezelés végett Tren-
csén-Teplicen töltötte. Nyáron Törtelre ment és megfestette egyik legnagyobb-
rűbben jellemzett képét, a »Vasárnap délután«-t, mely a magyar vidék »tekin-
tetes urai«-nak tipikus »vasárnapdélutáni« kedélyes szórakozását mutatja be.

29

Törtel, 1893. IX. 23.

... Azt terveztem, hogy még egy másik képet is fogok festeni. Ezt el kell ejte-
nem és megelégszem azzal, amin most dolgozom,³⁶ s ha ez jól sikerül, nem fog el-
kedvetleníteni. Nagyon örülnék, ha legújabb munkám tetszene Önnek, mert úgy
érezem, hogy ez a jobb alkotásaim közé fog tartozni. Azt hiszem, hogy november ele-
jén Budapesten lehetek.

Bihari budapesti »téli szállása«-n festette meg többek között, a »Falu ros-
zsa«-val rokon tulajdonságokat mutató: »Az ő nótája« c. képét (1893—94. téli
kiállítás), amelyre megkapta az állami arany érmet. 1894 tavaszán rövid időre
Olaszországba utazott. Ott festett tájképe (Cortina d'Ampezzo) egyéb munkái-
val együtt, a tavaszi kiállításon szerepelt. A nyarat újra Törtelen töltötte, és
egy régebbi témáját festette meg.

30

Törtel, 1894. VII. 17.

... A harmadik képem,³⁷ amelyet elkészíték, az lesz a tulajdonképpeni kiállí-
tási művem, annak ellenére, hogy tárgya végtelenül egyszerű. Egy férfi és egy nő
a mezőn dolgoznak, meglehetősen a háttérben. Elöl, egy esernyő alatt, egy kis gyer-
mek ül, aki éppen csak hogy ülni tud. Az esernyő természetesen nyitva van, s úgy
van odaállítva, hogy a nap és a szél ellen védjen. Képemet életnagyságban szeretném
megfesteni, mert tulajdonképpen csak egy alakom van, a gyermek.

Bihari a tél folyamán Rómába utazott, melyről levelében lelkesen és hosz-
szan írt. Az olasz nagymesterek közül főleg Rafael tetszett neki: »...az ő
stancái, habár azokat reprodukciókból mind ismertem, mégis rendkívül meg-
leptek, s most értem csak meg, hogy ki volt Rafael. Nemesebbet rajzban és szín-
ben az ember alig tud elképzelni, eltekintve a kompozícióitól«. Időközben Bi-
hari Nagyváradtól megbízást kapott egy — a városházára kerülő — történelmi
kép megfestésére. Bár e feladat nem felelt meg a népeletképfestő érdeklődésé-
nek, de szülővárosa megbízását nem akarta visszautasítani. Munkájához meg-
felelő templom interieurt keresve, tanulmányútra indult Nürnbergbe és Bécsbe.

31

Bécs, 1895. V. 14.

... Most itt vagyok Bécsben és a Szt. István-templomban megkezdtem egy váz-
latot.³⁸ Ez minden valószínűség szerint elég lesz ahhoz, hogy komolyan hozzáfogjak
munkámhoz.

Bihari, hazatérése után megkezdte történelmi képének előmunkálatait. Mű-
vén három évig dolgozott. Az elkészült képet az 1898-i tavaszi kiállításon mu-

³⁶ »Vasárnap délután« (1893—94. téli kiállítás).

³⁷ »Szegény emberek gyermeke« (1894—95. téli kiállítás).

³⁸ »Zsigmond király a nagyvárad székese gyházban, Szt. László sírjánál fo-
gadja Jagelló Ulászló lengyel királyt« c. történelmi képének vázlata (1896. ezred-
éves kiállítás), melyet Klotild főhercegnő vett meg.

tatta be, és a Vaszary-díjat nyerte el vele. Alkotása hivatalos sikerén felbuzdulva, a »Krisztus temetése« c. nagyméretű bibliai képéhez fogott. Sok vergődés után végül az egészet teljesen átfestette. Műve szomorú torzó maradt. A zsánerfestő Bihari számára, ezen az idegen területen való portyázás, nem sok szerencsével járt. Az egészségileg amúgy is gyöngye festőt, e két abnormis méretű vászna nagyon megkínozta, bár külső elismerésben nem volt hiánya. A milleniumi év alkalmából Ferenc József-renddel tüntették ki. Téli festőiskoláját Pesten, Glatzer Árminnal, majd Knopp Imrével közösen vezette. 1897 tavaszán ismét Velenében töltött rövid időt, majd betegségétől hajtva, innen Badgasteinba utazott.

32

Badgastein, 1897. VII. 6.

... Bizonyára meg lesz lepve, hogy Badgasteinből kap tőlem levelet. Ahogyan az az életben gyakran megtörténik, az akarat meg volt, de az erő kevés, tehát eredeti tervemet, hogy hosszabb időt töltsék München közelében tanulmány festéssel, rosszullet következtében, kénytelen voltam megváltoztatni. Ide kellett jönnöm gyógykezeltetni magamat.

... Münchenben egy hétig voltam, s megnéztem a kiállítást, amelyet rendkívül szépen rendeztek meg. A kiállítást úgy díszítették, ahogy eddig szokatlan volt. A képek azonban nem nyújtottak semmi meglepőt és semmi újat, nyugodt lélekkel mondhatom, hogy az egész kiállításon nincs egyetlen kép sem, amelyet érdemes volna megjegyezni. Ellenben sok hangulatosan és színesen van ábrázolva, s ezekből a festő sokat tanulhat.

... A mi osztályunk, másokéhoz viszonyítva, kissé ósdi. Fakult és nincs benne újszerűség, kísérletezés. Benczur, Eisenhut, Csók és Liezenmayer nagy képeit a müncheni festők nem sokra becsülik, különösen Benczurét nem. Még Csók tetszik a legjobban. A mi osztályunk kiállítóterme sem valami kedvező. Sok művet rosszul állítottak ki és a világítás sem jó. Az az általános vélemény, hogy el vagyunk maradva, amit részben magam is belátok. Sokat jelentett számomra, hogy a velencei és müncheni kiállításokat láttam, mert azok nagy haszonnal jártak.

33

Szolnok, 1898. VII. 23.

... Legutóbbi levelem óta, melyet Szekszárdról írtam, nemcsak igen nyomorult hangulatban voltam, hanem az egészségi állapotom sem volt kielégítő, de hál' Istennek, most már türethetően érzem magam. Közben Erdélyben is jártam, éspedig Brassóban, ahol mások leírása alapján egy jó helyet véltem találni nyári tartózkodásom számára. Sajnos, nem így volt, sőt egy festő számára éppen ellenkezőleg. Sem a tájék, sem a város nem alkalmas hosszabb tartózkodásra, hacsak nem menekül az ember egy közelben fekvő fürdőbe, ahol állítólag egész kellemes lehet, de az én célomnak nem felel meg. Három napi ottlét után visszajöttem anélkül, hogy Erdélyből valamit is megnéztem volna. Az eső csak úgy ömlött, s amint hallottam, ez az ország ebben a zsánerben is meglehetősen nagyot alkot. Elutaztam Törtelre, mert nem éreztem magam egészen jól. Ott maradtam két hétig, s most ismét Szolnokon vagyok.

34

Szolnok, 1898. X. 14.

... A nyár nem volt nagyon alkalmas a szabadban való munkához, így igen fárasztó is volt. Ennek ellenére meglehetősen sok vásznat elhasználtam, s nem mondhatom, hogy elégedetlenül fogok innen elvitorlázni. Nagyobb művet festeni nem volt megfelelő idő, így tanácsosabbnak véltem, hogy inkább mennyiségre törekedjem, mint minőségre. Azért található egy s más munkám között, ami Önnek is tetszeni fog. Mindenesetre előnyösebb volt, hogy Törtelt felcseréltem Szolnokkal, és ezt Ön is meg fogja állapítani, ha majd meglátja munkáimat.

117

Bihari, történelmi és bibliai témájú képeiből, s főleg e számára idegen műfajból kiábrándulva, gyógyulást kereső nagy érdeklődéssel fordult újra, a népelet és a szabad természet ábrázolása felé. Néhány olaszországi témát: »Velencei virágárus«, »Riva degli schiavoni Velencében« festett meg, több szolnoki tárgyú képével: a »Vizetmerítő lányok a Tiszán«, »Legelő kosok«, »Tájkép kecskével« stb. (1898—99. téli kiállítás) mellett. 1899 nyarát ismét Szolnokon töltötte serény munkában, kiváló kollegák mellett, akikről így írt: »... itt van Fényes úr is, tehát nem vagyok egyedül, ami mindenesetre igen kellemes, habár egymás munkáit kölcsönösen csak nagyon ritkán látjuk«. A következő évben Párizsba készült, de munkája itthon tartotta. Az 1900-ban létrejött Szolnoki-művésztelep alapító tagja lett.

Szolnok, 1900. IX. 3.

... Knoppal megbeszéltük, hogy együtt megyünk Párisba. Közben Knopp idő előtt elutazott, a legnagyobb hőségben. Egy itt megkezdett arckép³⁰ miatt ide voltam kötve, tehát kénytelen voltam az utazásról lemondani, annál is inkább, mert ilyen hőségben, úgy sem mentem volna Párisba. A nyár elviselhetetlen volt, s a legjobb akaratom mellett sem tudtam valamit dolgozni, a főispán képe mellett, aki nem ért rá, hogy egy-egy ülésre modellem legyen.

Jelenleg egy másik arckép befejezésén dolgozom, ez a táblabíróság elnökének portréja, amelyet az ügyvédi testület rendelt meg nálam. Remélhetőleg néhány nap múlva készen leszek vele. Mindkettőt szeretném a téli tárlaton kiállítani, mivel mást nem csináltam, s szívesen mutatnék be egyszer ilyesmit is.

Bihari az újonnan alakult Szolnoki-művésztelep fiataljai közt, maga is újult erővel, új utakon járva, lelkesen fogott a munkához. 1900-tól kezdődően rendkívüli termékenységgel, számos kisebb méretű képet festett meg: a »Zivatarban«, »Szorgalmasok«, »Pipára gyűjtő paraszt«, »A rossznyelvű«, »Learatva«, »Kecskepásztor«, »Napsugarak«, »Csipkés Milka«, »Mézeshetek«, »Dinnyét evő gyermek« stb. Késői szolnoki képeinek témagazdagsága bizonyítja, hogy mily szeretettel merült el az alföldi dolgozó parasztok, minden színpadiasságtól mentes, valóságos életének és környezetének tanulmányozásában.

Bihari 1903 őszén megnősült. Egyik tanítványát — a nála majdnem harminc évvel fiatalabb —, Kindlovics Emilia szolnoki tanítónőt vette feleségül. Rövid, de boldog házasságukból, Magdolna nevű leánygyermekük született, akit Bihari, feleségével együtt többször lefestett. A kislány, három és fél éves korában (1907) sarlachban, édesanyja pedig több évtizedes özvegység után, 1953-ban halt meg. Özvegy Bihari Sándornénak és húgának, dr. Zárug Lajosnénak sokat köszönhet a kutatás, mert azt számos Biharival kapcsolatos dokumentum rendelkezésre bocsátásával elősegítették.

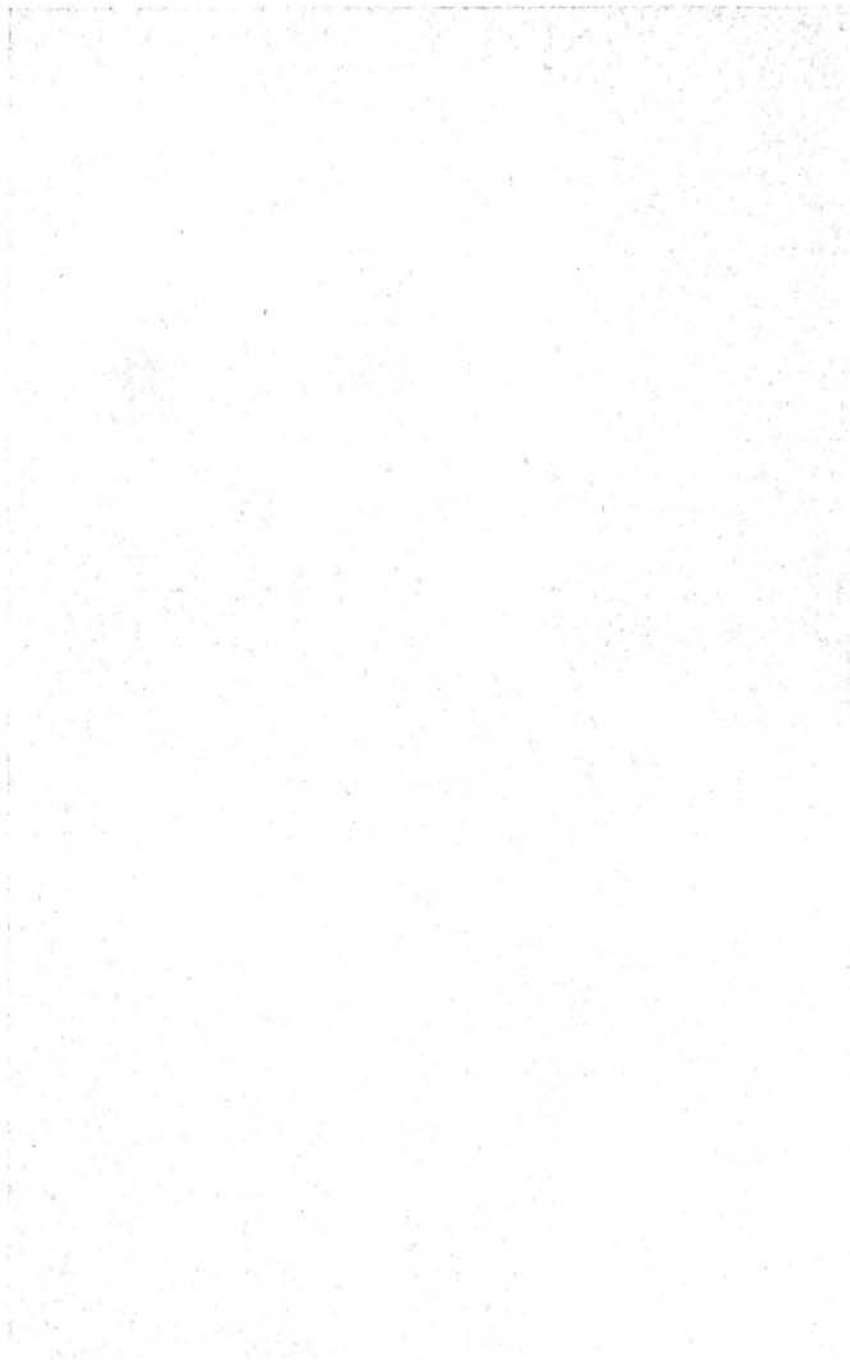
Biharinak az alábbi leveléből jól tükröződik az a hűség, mely művészetének igazi kiinduló pontjához, Szolnokhoz fűzte. De tükröződik a hányatott életű, keresésben, sikerben és csalódásban egyaránt elfáradt, beteges művész halálsejtese is, melyet — fáradhatatlanságára jellemzően — munkával hesegett el.

³⁰ Lippich Gusztáv szolnoki főispán arcképe, mely az ebben az évben festett: »Elhagyatva«, »Primás«, »Csalamádé gyűjtés« (a király vette meg) és »Tanítás« c. műveivel együtt, az 1900—01-i téli kiállításon szerepelt.

Bihari Sándor: Vasárnap délután (1893). Sonntagsnachmittag

Vertical text or markings on the left side of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Szolnok, 1903. VII. 11.

... A magaslati levegő egészségemnek nem jót tesz, bár kedvelem, különösen az olyan tájat, mint az Ampezzo-völgye. Mégis félek ezért az ott tartózkodástól, pedig igen szeretnék Önnel a Magas Alpokban néhány hetet eltölteni. Én tehát alföldi vagyok, szeretem a port, piszkot, meleget, s mindent, ami ezzel jár.

... Alig hiszem, hogy a nyáron innen elmozdulok. Nem is kívánczom el. Egy-két hét múlva itt kiállítás nyílik a szolnoki művészek munkáiból. Ez, ha nem is lesznek benne mesterművek, még mindig jobb lesz, mint az a sok rossz kiállítás, amelyeket a vidéki városokban rendeznek.

... Nagyon megrendített Eisenhut barátom halála. Derék jó pajtás volt, kellemes ember, s valóban igyekvő művész. Szegény, vasszervezete ellenére, hamar tönkre ment.

... Bizony, lassan-lassan elérünk egy kort mi is, akik néhány évvel ezelőtt még fiatal, reményteljes művészek voltunk. Reményeinket elhagyjuk, s nemsokára az öregek közé számítunk, végül csak nagy fáradsággal tudjuk életünket és művészetünket fenntartani. Az idő hamar elmúlik! De félre minden komorsággal! Aminek jönnie kell, az elől úgy sem térhetünk ki. A munka még mindig örömet jelent, és ez a fő dolog.

Bihari Sándor 1905 őszén Szolnokon, »A falusi szabó« c. képe festésekor erősen meghűlt és tüdőgyulladást kapott. Gyenge szervezete a betegséget nem tudta leküzdeni és rövid szenvedés után, 1906. március 28-án egy budapesti kórházban fejezte be életét. Utolsó, — nem teljesen keltezett — levelét már halálos betegen írta.

Budapest, 1906...

... Az influenza ügylátszik rendellenes méreteket kezd ölteni. És ha érdemrendek kiosztására merészkedik, akkor azért is, hogy önmagát megtisztelje, lázas híveire kellene gondolnia. Nekem elsősorban járt volna ilyen kitüntetés. Talán megérdemelt volna a »Jajdefáj« érdemrendet, kereszttel és tövisekkel.

SZELESI ZOLTÁN

EINZELHEITEN AUS DEN BRIEFEN S. BIHARIS

Vor fünfzig Jahren, am 28-sten März 1906. verschied S. Bihari (1853—1906), eine hervorragende Gestalt der ungarischen Volksleben-Malerei. Zur Wiedererweckung seines Gedächtnisses wollen wir jene Briefe des Künstlers benutzen, die er zwischen 1883—1906. an seinen Mäzen Hugo Taussig, den ehemaligen Direktor der Versicherungsgesellschaft Foncière in Budapest schrieb. Die Zahl der in Verwahrung des *Szépművészeti Múzeum* (Museum für schöne Künste) in Budapest befindlichen Bihari-Briefe übertrifft dreihundert. Mit einigen Ausnahmen sind sie alle in deutscher Sprache geschrieben und manche unter ihnen haben einen Umfang von 8—12 Seiten. Die meisten enthalten lange, für den Forscher belanglose Einzelheiten. Vor allem dieser Umstand und weiles zu einer breiteren Publikation keine Möglichkeit gab, haben uns veranlasst, von diesen Briefen diesmal nur ein Auslese zu veröffentlichen. Die Briefe Biharis sind Fachleuten nicht unbekannt. Als erster hat sie B. Fónagy gründlich durchgesehen und sie in seiner schönen Studie über Bihari — mit reichlichen

Zitaten aus diesen — benützt.¹ Ausser ihm verfahren mit diesen auch andere Autoren in ihren kürzeren, auf Bihari bezüglichen Gedenkschriften auf eine mehr oder minder ähnliche Weise. Längere und zusammenhängende Einzelheiten aus diesen Briefen sollen aber jetzt zuerst veröffentlicht werden.

Auch der Briefsammlung wollen wir — in ungarischer Übersetzung — nur jene Teilstücke bringen, die ein vornehmlich scharfes Licht werfen auf die einzelnen Abschnitte in dem von seinem Talent getriebenen unruhigen Lebens Bihari und auf die edlen Ziele seiner künstlerischen Bestrebungen. Wir hielten es für notwendig, die Auslese aus den Briefen mit einem verbindenden Text und mit reichlichen Anmerkungen zu versehen, einerseits deswegen, damit ihre sinnmässige und inhaltliche Einheit auf diese Weise gewährleistet werde, anderseits deswegen, dass auch wichtigere Einzelheiten, die mit einzelnen Werken und Geschehnissen in Zusammenhang stehen, für den Leser bereinigt werden sollen. Von Bihari besitzen wir ausser einigen auch im Druck erschienenen Skizzen² auch eine autobiographische Schrift,³ in der er uns seine Kindheit und die ersten Schritte auf seiner Künstlerlaufbahn erzählt. Letztere bringen wir deswegen in fast vollständigem Umfange, weil sie unsere Auslese aus den Briefen gut ergänzt, so dass wir ein vollständigeres Bild von Bihari bekommen und nicht zuletzt auch deswegen, weil wir bei Gelegenheit der fünfzigsten Jahreswende des Todes des Künstlers durch seine Schriften ihm selbst zu Worte kommen lassen möchten.

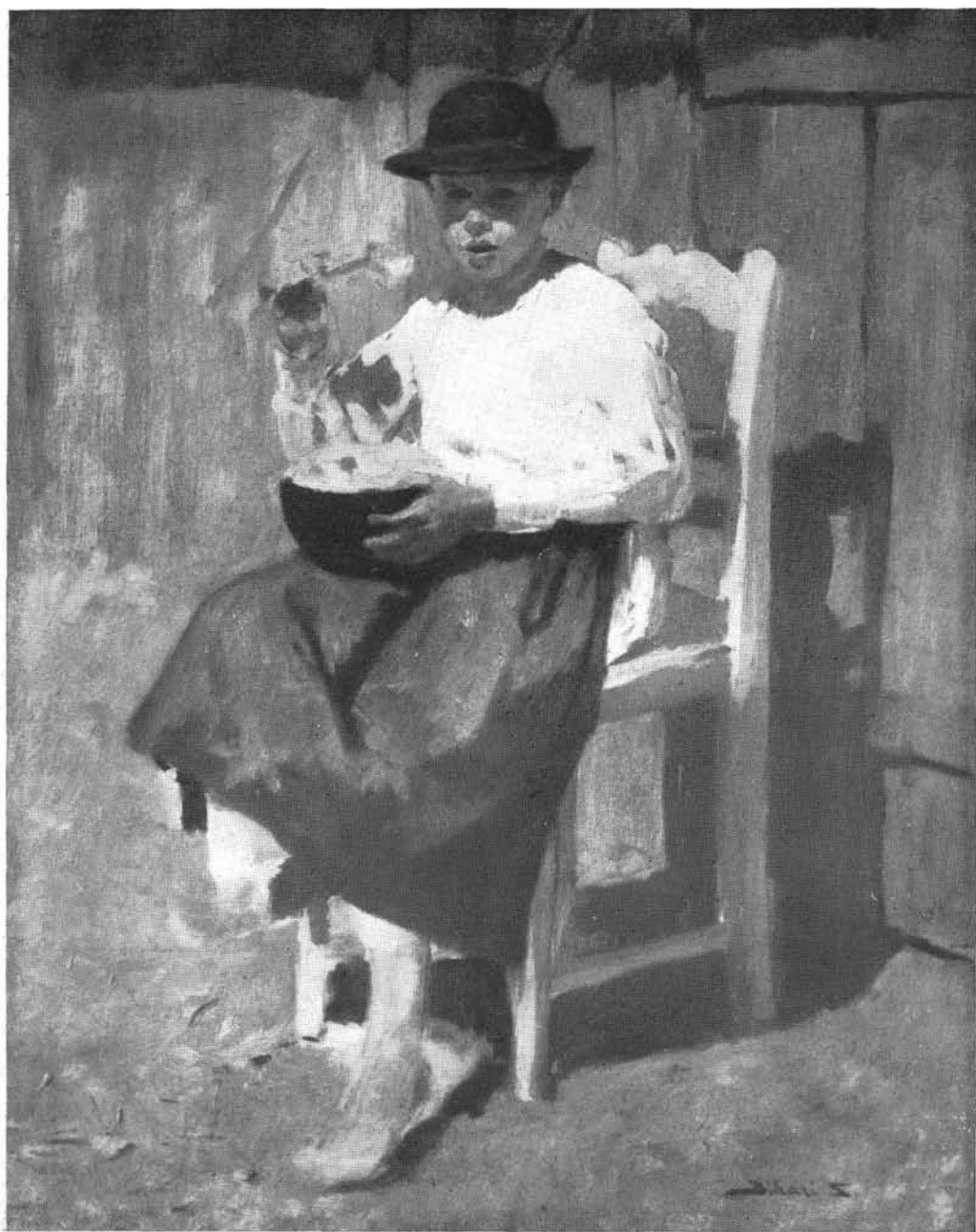
Z. Szelesi

¹ B. Fónagy: Bihari Sándor. Művészet, 1906., 353—65.

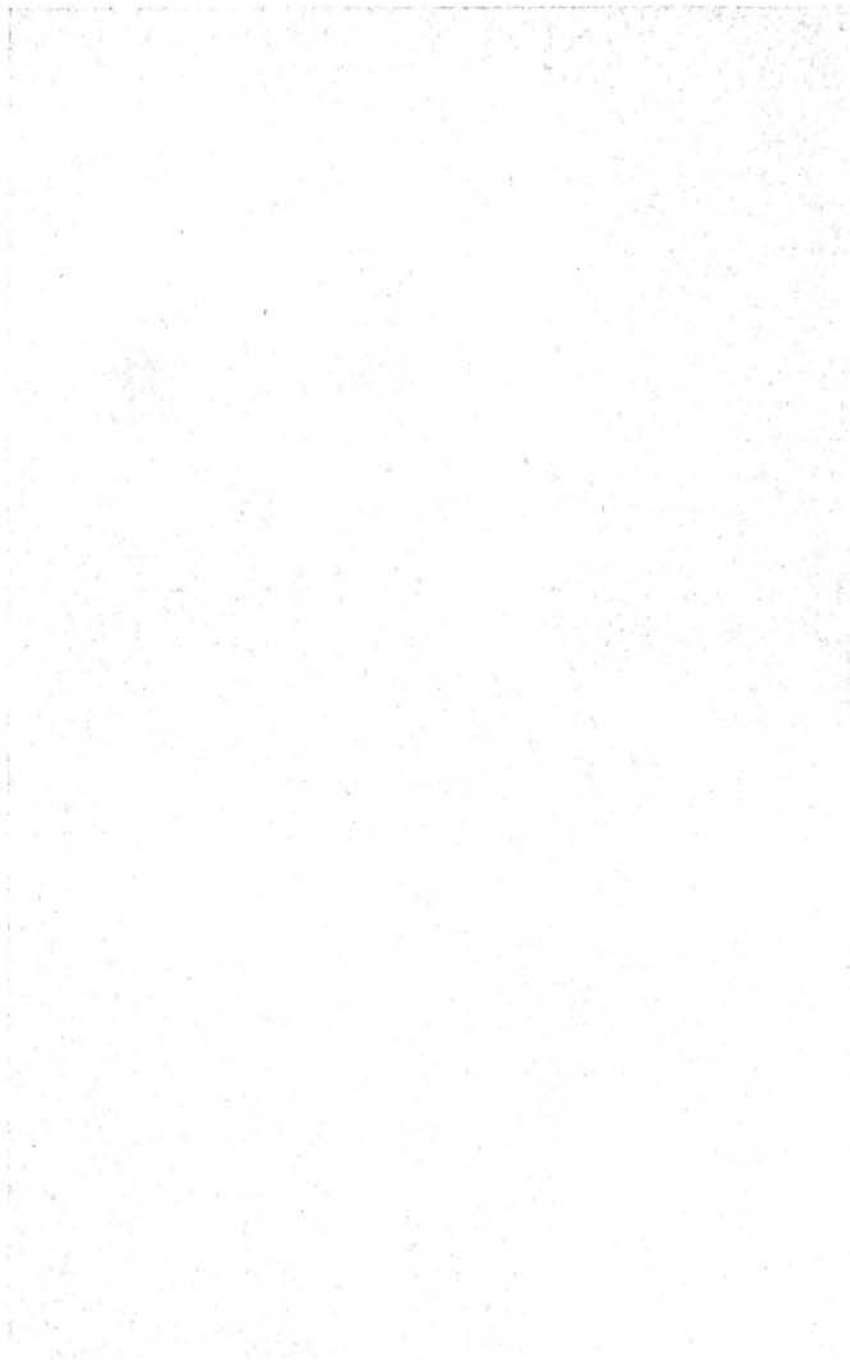
² Bihari Sándor: A modellről (Über das Modell). Magyar Szellemi Élet, 1892.

³ Bihari Sándor: Magamról (Über mich selbst). Művészeti Krónika, 1904. Nr. 1.

Bihari Sándor: Dinnyét evő parasztfiú (1905). Melone essender Bauernknabe

Vertical text or markings on the left side of the page, possibly a page number or a reference code.

SZEGED ÉS A KÖRNYEZŐ TERÜLETEK VÍZI HEMIPTERA FAJAINAK ÖKOLOGIÁJA ÉS ELTERJEDÉSE

Szeged és környékének alapfaunája mindezideig tisztázatlan. Ezért igyekeztem dolgozatomban ezt a hiányt pótolni. Közleményem Czögler Kálmán múzeumi gyűjteményén alapszik, aki több mint 20 évig gyűjtötte a Szeged-környéki vizek poloskáit. Magam a 30-as évektől kezdve hosszú ideig kísértem gyűjtőútjain. 1953-tól kezdve kirándulásaimon példányokkal s adatokkal gazdagítottam a közel 4000 darabot számláló gyűjteményt.

Czögler és a saját gyűjtésemen kívül felhasználtam az Orsz. Term. Tud. Múzeum gyűjteményanyagát. Átnéztem a szegedi egyetem Állatrendszertani Intézetének, valamint a hódmezővásárhelyi múzeum ún. Bodnár-féle gyűjteményét. Felhasználtam még Horváth Géza és Czögler Kálmán hátrahagyott gyűjtési naplóját is.

A gyűjtőterület jellemzésénél külön-külön ismertetem az egyes lelőhelyek fiziko-kémiai és ökológiai viszonyait s feltüntettem a növénytársulásokat. Hogy a különböző növénytársulásokban speciális vízipoloska részasszociációk alakulhattak ki, nem volt megállapítható. Sikerült kimutatni egyes biotopok jellemző fajait, pl. a Tisza árterületén a *Gerris paludumot*, a tanyavilág homokos semlyékjein a ritkább vízenjáró poloskák (*Microvelia*, *Hebrus*) tömeges jelenlétét, s a szikes vizekre jellemző *Micronecta scholtzi-t*. Feltűnő viszont a közönségesebb fajok hiánya. Környékünkön 32 faj, hazánk összfaunájának 60%-a fordul elő, egyes ritkábbnak mondható fajokkal (*Hydrometra stagnorum*, *gracilentá*, *Gerris gibbifer*, *odontogaster*, *Sigara distincta*, *nigrolineata*, melyekből 30 év alatt, alaposnak mondható gyűjtés mellett, csak néhány példány került elő).

A felsorolt s megvizsgált 61 gyűjtőhely között ma már nem léteznek is szerepelnek s így az akkori fauna adatok annál értékesebbek.

Ami a jövő kutatásaimat illeti, a szegedi Tiszakutató-munkaközösség keretében továbbra is foglalkozom a Tisza, s árterülete, környéküinktől távolabb eső részének vízipoloska faunájával, különös tekintettel azok lárváállapotaira s a nemek arányának megoszlására.*

RENDSZERTANI BEOSZTÁS S A SZEGEDKÖRNYÉKI FAJOK HATÁROZÓKULCSA:

A vízben élő Rhynchoták egységes csoportként való tárgyalása, a vízhez, mint élőhelyhez történt nagyfokú alkalmazkodásuk révén teljesen indokolt. Szerzők (Gulde, Stichel, Hedicke s újabban a szovjet Kiricsenko) általában megegyeznek a családok beosztásában is.

* A határozókulcsot Soós Árpád munkája alapján szegedkörnyéki előfordulási viszonyokra alkalmaztam, kiegészítve az »Állathatározó«-ban nem szereplő fajokkal.

I. Pleuston — Vízenjáró poloskák

Kizárólag vízen, vagy vízi növényeken tartózkodnak. Csápjaik erősen fejlettek, elállnak a testtől. (Gymnocerata). Lábaik, ún. »léclábak« segítségével egyesek lassan (Hydrometra), a többiek erőteljes, olykor egészen gyors, lökészerű taszításokkal haladnak előre a vízfelületen. Álló vizekben, gazdag növényzetű mocsarakban, olykor lassú folyású vizek felületén élnek. Egyesek elizaposodott tavak felületén, különböző hinárokra mászkálnak. Életmódjuk ragadozó (Ostracoda, Collembola, a szegei Vöröskereszt-tóban megfigyelhető volt, hogy Podurákkal táplálkoznak). Gazdasági szempontból károsak, mert a halak táplálékát pusztítják.

A) Testük pálcaszerű, hosszúságuk, szélességüknek több, mint tízszerese. Fejük hosszúra nyúlt, a szemek messze elöl fekszenek a fej hátulsó szélétől. Lassú mozgású állatok.

Vízmérő poloskák családja — *Hydrometridae*

1. a. Fejrész barnásfekete, a szemek előtt majdnem kétszer oly hosszú, mint mögötte. Perem finom fehér, hosszanti csikkal. 9—12 mm.
Ritka. Jobbára a Tisza árterületével kapcsolatos mocsarak, csatornák nádasaiban.

Vízmérő poloska. *Hydrometra stagnorum* L.

1. b. Fejrész a szemek előtt csak másfélszer oly hosszú, mint mögötte. Perem fehér csík nélkül. 7,5—9 mm.
Ritka. Ugyanott, ahol az előző, olykor szikes tavakban is, de sohasem nyílt vízen.

Karcsú vízmérő poloska. *Hydrometra gracilenta* Horv.

B) Testük hosszúkas, nem pálcaszerű, 4—5-ször oly hosszú, mint széles. Az 1. lábpár feltűnően rövidebb, mint a 2—3. lábpár. Gyors mozgású állatok:

Molnárpoloskák családja — *Gerridae*

2. a. Az 1. csápiz hosszabb, mint a 2—3. együtt; barnásfekete, a fej, az előhát elülső része sárgászöld hosszanti vonallal. 14—16 mm.
Leginkább a Tisza árterületén, olykor a folyó felszínén, partok közelében, lassan folyó csatornák, füzesek tócsái, ritkábban nyíltvízű mocsarak felületén, valamint homokos területek nádasaiban. Közönséges.

Közönséges molnárpoloska. *Gerris paludum* Fabr. (Aquarius paludum F.)

2. b. Az 1. csápiz legfeljebb oly hosszú, mint a 2—3. együtt. Az előhát részben rozsdásbarna. 10—11 mm.
A családnak környékünkön leggyakoribb faja. Ártereken, holtágakban, szikes pocsolyákban, szennyvizes árkok felületén is, mindenütt közönséges.

Rozsdáshátú molnárpoloska. *Gerris thoracicus* Schumm.

2. c. Az előhát egyszínű, fekete. Az 1. comb fekete, a töve sárga. 7,5—8,5 mm.
Ritka. Nyíltvízű nádasokban, olykor időszakos pocsolyákban is.

Vízi szöcske. *Gerris odontogaster* Zett.

2. d. Az előhát fekete, a mellső combok sárgásak, alul és felül sötét, hosszanti csikkal. 8—10 mm.

Nyíltvízű nádasokban, szikes mocsarakban gyakori.

Tavi molnárpoloska. *Gerris lacustris* L.

2. e. Előhát sárgásbarna oldalcsíkja a mellső befűződesnél letörik. A hátsó torgyűrű hasi részén sárgásbarna púp van. 10—13 mm.
Ritka. Nádasokban.

Púpos molnárpoloska. *Gerris gibbifer* Schumm.

2. f. Előhát s az első pár comb fekete, tövükön sárgásbarnák. Csápok feketék. 6,5—8 mm.

Ártereken, szikes mocsarakban elég gyakori.

Törpe molnárpoloska. *Gerris argentatus* Schumm.

C) Testük (kivéve az idetartozó Microveliát) több, mint háromszor oly hosszú, mint széles. Az 1. lábpár nem feltűnően rövidebb, mint a 2—3. lábpár.

Víztaposó poloskák családja — *Velidae*

(Ennek a családnak típusos képviselője a vízciszka. szegedkörnyéki vizekből nem került elő.)

3. a. Az első csápíz rövidebb, mint a fej hossza. 2—2,2 mm. Álló vizek, homokos területek tócsái, nádasok úszó növényzete között. Környékünkön úgy szárnyas, mint szárnyatlan alakban elég gyakoriak.

Víztaposó poloska. *Microvelia reticulata* Burm.

D) Testük nem feltűnően lapos, tojásdad alakú, háromszor oly hosszú, mint széles.

Vizenlejtő poloskák családja — *Mesoveliidae*

4. a. Barnássárga. Előhát és pajzs fekete. Szárnyas alakja igen ritka. 3—3,5 mm. Csendes, dús növényzetű vizek szélén, felületén — kivéve a homokos területeket — élő, óvatos állatok. Nem gyakori.

Vizenlejtő (iszapjáró) poloska. *Mesovelia furcata* Muls.

E) Testük kb. két és félszer oly hosszú, mint széles. Szípókájuk 4 ízből áll.

Fenyérpoloskák családja — *Hebridae*

5. a. Az 1. csápíz feltűnően hosszabb, mint a 2. Fekete, vagy vörösbarna. 2 mm. Állóvizek, homokos területek tócsáiban, hínár közt. Elég gyakori.

Fenyérpoloska. *Hebrus pusillus* Fall.

5. b. Az 1. csápíz alig hosszabb a 2.-nál. Fekete, 1,2—2 mm.

Homokos területek semlyékjein. Ritkábban holtágakban. Elég gyakori.

Kis fenyérpoloska. *Hebrus ruficeps* Thoms.

II. Nekton — Vízben úszó poloskák

Vízben szabadon úsznak. Csápjaik alkalmazkodás révén megrövidültek, a hasi oldalon elrejtettek (Cryptocerata). Lábaik úszó- ill. evezőlábak. Álló vizekben, tavakban, vízi növények között, vagy azok alatt úszkálnak; olykor iszapos, vagy magas pH tartalmú vizekben (pl. Fehértó egyes csatornáit) is megélnek. Életmódjuk ragadozó (Protozoa, Oligochaeta, Nematoda, Rotatoria, szúnyogálcák stb.); némelyek a fenékiszap algasejtjeit is fogyasztják. Gazdasági szempontból csupán a haltenyésztésre károsak.

F) Testük lapos. Az 1. lábfej 1 ízű, lapátszerűen kiszélesedett. Szípókájuk kicsiny, a felsőajak fedi. Úszás közben a háti oldal van felül.

Búvárpoloskák családja — *Corixidae*

6. a. Az előhát és a fedő, sima 16—20 világos harántcsíkkal. 13—15 mm.

Állóvizekben, kifolyókban, holtágakban az egész területünkön elég gyakori.

Nagy búvárpoloska. *Corixa punctata* Illig.

6. b. Előhát 12—14 világos harántcsíkkal. 9—11 mm.

U.-ott, mint előző faj. Jóval közönségesebb.

Kis búvárpoloska. *Corixa affinis* Leach.

6. c. Előhát és pászta rovátkolt, a fedő csak pontozott. Barna, 5—6,5 mm.

Egész területünkön, a legkülönbözőbb állóvizekben, időszakos pocsolyákban, mindenütt közönséges.

Rovátkolt búvárpoloska. *Sigara hieroglyphica* Duf.

6. d. Előhát, pászta és fedő is rovátkolt. Előhát kétszer oly széles, mint hosszú,

6 sárgásbarna, szabályos lefutású harántcsíkkal. Sötétbarna, 7—8 mm.

Egész területünkön, mint előző, elég gyakori.

Sötétbarna búvárpoloska. *Sigara linnei* Fieb.

6. e. Előhát megrövidült, a 6 sárgásbarna csik nem szabályos lefutású. Sárgásbarna. 7—8 mm.
Egész területünkön, mint előzőek. Elég gyakori.
Közönséges búvárpoloska. *Sigara striata* L.
6. f. Előhát oldalszöge hegyes, 8—9 sárgásbarna harántcsikkal. Barna. 7—9 mm.
Mint előző fajok, egész területünkön elég gyakori.
Csíkos búvárpoloska. *Sigara falleni* Fieb.
6. g. Előhát oldalszöge tompa, 7—9 részben villás elágazású, sárgásbarna harántcsikkal. 8—9 mm.
Ritka. Környékünkön inkább szikes vizekben.
Tompahátú búvárpoloska. *Sigara distincta* Fieb.
6. h. Előhát oldalszöge szélesen lekerekített, kétszer oly hosszú, mint a fej. A harántcsíkok csaknem szabályosak s villásak. 5—6 mm.
Ritka. Környékünkön eddig csak a Palicsi-tóból ismert. Nyílt vízben.
Feketesávós búvárpoloska. *Sigara nigrolineata* Fieb.
6. i. Előhát oldalszöge tompa, a harántcsíkok szabálytalanok. A harmadik lábfej töizének végén, élesen körülhatárolt feketésbarna folttal. 7—7,5 mm.
Szikes, nádas tócsákban. Környékünkön nem gyakori.
Tarkalábú búvárpoloska. *Sigara (Callicorixa) concinna* Fieb.
6. j. Előhát $\pm$ háromszögletű, harántcsíkok nélkül, hálószerű, finom, barna rajzollal. 7 mm.
Állóvizek, holtágak hínárja közt, területünkön gyakori.
Márványoshátú búvárpoloska. *Cymatia rogenhoferi* Fieb.
6. k. Előhát összenyomott, jóval keskenyebb a fejnél. A fedőn két világos, hosszanti csik látható. 3—4 mm.
Mint az előző, szikes mocsarakban is. Területünkön elég gyakori.
Simahátú búvárpoloska. *Cymatia coleopirata* Fabr.
6. l. Előhát tetemesen rövidebb a fejnél. A fej hátsó szegélye nem, vagy gyengén kipúposodó. Csáp 3 ízű, szürkés. 2,2—2,7 mm.
Állóvizekben, csatornáknban, főleg szikes pocsolyákban, elég gyakori.
Törpe búvárpoloska. *Micronecta scholtzi* Fieb.
6. m. Előhát valamivel hosszabb a fejnél A fej hátsó szegélye határozottan kipúposodik. 1,7—2 mm.
Környékünkről nincs biztosan kimutatva.
Parányi búvárpoloska. *Micronecta minutissima* L.

G) Testük $\pm$ hengeres. A lábfej 2 ízű. Úszás közben a hasi oldal van felül. Szipókájuk szabad. Hátuk $\pm$ foltos. Szárnyfedő hártával.

Hanyattúszó poloskák családja — *Notonectidae*

7. a. Előhát elülső szeglete tompa, hátsó széle közepén kiöblösödik. A pajzs oldalsó széle hosszabb, mint a pásztavarrat. Lábak sárgásbarnák. 14—16 mm.
Állóvizekben, holtágakban, szikes mocsarakban igen gyakori.
Hátonúszó poloska. *Notonecta glauca* L.
7. b. Előhát elülső szöglete hegyes, a hátsó széle $\pm$ egyenes. A pajzs oldalsó széle nem, vagy alig hosszabb, mint a pásztavarrat. Lábak halványsárgák, részben zöldesek. 13,5—14,5 mm.
Mint az előző, mindenütt közönséges.
Márványos hátonúszó poloska. *Notonecta marmorea* F.
7. c. A szárnyfedőn hártya nincs. A test kétszer oly hosszú, mint széles. Lábfej 3 ízű. 2,5—3 mm.
(Egyes szerzők külön családnak veszik a törpe vizipoloskákat — *Pleidae* néven.)
Állóvizek, holtágak, csatornák, szikes mocsarak hínárja közt mindenütt tömegesen.
Törpe vizipoloska, *Plea leachi* McGreg & Kirk.

H) Testük lapos. A fej szélesebb, mint hosszú. A szipóka rövid, kúpszerű.

Csíkpoloskák családja — *Naucoridae*

8. a. Fej, előhát, s a lábak világosbarnák. Pajzs háromszögletű. Combok erősen kiszélesedtek. 12—15 mm.

Állóvizek, holtágak, csatornák, mocsarakban mindenütt közönséges. Tisza folyóban 3—4 m-es mélységben is.

Csíkpoloska. *Naucoris cimicoides* L.

(Szeged környékén: »körömfeszítő bogár«.)

III. Benthos — Fenékjáró poloskák

A mélyebb vízhez, a fenékhez legmesszebbmenő módon alkalmazkodtak. Gyengébb úszóképességüknel fogva álló, s folyóvizek fenekén mászkálnak, bújkálnak. Egyesek ügyesen repülnek, napközben víz fölé nyúló növényi részekben is föllelhetők. Ragadozók (vízi rovarok, állatok, halivadékok, sőt tiszavirág-lárvák is). Gazdasági szempontból a haltenyésztésre károsak.

I) Testük szélesen tojásdad, elől erősebben keskenyedő, mint hátul. Fejük olyan hosszú, mint széles. Árszerű, fejlett szipókájuk van. Potrohvégükön légzőcsövek nincsenek. Tipikusan fenéklakók.

Fenéklakó poloskák családja — *Aphelocheiridae*

9. a. Test szürke, barna, vagy fekete, fej, szipóka s a lábak sárgásbarnák. 9—10 mm.

Környékünkön eddig csak a Tisza fenekéről, tutajok szálfái közül, halászvarsák hálójáról, korhadt fűzfaágakról ismert.

Fenékjáró poloska. *Aphelocheirus aestivalis* F.

(Szeged környékén: »harcsaférög« néven is.)

J) Testük pajzs-, vagy botszerű. Fejük jóval hosszabb, mint széles. Potrohvégükön két légzőcső nyúlik ki. Részben fenéklakók.

Víziskorpiók családja — *Nepidae*

10. a. Teste megnyúlt, tojásalakú, a potroh hátoldala kiterjedten vörös. 18—22 mm. Állóvizek, holtágak, csatornák, szikes mocsarak fenekén, nádasörmelék között elég gyakori.

Víziskorpió. *Nepa rubra* L.

10. b. Teste hosszúranyúlt, pálcaalakú, hengeres, szürkés, vagy sárgásbarna. Feje rövid, háromszögletű, szemei kiállanak. 30—40 mm (légzőcső nélkül).

Jobbára nádasokban, morotvákban, ritkábban homokos semlyékekben.

Botpoloska. *Ranatra linearis* L.

A GYÜJTŐTERÜLETEK JELLEMZÉSE:

I. Tisza folyó, árterület és holtágak:

1. *Meder.* 4—12 m-es mélységben, pusztá, minden makrovegetációmentes biotop néhány mélyvízi faj (*Aphelocheirus*, néha *Naucoris*) számára. A folyó fenéke (partközélen) helyenként keményebb, iszapos agyag, helyenként pedig puha iszap (pl. »Mélyvár« a hmvásárhelyi Tiszában).

2. *Tutajszálfák közötti hordalék.* A kikötött fenyőfa (újabbán fekete nyárfa is) rönkök rései között sajátos hínárvegetáció alakul ki. Leggyakoribb fajok, sorrendben: *Salvinia natans*, *Lemna minor*, *Spirodela polyrrhiza*, *Ceratophyllum demersum*, *Myriophyllum spicatum* és *verticillatum*, különböző *Potamogeton* fajok. A szálfák oldalán hosszú *Cladophora* fonadék nő, gazdag epiphyton vegetációval. Ahol a rések közé iszap, vagy föld kerül, ott *Polygono-Chenopodion* társulás alakul ki (*Bidens tripartita*, *Chlorocyperus glomeratus*-szal). A poloskafauna tagjai a környező területekről kerülnek be.

3. *Boszorkánysziget.* A folyó jobbpartján a várostól délre eső árterület (ún. »Hattyas«, »Kerekő«). Fűzes árter náddal szegélyezett kubikgördrökkel, helyenként

iszapos, lucskosvízü horpadásokkal. A visszahúzódó víz sokszor télen át befagyva marad. A »sziget« északi részén szennyvízkifolyó is van. Gerridae s Corixidae családok tagjainak kedvelt területe. — Növénytársulás (továbbiakban: — Nt.): Phragmition, Nanocyperion, Bidention.

4. *Alsőtiszapart.* A Tisza jobbpartjának a város és a Boszorkánysziget közti része. Nedves ártéri talaj, tócsákkal, dús moszatvegetációval (Cladophora, Spirogyra, Zygnema, Oedogonium). — Nt.: mint előzőé.

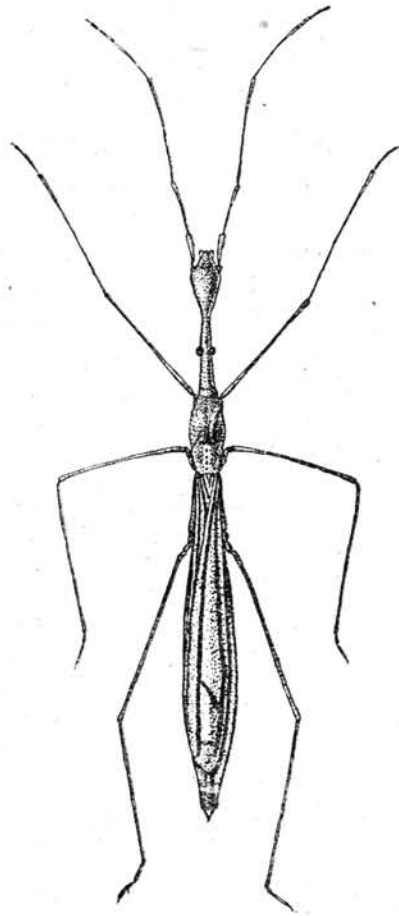

Fig. 1: kép. *Hydrometra gracilentata* Horv. 8 mm

5. *Felsőtiszapart.* A folyó jobb- és balpartja a város és a körtöltés, illetve a Bertalan-emplékmű közti szakaszon. Poshadt vízü kubikgödrök, ártéri narántcsatornák tartkítják. A fűzesek tócsáiban pezsgő vízi élet alakult ki. — Nt.: Mint 3.- és 4.-nél.

6. *Újszeged. Közúti hidfő környéke.* A hídpillérek alatt az uszoda ártézi kifolyója hosszan elnyúló tócsarendszert alkot. — Nt.: Potamion (Chara foetida, Potamogeton acutifolius, Polygonum amphibium-al).

7. *Szeged-Marostorok.* A 18. sz. gátórháznál, ún. »Jajgató«. Ártéri fűzesekben, a védőtöltés (gát) alatt kiterjedt tócsarendszer. — Nt.: Nanocyperion, Bidention (Xanthium italicum-mal).

8. *Tápé. Ártéri berektócsák.* A Tisza jobbpartján, a kompátjárótól jobbra és balra, nádasokkal szegélyezett kubikgödrök. — Nt.: Phragmition (Alisma Plantago-

aquatica, *Butomus umbellatus*, *Sparganium erectum*, *Polygonum amphibium*), *Bolboschoenion*.

9. *Hattyas-telepi* (volt *Klebelsberg-telep*) *Holt-Tisza*. A tompai átjáró alatt sekély, megszorult, részben rothadó anyagokkal telt szennyes víz, helyenként dús hínárszövetkezettel. A vízipoloskákra nézve gazdag lelőhely. —Nt.: *Phragmition* (*Typha angustifolia*, *Butomus umbellatus*, *Polygonum amphibium* stb.), *Potamion* (*Ceratophyllum demersum*, *submersum*, *Myriophyllum spicatum*, alámerülő *Lysimachia*

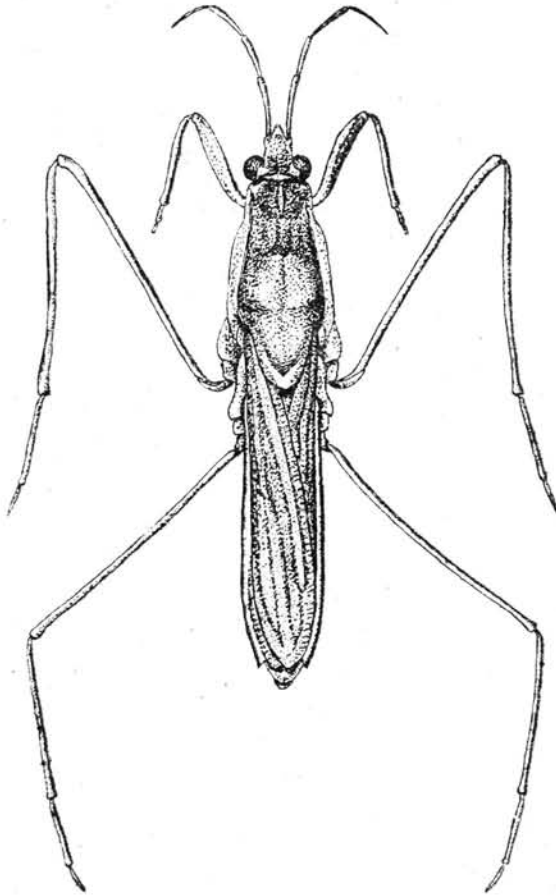

Fig. 2. kép. *Gerris thoracicus* Schumm. 10 mm

nummulariaval), moszatok közül: *Cladophora* és *Chaetomorpha*. Idetartozik a szentmihályteleki ún. »Dögtisza« is. Dús hínárvegetáció, részint nyíltvízes terület, előzőhöz hasonló növénytársulással.

10. *Nagyfa-Holttisza*. A Tiszának a várostól északra fekvő első nagy holtága, melyet a 3-as csatornarendszer (Hódtó—Kopáncs—Kistisza, Szárazér és Gencshát) egyre jobban feltölt homokkal és csatornaiszappal. —Nt.: *Nuphareto-Castalietum* (*Trapa natans*, *Hydrocharis morsus ranae*, s *Potamogeton* fajokkal).

11. a) *Hódmezővásárhely. Atkasziget*. A Tisza Algyő felett kanyargó holtága, mélyvízű, dús növényzettel borított része. —Nt.: mint előzőé.

b) *Atkaszigeti hajlás*. A Tisza sebesfolyású kanyarja («Mélyvár»). Az *Aphelocheirus* lelőhelye.

12. a) *Körtvélyes*. A Tisza harmadik, nagy holtága. Ősi morotva. A kiöntéses területen kubikgödrök vannak. —Nt.: *Nuphareto-Castalietum* (*Trapa natans*), *Phragmitetum typhosum*.

b) *Barcirét*. A körtvélyesi holtág és Atkasziget közti vizenyős balparti árterület.

c) *Kardostanya*. Elzárt sás-nádas ér. Ez, valamint a tőle nem messze fekvő «Kotacparti vizesárok» valamikor összefüggésben volt a Tiszával.

d) *Mártély-Korhányi hajlat*. Dúsvízű ártéri berektócsák a körtvélyesi holtágtól északra.

Fig. 3. kép. *Microvelia reticulata* Burm., apter, 2 mm

13. *Bodzásparti iskola*. Ün. «Hámszárító» csárda romjai közelében, poshadt, zöldvízű ártéri tócsák. Iszapos, lágy, lucskos öntéstalajok. *Gerridae*, *Corixidae* családok fajai nagy számban élnek itt.

14. *Sasér*. A Tisza jobbpartján, Atkasziget fölött elterülő ősi morotva. Madárvédelmi terület. —Nt.: *Nuphareto-Castalietum* (*Trapa natans*, *Potamogeton natans*, *Ceratophyllum* fajokkal).

II. A város és közvetlen környékén:

15. *Rókusi Búvartó*. A rókusi állomás előtti tó. Valamikor halastónak használták, s a halakat vérrel, árpadarával s lóhússal táplálták. Napjainkig egyre jobban feltöltődik salakkal s behordott szeméttörmelékkel. A vízi élővilág egyre csökken, pusztul. A Kossuth L. sugárút felé, valamint a vasúti sínek felé eső oldalon nádas szegélyezi, melyet jelenleg sporthorgászok látogatnak. —Nt.: *Phragmition*, *Potamion* (*Myriophylleto-Potametum*).

16. *Rókusi Sintértó*. *Marhavásártér*. *Téglavető gödrök*. Az állomás mögötti, bomló szerves anyagokkal telt sekélyvízű, gyakran kiszáradó tó. Vegetáció csak az országúthoz közelfekvő parti szakaszon alakult ki. —Nt.: *Phragmition*, *Hydrocharition* (*Ceratophyllum submersum*-mal. Gazdag a vízpoloskaélet a *Marhavásártér* itatóvályújában, békanyál szövedék között (*Spirogyra polymorpha*), valamint a közeleső téglavető, ün. «kubikgödrök»-ben (*Phragmition*, *Bolboschoenion*, algák: *Cladophora glomerata* és *fracta*) és az ártézi kifolyó árok lassan folyó vizében (*Oscillatoria*). A nem messze fekvő u. n. *Csödöröstó* vizében szegényes a fauna.

17. *Jerikó-tó*. (Részben a Kátay-tó is). Egy évtizeddel ezelőtt nagykiterjedésű, állandó belterületi tó volt. Ma már a Textilművek közelében, néhány holdnyi maradt belőle. Valamikor náddal szegélyezett vizében a tavirózsa is díszlett. Igen gazdag volt vízirovar faunája. — Nt.: *Phragmition* (*Phragmitetum typhosum*), *Hydrocharition* (*Lemneto-Utricularietum*, *Lemna trisulca*-val és *Ceratophyllum submersum*-al).

18. *Vöröskereszt — vagy Vértó*. Állandóvízű nádas tó, Felsővároson (a Francia-hegy felé), gazdag hínárvegetációval. Összeköttetésben áll az ün. «Pille» helyén

húzódó csatornával. Egy reá merőleges csatorna a gázgyárból vezeti erre a vizet. A nádistörmelék alján gazdag vízipoloska-fauna van. — Nt.: Phragmition (Scirpeto-Phragmitetum), Hydrocharition (Ceratophyllum submersum-al), Potamion (Myriophyllum spicatum, Potamogeton crispus-al). A parti nedves részen Drepanocladus aduncus moha nő tömegesen.

19. *Agyagvölgyi tó*. Pizskosvízű nádistó, a felsővárosi Deszkás-temető oldalán (Csongrádi sug. út felé eső részen). Notonecta, Corixa, Plea fajok gazdag lelőhelye, sok Dytiscidae-vel. — Nt.: Phragmition (Phr. typhosum).

20. *A Csongrádi sugárúti vámház környéki tócsák*. A sugárút végén, a körtöltésen belül, esőzésekkel felduzzadó időszakos tócsogók. Corixa-fajok élnek benne nagy számmal. — Nt.: Phragmition, Bolboschoenion.

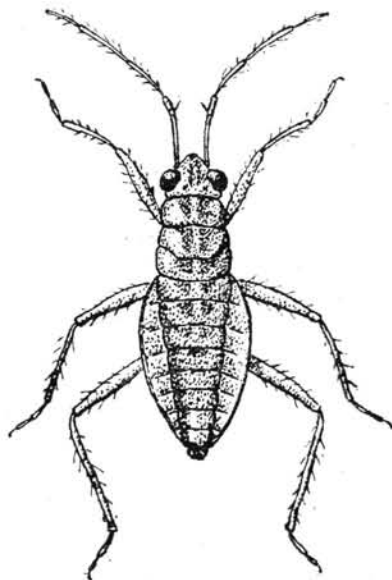

Fig. 4. kép. *Mesovelia furcata* Muls. ♀ 3,2 mm

21. *Cserepessori tó*. Téglagyári (régábban Kertész-féle) gödrök. A körtöltésen belül, Szeged város területén, a legnagyobb kiterjedésű, tipikus szikes mocsár, a Vágóhíd közelében. (Régi várostérképeken is szerepel). A feltöltés és gyakori lecsapolás következtében ma már alig maradt belőle valami. Környéke szikes talaj, medre lösz. Biológiai tekintetben jól kutatott terület. Vizi Rhynchoták aránylag szegényes fajsámmal, inkább a környező semlyékes, zsombékos területen fordulnak elő. — Nt.: Phragmition (Scirpeto-Phragmitetum), Hydrocharition (Ceratophyllum submersum, demersum, Lemna minor), Potamion (P. crispus), a semlyékekben Cladophora fracta, Spirogyra cataeniformis és Oedogonium fajok. Téglagyári gödrökben: Parvipotameto-Zannichellietum (Z. palustris-al).

22. *Vágóhíd*. Szikes mocsár. Az alsóvárosi házsorok s a vasúti töltés közt elterülő, nagyjából az előzőhöz hasonló, sekély vízállásos terület. — Nt.: nagyjából, mint az előző. Potamion (Ranunculeto-Callitrichetum, Ranunculus trichophyllus-al).

23. *Kemes utcai »csöpörkék«*. Felsővárosban, Kemes u. 17 sz. alatt, a kertek alján húzódó időszakos pocsolyák, vizenyős réttel. — Nt.: Bidention (Ranunculus sceleratus, trichophyllus-al).

24. *Gedő*. Szennyvízlevezető árok. Betonmedence. Felsővárosi feketeföldek 137. szám körül elterülő csatorna és beton-öntözőmedence.

25. *Szeged-állomás*. Szennyvizes mocsár és kisebb nádas az állomás közelében. —Nt.: Phragmition (Phr. typhosum).

26. *Alsóvárosi temető*. Nádas tó, a temető mellett. —Nt.: mint előző.

27. *Belvárosi temető*. Nádas tócsa a temető és a bpesti vasútvonal között. —Nt.: Phragmition (Phr. typhosum). A közelben lévő téglagyári gödrökben Parvipotameto-Zannichellietum.

28. *Újszeged*. Szőregi utca vízlevezető árka. Korhadó levelek törmeléke közt fenékjáró vízipoloskák mászkálnak. *Kendergyári áztató tó*. Az újszegedi Kendergyár területén elterülő mélyvízű tó. —Nt.: Hydrocharition (Ceratophyllum submersum, demersum), Potamion (Potamogeton pectinatus).

29. *Park kifolyó*. Újszegeden, az un. »Rózsaliget«-ből kifolyó ártézi vizű erecske. Betelepített növényzettel, az árok alján korhadó tölgylevelekkel. A víz felszínét teljesen belepi a Lemna minor.

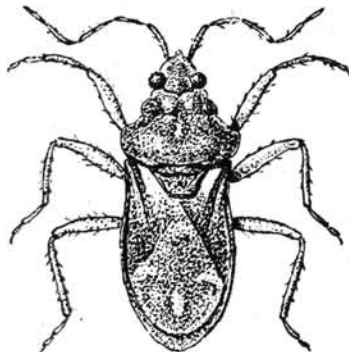

Fig. 5. kép. *Hebrus pusillus* Fall., makropter, 2 mm

30. *Füvészkerti tó*. Mesterséges létesítmény, úgy szólván az összes szegedkörnyéki vizekben előforduló hínárokkal, köztük idegen, sőt exotikus fajokkal is (Pistia stratiotes, Nelumbium nuciferum).

31. *Baktó*. Az Algyőre vezető országút mentén, mindkét oldalon sekélyvízű mocsarak, náddal, gyékénnyel szegélyezve. —Nt.: Phragmition (Phr. typhosum). Potamion (Ranunculus trichophyllus).

32. *Óthalmom*. A rókusi állomás és az óthalmi Mezőgazdasági Kísérleti Állomás közt, a honvédségi laktanya közelében, az azóta elhordott dombtól ÉK-re, meredekpartú, náddal benőtt tócsa. Ma már nincs meg. —Nt.: Phragmition (Phr. typhosum). Az országút mentén, a laktanya előtt kiszélesedő, gyékényes vizes árok húzódik. Nt.: Hydrocharition (Lemna gibba-val).

33. *Matyér*. Kiskundorozsma és Szt. Mihálytelek közt elterülő széles nádas, az un. »Matyi víz«. Jelenleg a Fehértón keresztül a Tiszával van összeköttetésben. Gyűjtés szempontjából legjelentősebb a náddal szegélyezett csatorna volt. —Nt.: Phragmition (Phr. typhosum), Hydrocharition (Lemna minor és major Ceratophyllum submersum), Potamion (Potamogeton crispus, acutifolius, Myriophyllum spicatum).

34. *Bencfahát*. Petőfi telep és Tápé közti szakaszon elterülő, részben mesterséges, részben természetes tócsák. Drepanocladus-mohagyepékben bővelkedő semlyék. —Nt.: Potamion (Myriophylleto-Potametum), Hydrocharition (Ceratophyllum demersum).

35. *Algyő*. A vasúti állomás közelében, a pályatest és védőgát között elterülő nádas mocsár. —Nt.: Phragmition (Scirpeto-Phragmitetum), Potamion (Ranunculus trichophyllus).

III. Szeged és környéke

a. Felső tanyavilág

36. *Fehértó*. Környékünk nagy, 3000 holdas szikes tava. Sándorfalva felé eső részén 700 holdnyi madárvédelmi területtel. A tó többi része halastó. A Tiszával az algyői főcsatorna köti össze, az É-ről beömlő vadvizeket pedig az erre merőleges maj-

sai csatorna gyűjti össze. A védelmi terület kivételével mindenütt intenzív haltenyésztés folyik. A tó vize jelenleg »kiédesülőben« van. Az egyes náddal és gyékénnyel szegélyezett halastó részlegeket gátak választják el egymástól. A Fehértó a környező árkokkal, csatornákkal, a tíz évvel ezelőtt még meglévő Lippay-halastóval együtt, vizipoloskák szempontjából jól kutatott terület.* —Nt.: Phragmiton (Phr. communis és typhosum), Bolboschoenion (B. maritimus, Eleocharis palustris, Schoenoplectus Tabernaemontani), Potamion (Parvipotameto-Zannichellietum pedicellatae. További jellemzőbb fajok: Potamogeton pectinatus, crispus, Myriophyllum, Ceratophyllum fajok, Zannichellia palustris var. pedicellatae s a nádasszigetek közelében Najas marina).

37. *Sándorfalva*. Sáros, nádas tócsa a falu végén, az un. Buki-csárdánál. —Nt.: Phragmiton, Bolboschoenion. *Szatymaz—Sándorfalva* közti köves út mentén szikes gödrök, teknők, Drepanocladus gyepekkel. *Artézi fürdő*. Gyakran kiszáradó nádas. —Nt.: Phragmiton, Bolboschoenion.

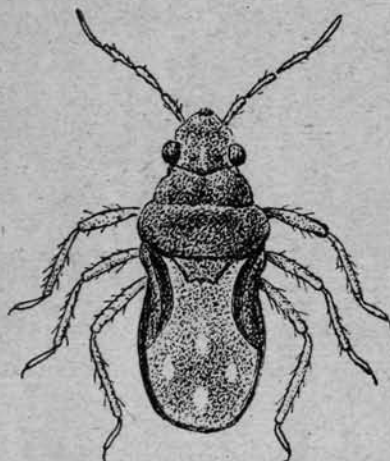

Fig. 6. kép. *Hebrus ruficeps* Thms., makropter, 1,5 mm

38. *Kistelek*. Az állomástól DK-re szikes nádas tó húzódik, gyakran kiszáradó szikes tócsákkal szegélyezve. Gyűjtésre legalkalmasabb terület a régi un. »Szegények strandfürdője« közelében. Nt.: Phragmiton (Phr. communis és typhosum), Bolboschoenion (B. maritimus, Schoenoplectus Tabernaemontani), Potamion (Myriophyllum spicatum, Potamogeton crispus, pectinatus). A tocsogókban Drepanocladus gyepek. Algaszövedékek: Spirogyra decimina, Cladophora fracta.

39. *Szatymaz*. *Vilmaszállás*, *Jánosszállás*. A Fráter-tanya közelében (Szatymaz), a vasúti töltéssel párhuzamosan húzódó vízállásos terület. Sással benőtt, náddal szegélyezett réti tócsák, semlyékek. —Nt.: mint előző.

40. *Gajgonya*. A gajgonyai keresztút s a sövényházi út köztj nádas. —Nt.: mint az előzők.

41. *Szirtos-tó*, *Gallyas-iskola*. Sekély, mohagyepes, szikes tócsák között gyakran kiszáradó nádas. —Nt.: mint előzők.

42. *Vedresszéke*, *Őszeszéke*, *Müllerszéke*. Kisebb nádasok, réti tocsogók és semlyékek. —Nt.: Mint az előzők.

b. Alsó tanyavilág

43. *Dorozsmafürdő*. Pusztuló szikes tó, egykor gazdag vegetációval. A tó körül tocsogók, kiterjedt nádasoccsarak kerülnek el. —Nt.: Phragmiton (Phr. communis és typhosum), Hydrocharition (Lemneto-Utricularietum, Lemna minor, major és Utricularia vulgaris-al), Potamion (Myriophylleto-Potametum, Myr. spicatum-al).

* Cs. Dr. Halászfy Éva fehértói Hemiptera gyűjtése feldolgozás alatt.

44. Zsombói erdő. Az iskola és a volt útszéli csárda közti ültetett erdő (fekete nyárfa, akác, fekete fenyő stb.) szélén állandóvízű mocsár, zsombékos semlyék rét. —Nt.: Magnocaricion-Agrostidion (*Caltha palustris*), Hydrocharition (Lemnato-Utricularietum, *Ricciocarpus natans*-al, Myriophylleto-Nupharetum *Nymphaea alba*-val). Az erdő másik részében ősmocsár, *Dryopteris Thelypteris*-el.

45. Zákány. Lengyelhegy. Szögihegy. A Gárgyán-tanya közelében két, gyakran kiszáradó, vadvízes réti nádas, gazdag mohagyepékkel. Az országút mentén, a szélmalom közelében lévő pocsolya nádtövei jó gyűjtőhelyei a vízpoloska fajoknak. —Nt.: Mint előző, a mélyebb vizekre jellemző Myriophylleto-Nupharetum nélkül.

46. Mórahalom. Semlyékes, zsombékos rét az országút mentén. —Nt.: mint előző.

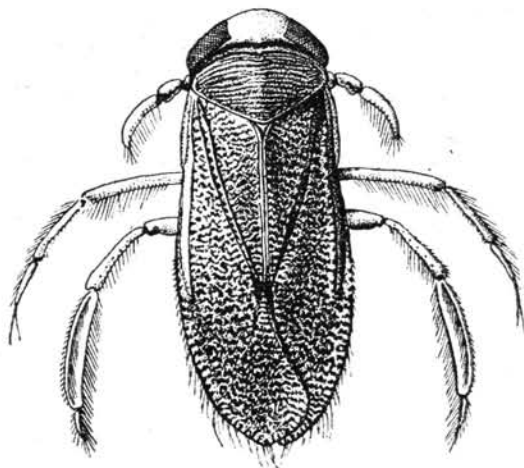

Fig. 7. kép. *Corixa punctata* Illig. 10 mm

47. Nagy- és Kis-széksós tó. Állandó jellegű szikes tavak, körülöttük sekélyvízű semlyékek, gyepes, mohás (*Drepanocladus*) gödrök. Vízpoloskákra (*Corixidae*) nézve gazdag terület. —Nt.: Mint előző.

48. Madarásztó. Madarászdzülő. Bicska-tanya közelében vadvizekből összeszűrődött tó, közelében vizes árkokkal, semlyékvizekkel. —Nt.: Nanocyperion (*Peplis portula*-val) s Magnocaricion-Agrostidion (*Caltha palustris*), Phragmition, Hydrocharition

49. Királyhalom. Kissori iskola közelében réti vizek, vízállásos mélyedések. —Nt.: Nanocyperion, Magnocaricion-Agrostidion.

50. Kőrösér — Magyar erdő. Ludashegy és az iskola közelében elterülő, gyakran kiszáradó érmeder, zsombékos semlyékek, időszakos vizesárkok, tocsogók, vízzel borított mohagyepék (*Fontinalis antipyretica*-val). —Nt.: mint előző.

51. Várostanya. Bilisicsi-tó. Rókabögyös és a Rivó erdő között elterülő csaknem egész területében (az ún. »Lóusztató« kivételével) náddal benőtt tó. Körülötte »tötyögők« *Fontinalis antipyretica* s *Drepanocladus* gyepekkel, kisebb víztükrökkel. Vízi faunája (nemcsak a vízpoloskákra nézve) általában igen gazdag. —Nt.: Mint előzők, ezenkívül Myriophylleto-Nupharetum (*Nymphaea alba*, *Nuphar luteum*-al).

52. Pusztamérges. Kiskunhalas felé vivő országút mindkét oldalán, hosszan elnyúló nádasok. —Nt.: Phragmition (*Phr. communis* és *typhosum*), Hydrocharition (*Utricularia vulgaris*-al).

53. Kakashegy. Zsana-pusztától nyugatra, homokbuckák közti mélyedésben, tavasszal vízzel borított semlyék. —Nt.: Scirpeto-Phragmitetum *schoenoplectosum*, Magnocaricion-Agrostidion.

IV. Szeged távolabbi környéke

54. Ószentiván. (Ma Tiszasziget). Nádas tó a szélmalom mellett. —Nt.: Phragmition (*Phr. communis* és *typhosum*), Hydrocharition (*Potamogeton crispus*, *Utricularia vulgaris*).

55. Újszentiván. A község DK-i végén elterülő, kicsiny, mélyvízű nádas tó, parti semlyékekkel. —Nt.: mint előző.

56. Kiszombor. Vályogos tó az óbébai műút mentén. —Nt.: Hydrocharition (Ceratophyllum submersum-al).

57. Deszk. Szanatórium parkjában lévő mesterséges medence, betelepített növényzettel.

58. Kakasszékfürdő. Fürdő tó s a szanatóriumon túl húzódó szikes tócsák, vályogos gödrök. —Nt.: Phragmition, Magnocaricion, Hydrocharition, Potamion.

59. Gyopárosfürdő. A park mögött sekélyvízű szikes tócsák. —Nt.: mint az előző.

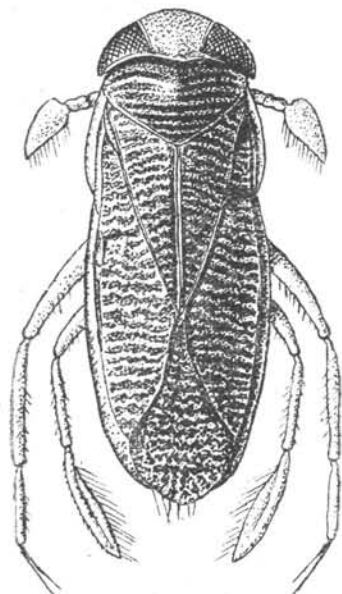

Fig. 8. kép. *Sigara linnei* Fieb. 7 mm

60. Palicsi tó. A fürdőhelynek használt tó két másik tavacskával, a »Vértó«- és a »Sóstó«-val van összeköttetésben. Területe (1928-as adat szerint) kb. 1000 hold. Lúgosvízű nátrontó. Bővebb leírását s vízipoloska fajainak jellemzését l. Czögler idézett dolgozatában. —Nt.: Phragmition (Phr. comm. és typh.), Bolboschoenion, Nanocyperion (*Scirpus radicans*), Acorelletum pannonicum, Hydrocharition.

61. Kamaráserdő. Náddal szegélyezett kicsiny tavacskák. —Nt.: mint a Bilisicstónál. (Az utolsó két gyűjtőhely a Jugoszláv Népköztársaság területéhez tartozik!).

FAJOK FELSOROLÁSA:

A gyűjtők neveinek rövidítése:

Bodnár Bertalan	Bodn.	Horváth Géza	Horv.
Csongor Győző	Cso.	Kuthy Dezső	Ku.
Czögler Kálmán	Cz.	Stiller Viktor	Sti.
Dudich Endre	Du.	Szabó-Pataky József	Sza.-Pa.
Fejérváry Géza	Fe.	Vellay Imre*	Ve.
Fudakovszky	Fu.	Zilahy-Sebess Géza	Z.-S.

A felsorolásnál, ahol egyéb megjegyzés nincs, a hímek és nőstények száma az ott begyűjtött példányokra, s a dőlt betűkkel szedett számok a gyűjtőhelyekre vonatkoznak.

Rövidítés: h.=hím példány, n.=nőstény példány.

* Évszám nélküli adatainál l. 1899-ben megjelent, idézett dolgozatát.

1. *Hydrometra stagnorum* L.

34. Cz. (1936. V. 30. h); 10. Cz. (1937. VII. 22. h); a hódmezővásárhelyi múzeum gyűjteményében »Hmvásárhely« jelzéssel ellátott, Bodnár gyűjtéséből származó példány nem *H. stagnorum*!

2. *Hydrometra gracilentata* Horv.

54. Cso. (1934. IV. 21. n); 17. Cz. (1934. V. 19. h; 1935. IV. 9. n); 9. Cz. (1936. IX. 24. h); Czögler említi a Palicsi tóból is (I. id. munkája). A példányt gyűjteményben nem láttam.

3. *Gerris paludum* Fabr.

»Szeged« Ve. (VIII. 20.); »Hmvásárhely« (No. 4828 sz-al a múzeum gyűjteményében) Bodn. h. n; 1. Cso. (1956. VI. 15 in copula). Folyóvíz felszínén, partok közelé-

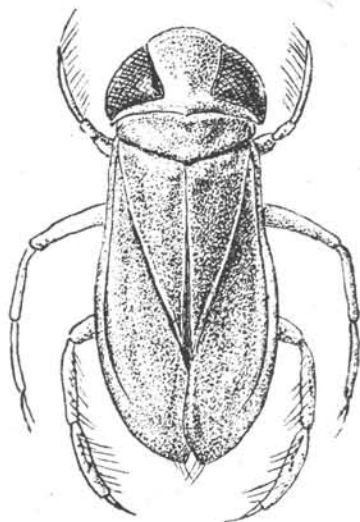

Fig. 9. kép. *Cymatia coleoprata* Fabr. 3,5 mm

ben. 4. Cz. (1932. IX. 29 4 h. 3 n.; 1933. VII. 10 1 n.; 1936. VIII. 6 2 h. 4 n.; in copula); 5. Cz. (1933. VI. 28 1 h.; 1939. VIII. 2 1 h.); 7. Cz. (1940. VIII. 22; VIII. 24; VIII. 29 4 h. 2 n. 1 lárva); 9. Cz. (1932. IX. 26 1 h.); 10. Cz. (1937. VIII. 22 3 h. 1 n. 1 lárva); 12. Cz. (1933. VIII. 8 2 h. 4 n.); 14. Cso. (1956. VI. 23 in copula); 18. Cz. (1936. V. 2 1 lárva); 19. Cz. (1941. X. 15 1 h. 1 lárva); 26. Cz. (1936. III. 26 1 n.); 27. Cz. (1934. IV. 20 1 h. 1 n.); 32. Cz. (1936. IV. 4 1 n.); 33. Cz. (1943. V. 23 1 n.); 36. Cz. (1933. IX. 4 1 h.); 37. Cz. (1942. VIII. 15 2 h. 3 n. 3 lárva); 60. Cz. (1942. VIII. 26; VIII. 27 1 h. 3 n.); 61. Cz. (1936. VIII. 21 1 h.).

4. *Gerris thoracicus* Schumm.

»Hmvásárhely« (No. 4830 sz.) Bodn. 3 h.; 5. Cz. (1937. V. 10 1 h.); 7. Cz. (1940. VIII. 22; VIII. 24 1 h. 1 n.); 9. Cz. (1933. IV. 13 1 h.); 15. Cso. (1956. IV. 4 2 h.); 16. Cz. (1934. III. 12; V. 26 2 h.; 1937. X. 13 1 h.); 17. Cz. (1941. V. 30 3 h.); 18. Cz. (1933. VII. 20 4 h. 1 n.; 1936. V. 2 1 n.; 1939. VII. 2 1 h.; 1943. V. 22); 20. Cz. (1934. IV. 10 1 h. 3 n.); 21. Cz. (1934. III. 28 2 h. 2 n.); 23. Cz. (1934. V. 12 2 h. 3 n.); 24. Cz. (1933. VII. 15. 1 h.); 26. Cz. (1936. III. 26 3 n.); 27. Cz. (1934. IV. 20 2 n.); 30. Cz. (1940. V. 11 1 n.); 32. Cz. (1940. V. 11 2 h. 2 n.); 33. Cz. (1935. VIII. 1 1 h. 1 n.); 35. Cso. (1934. V. 5 1 h.); 36. Cso. (1954. VI. 6 2 h. 2 n.); 37. Cz. (1940. VIII. 16 7 h. 3 n. 1 lárva); 38. Cz. (1943. IV. 8 1 n.); 43. Cz. (1940. V. 23. 2 h. 2 n.); 44. Cso. (1956. IV. 4 2 h. 3 n.; in copula); 47. Cz. (1934. III. 26 3 h. 3 n.); 51. Cz. (1939. V. 25 1 h.); 52. Cso. (1954. VIII. 1 3 h. 1 n.); 53. Cso.

(1955. VI. 18 in copula); 54. Cz. (1934. IV. 21 1 h. 3 n.; 1934. VI. 23 2 h.); 56. Cz. (1942. V. 28 1 n.); 60. Cz. (1942. VIII. 24; VIII. 25 1 n. 4 lárva).

5. Gerris gibbifer Schumm.

»Szeged« Ve. (IV. 5); 5. Cz. (1937. V. 10 1 h.); 23. Cz. (1934. V. 12 1 h.); 26. Cz. (1940. IV. 11 1 h.); 54. Cz. (1934. IV. 21).

6. Gerris odontogaster Zett.

»Szeged« Ve. (IV. 5) »Hmvasárhely« Bodn. (No. 4833); 17. Cz. (1934. V. 19 1 n.); 23. Cz. (1934. V. 12 1 h.); 32. Cz. (1936. IV. 4 1 n.); 54. Cz. (1934. VI. 23 1 h. 2 n.); »Halas« Ku. (1925. III. 1).

7. Gerris lacustris L.

»Szeged« Ve. (III. 25); 3. Horv. (1874. IV. 19); 5. Cz. (1937. V. 10 1 n.); 6. Horv. (1874. IV. 24; Cz. 1934. X. 10 1 h.); »Hmvasárhely« (No. 4832 sz.) Bodn. 1 h. 1 n.;

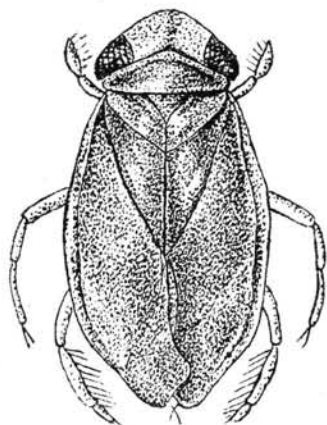

Fig. 10. kép. *Micronecta scholtzi* Fieb. 2 mm

16. Cz. (1934. III. 12 1 h.); 23. Cz. (1934. V. 12 1 h.); 38. Cz. (1933. XI. 21 1 n.; 1943. IV. 8 2 h.); 43. Cz. (1933. VII. 23); 47. Cz. (1934. III. 26 1 h.); 54. Cz. (1934. IV. 21 1 h.).

8. Gerris argentatus Schumm.

»Szeged« Ve. (III. 25); Z.—S. (1934. III. 3 1 h.); 6. Horv. (1874. IV. 19); 9. Cz. (1932. IX. 26 1 h. n.; 1933. III. 31 1 h. 2 n.; IV. 13 1 h. 1 n.; 1934. X. 6 2 h. 1 n.); 12. Cz. (1935. VIII. 23 1 n.); 16. Cz. (1933. X. 30 1 h.; XI. 9 1 h.; 1934. V. 26 1 h. 2 n.; 1937. X. 13 1 h.); 17. Cz. (1934. V. 19 1 h. 1 n.; 1938. V. 23 1 n.); 18. Cz. (1933. VII. 20 1 n.; X. 22 1 n.; 1943. V. 22 1 h. 1 n.); 23. Cz. (1934. V. 2 1 h.); 30. Cz. (1941. IX. 27 3 h. 9 n. 4 lárva); 32. Cz. (1936. IV. 4; 1940. V. 11 3 h.); 35. Cso. (1934. V. 5 1 h.); 43. Cz. (1934. IX. 20 2 h. 4 lárva); 47. Cz. (1934. III. 26 1 n.); 54. Cso. (1934. IV. 21 1 h.); Cz. (1934. VI. 23 1 lárva).

9. Velia currens F.

Egyetlen példány a hmvasárhelyi Bodnár-féle gyűjteményben »Hmvasárhely« (No. 4827) jelzéssel!

10. Microvelia reticulata Burm.

a. mikroptera:

9. Cz. (1932. IX. 26; 1934. X. 6 2 h. 3 n.); 6. Cz. (1934. X. 10 4 h.); 16. Cz. (1933. X. 30 3 h. 4 n.; 1934. III. 12 3 h.; V. 26 2 h. 3 n.); 17. Cz. (1934. V. 19; VIII. 10 4 h.; 1938. V. 23 4 h.); 18. Cz. (1934. IV. 10 2 n.); 20. Cz. (1934. IV. 10 3 h. 2 n.); 23. Cz. (1934. V. 12 2 h.); 32. Cz. (1940. V. 11 2 h.); 34. Cz. (1936. V. 30 3 h. 4 n.); 35. Cso. (1934. V. 5 in copula); 38. Cz. (1933. XI. 11 3 h.; 1934. XI. 17 4 h. 3 n.);

sok lárva); 41. Cz. (1933. XI. 22; XI. 26 3 h.); 44. Cso. (1934. IV. 10 3 h. 3 n.; 1956. IV. 4 4 h. 5 n.); 45. Cz. (1935. VII. 2 3 n.); 47. Cz. (1934. III. 23; III. 26 2 h.); 49. Cz. (1934. XII. 5 5 h.); 51. Cz. (1933. XII. 3 3 n.); 54. Cso. (1934. IV. 21; Cz. 1934. VI. 23 5 h. 8 n.); 60. Horv. (1874. IV. 23; Cz. 1942. VIII. 24);
b. makroptera:

15. Cz. (1934. III. 12; 1934. V. 26 2 h. 4 n.); 17. Cz. (1934. V. 19. 4 h.); 18. Cz. (1934. X. 24 4 n.); 38. Cz. (1933. XI. 21 3 h.); 44. Cso. (1934. IV. 28 3 h. 4 n.; 1956. IV. 4 h. 3 n.); 47. Cz. (1934. III. 23 5 h.); 50. Cz. (1934. IV. 21 3 h. 2 n.); 54. Cso. (1934. IV. 21 3 h.; Cz. 1934. VI. 23 4 h.).

11. *Mesovelia furcata* Muls.

10. Cz. (1938. VI. 6 1 n.); 11. Cz. (1935. VIII. 24 7 h. 12 n. 1 lárva); 12. Cz. (1934. IX. 7 13 h. 8 n.; 1935. VIII. 23 6 h. 12 n.); 16. Cz. (1933. VIII. 30 3 h.; X. 30 3 h.

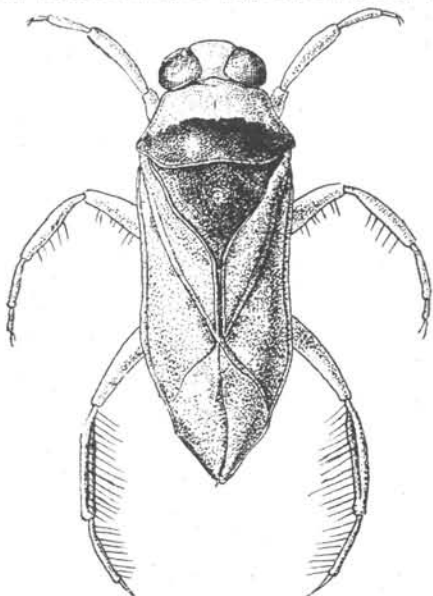

Fig. 11. kép. *Notonecta glauca* L. 15 mm

2 n.; 1934. V. 26 5 h. 2 n. 4 lárva; 1942. V. 27 5 h. 6 n. 2 lárva); 17. Cz. (1934. V. 19 3 h. 1 n. 1 lárva; 1935. VI. 5 1 h.; 1941. V. 30 1 n.); 34. Cz. (1935. IX. 16); 35. Cso. (1934. V. 5 1 lárva); 59. Cz. (1936. VIII. 21 1 h.); 60. Cz. (1942. VIII. 23—24—26 1 h. 2 n. 2 lárva); «Kiskunhalas» Horv. (1932. VIII.); Du.

12. *Hebrus pusillus* Fall.

makroptera:

17. Cz. (1934. V. 19. 2 h.); 18. Cz. (1934. X. 24 1 h.); 30. Cz. (1941. IX. 27 2 n.); 45. Cz. (1935. VII. 2 1 h.); 50. Cz. (1935. VI. 16 2 h. 1 n.); 51. Cz. (1935. VI. 29 2 h.; 1938. VIII. 30 3 h.); 54. Cso. (1934. IV. 21 2 n.); 60. Horv. (1874. IV. 23; Cz. 1942. VIII. 24).

13. *Hebrus ruficeps* Thoms.

a. mikroptera:

18. Cz. (1934. X. 24 4 h. 5 n.; XI. 8 3 h. 4 n.; XII. 13 2 h. 3 n.; 1938. VI. 2 4 h.)
34. Cz. (1936. V. 30 4 h. 6 n.); 38. Cz. (1933. XI. 21 4 h.; 1934. XI. 17 4 h. 3 n.);
39. Cz. (1924. VIII. 10 3 h.; 1933. XI. 29 4 h. 5 n.; 1934. VI. 11 4 h. 3 n.); 40. Cz. (1933. XI. 25 4 h.); 41. Cz. (1933. XI. 22 4 h. 3 n.; XI. 26 sok lárva); 42. Cz. (1934. V. 13 3 h. 2 n.; X. 1 4 h.; XI. 8 3 h. 2 n.); 44. Cso. (1934. IV. 28 2 h. 3 n.); 45. Cz. (1934. XI. 11 3 h. 4 n.; 1935. VII. 2 3 h. 4 n.); 46. Cz. (1938. VI. 5 3 h.); 49. Cz.

(1934. XII. 5 3 h.); 50. Cz. (1934. X. 28 2 h. 3 n.; XI. 4 3 h.; XI. 16 3 n.; 1935. VI. 6 3 h.; VI. 29 4 h. 1 n.); 51. Cz. (1934. XI. 11 3 h.; 1935. VI. 29 3 h. 2 n.; 1938. VIII. 30 3 h. 6 n.).

b. makroptera:

9. (Szt. Mihálytelek) Cz. (1936. V. 20 1 h.); 50. Cz. (1935. VI. 29 2 h.).

14. *Corixa punctata* Illig.

»Szeged« Ve. (1894. VII. 6; VII. 10); »Hmvásárhely« Bodn. (No. 4882. sz.) Ívlámpákhoz repültek! 3. Cz. (1932. IX. 29 1 n.); 6. Horv. (1874. IV. 24); Cz. (1934. X. 10 1 h.); 9. Cz. (1932. X. 6 3 h. 3 n.; 1934. IX. 26 1 h.); 12. Cz. (1933. VIII. 8 3 h.); 17. Cz. (1941. V. 30 1 h. 2 n.); 19. Cz. (1933. VIII. 21 1 h.; X. 16 1 h.; 1941. X. 15 6 h. 4 n.); 20. Cz. (1933. X. 15); 21. Cz. (1932. X. 23 2 h. 1 n.; XI. 5 1 h. 1 n.; 1939. VII. 10 1 h.); 25. Cz. (1932. X. 23); 26. Cz. (1941. V. 5 1 h.); 28. (1932. XI. 16 3 n.); 32. Cz. (1941. X. 4 1 h. 10 n.); 33. Cz. (1932. X. 23 1 h. 1 n.; 1933. IX. 24 1 h. 1 n.); 37. Cz. (1940. VIII. 16 1 h. 1 n.; 1942. VIII. 4 2 h. 1 n.); 38.

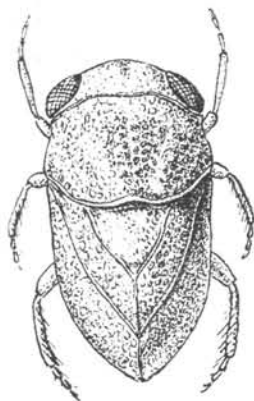

Fig. 12. kép. *Plea leachi* McGreg & Kirk 2,6 mm

Du. (1927. III. 16); Cz. (1933. IX. 24 1 h. 1 n.); 45. Cz. (1932. X. 16 1 h.); 51. Cz. (1933. IX. 14 1 h. 2 n.); 57. Fe. (1921. IX., X.; Du. 1922. VII. 3); 58. Cz. (1936. VIII. 20 1 h.; 1938. VIII. 22 1 n.); 60. Cz. (1942. VIII. 24 1 h. 1 n.); »Halas« Ku. (1932. IX. 4); »Szentés« (Tisza védtöltése) Horv. (1874. V. 8).

15. *Corixa affinis* Leach.

»Szeged« Ve. (1894. VIII. 19), Brancsik; »Szeged« és »Szeged-Felsőközpont« Ku. (1912); 3. Cz. (1932. IX. 25 2 h. 1 n.; IX. 29 1 h. 1 n.); 9. Cz. (1932. IX. 26; X. 6; XI. 20 9 h. 6 n.; 1933. IV. 13 2 h. 1 n.); 12. Cz. (1933. VIII. 8 4 h. 2 n.); 14. Cso. (1955. VI. 23 sok, in copula); 16. Cz. (1934. III. 12 5 h. 4 n.; V. 26 1 h. 2 n.; 1935. X. 19 2 h. 2 n.; 1937. X. 13 2 h.); 17. Cz. (1933. VII. 11 2 h. 2 n.; 1941. V. 30 2 h.); 18. Cz. (1933. X. 16 2 h. 2 n.; 1935. X. 5 8 h. 6 n.); 19. Cz. (1933. VIII. 11 sok, in copula; VIII. 21 sok, in copula, 2 lárva; X. 16 4 h.; 1941. X. 15 3 h. 1 n.); 20. Cz. (1933. X. 15 3 h. 2 n.); 21. Cz. (1932. XI. 15; XI. 20; X. 23; 1933. VII. 1 2 h.; 1934. III. 28 1 n.); 22. Cz. (1941. X. 2 2 h. 1 n.); 23. Cz. (1934. V. 12 2 h. 1 n.); 25. Cz. (1932. X. 23 1 h.); 28. Cz. (1932. X. 23 2 h.; XI. 16 1 h.); 32. Cz. (1941. X. 4 2 h.); 33. Cz. (1932. X. 23 2 h.; 1933. VIII. 1 2 h. 1 n.); 34. Cz. (1935. IX. 16 2 h.); 36. Cz. 1933. IX. 4 4 h. 2 n.; 1940. VI. 22 2 h.); 37. Cz. (1940. VIII. 14—15—16 11 h. 13 n.); 38. Cz. (1933. IX. 24 3 h. 1 n.); 43. Cz. (1933. VII. 23 2 h. 3 n.; 1934. IX. 20 1 h. 1 n.); 44. Cso. (1934. IV. 2 5 h. 3 n.); 45. Cz. (1932. X. 16 2 h.); 46. Cso. (1954. VI. 7 6 h. 3 n., in copula, sok lárva); 47. Cz. (1934. III. 26 2 h.); 54. Cso. (1934. IV. 21 2 h. 1 n.; Cz. 1934. VI. 23 2 h.); 58. Cz. (1935. VIII. 20 2 h. 2 n.; 1938. VIII. 23 3 h.); 60. Cz. (1942. VIII. 24—25—26 2 h. 3 n.); »Halas« Ku. (1932. IX. 4); »Orosháza« Fu. (1931. VII. 9).

16. Sigara hieroglyphica Duf.

»Szegeď«, Ve. (VII. 4, VIII. 20); »Újszegeď. Népkert« Horv. (1874. IV. 21) Cz. (1916. VI. 8); 3. Cz. (1932. IX. 29); 6. Cz. (1932. IX. 11 4 h.); 7. Cz. (1940. VIII. 29 14 h. 17 n. 14 lárva); 9. Cz. (1932. IX. 26 3 h.); 1933. III. 31 3 n.); 11. Cz. (1934. IX. 7 5 h.); 12. Cz. (1933. V. 6 3 n.; VIII. 8 6 n.); 16. Cz. (1933. VIII. 30 3 h.; X. 30 2 n.; IX. 9 5 n.; 1934. III. 12 3 h.; V. 26 5 h. 3 n.; 1935. X. 19 2 n.; 1938. VIII. 28 4 n.); 17. Cz. (1932. V. 24 3 n.; 1933. VI. 2 4 n.; 1941. V. 30 9 h. 6 n.); 18. Cz. (1933. VII. 20 3 h.; 1936. V. 2 3 n.; 1942. VI. 21 1 h. 3 n.); 19. Cz. (1933. VIII. 11; VIII. 21 3 h. 4 n.; X. 16 4 h. 4 n.; 1941. X. 15 nagyon sok, 8 h. 8 n.); 20. Cz. (1933. XI. 15 6 h.); 21. Cz. (1932. X. 23 3 n.; XI. 5 4 n.; XI. 20 2 h. 2 n.; 1933. VII. 1 3 h.; 1934. III. 28 5 h.); 22. Cz. (1933. VI. 15 3 h.; 1941. X. 2 4 h. 10 n.); 23. Cz. (1934. V. 12 4 h.); 25. Cz. (1932. X. 23 3 h.); 26. Cz. (1932. XI. 20 6 n.; 1933. VI. 15 4 h.); 28. Cz. (1932. XI. 16 4 h.); 31. Cz. (1935. X. 11 2 h.); 32.

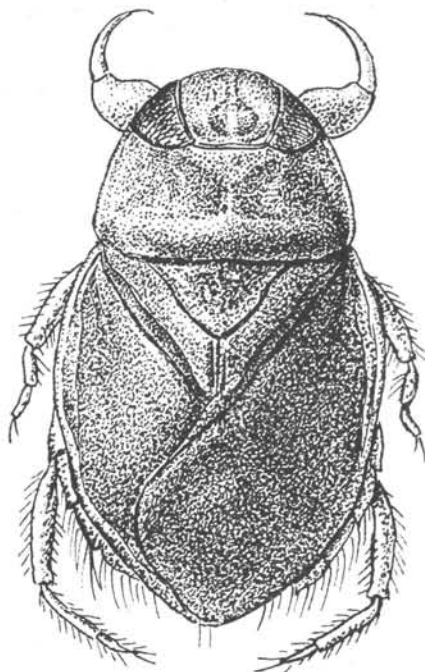

Fig. 13. kép. *Naucoris cimicoides* L. 14 mm

Cz. (1936. V. 22 3 h. 4 n.); 33. Cz. (1932. IX. 23 3 n.; 1933. VIII. 1 4 h.; 1934. VII. 5 6 h.); 34. Cz. (1937. V. 11 4 h. 3 n.); 35. Horv. (1899. VIII. 8); 36. Cz. (1933. IX. 4 5 h.; 1940. VI. 2 3 h. 2 n.); 37. Cz. (1940. VIII. 5 23 h. 9 n.); 38. Cz. (1933. IX. 24 5 n.); 43. Cz. (1933. VII. 23 3 h.; 1934. IX. 20 2 n.; 1941. VI. 23 1 h. 2 n.; 1942. VI. 27 5 h. 7 n.); 44. Cso. (1934. IV. 2 2 h. 2 n.); 46. Cz. (1940/ V. 23 1 h.); 47. Cz. (1934. III. 26 3 h.); 51. Cz. (1938. VIII. 30 3 h.); 52. Cso. (1954. VIII. 1 2 h. 1 n.); 53. Cso. (1955. VI. 18 6 h.); 54. Cz. (1932. IX. 5 3 h.; 1934. IV. 21 4 h.; VI. 23 3 h. 2 n.); 55. Cz. (1933. X. 1 4 h.); 58. Cz. (1936. VIII. 20 3 h.; 1938. VIII. 22—23 10 h. 9 n.); 59. Cz. (1936. VIII. 21 1 h. 1 n.); 60. Horv. (1874. IV. 23; 1899. VIII. 28); Cz. (1942. VIII. 23 16 h. 7 n.); 61. Cz. (1941. VIII. 18 10 h. 7 n.); »Halas«. Ku. (1932. VIII. 3); »Orosháza«. Fu. (1931. IX. 12).

17. Sigara linnei Fieb.

»Szegeď«, Ve. (VII. 17; VII. 24); Z.—S. (1942. X. 11); »Hmvasárhely«. Bodn. (No. 4883 sz. tömegesen!); 3. Cz. (1932. IX. 29 4 n.); 6. Cz. (1932. IX. 11 3 n.);

9. Cz. (1932. X. 6; XI. 20; 1933. III. 31; IV. 13; IX. 26; 1934. X. 6; 1936. IX. 24 18 h. 15 n.); 12. Cz. (1933. VIII. 8 4 h.); 16. Cz. (1933. VIII. 30 3 h.; X. 30 2 n.; XI. 9 2 n.; 1934. III. 12 1 h.); 17. Cz. (1932. IX. 22 4 n.; 1933. VII. 11 6 h. 4 n.); 18. Cz. (1933. VII. 20; X. 22; 1943. V. 22 1 n.); 19. Cz. (1941. X. 15 rengeteg n.); 21. Cz. (1932. XI. 5 4 h. 5 n.); 22. Cz. (1932. X. 6 3 n.; XI. 20 4 n.); 26. Cz. (1940. IV. 15 4 h.); 30. Cz. (1941. IX. 27 1 n.); 31. Cz. (1935. X. 11 4 n.); 33. Cz. (1934. VII. 5 6 h. 4 n.); 35. Horv. (1899. VIII. 8); 36. Cz. (1936. IX. 25 1 n.); 37. Cz. (1940. VIII. 14 2 h.); 38. Du. (1927. III. 16); Cz. (1933. IX. 24 4 h.); 43. Cz. (1933. VII. 23 6 h.; 1934. IX. 20 4 n.); 44. Cso. (1934. IV. 2 2 h.); 50. Cz. (1934. XI. 16 5 n.; 1935. VI. 16 3 h.); 51. Cz. (1933. IX. 14 4 n.); 54. Cso. (1934. IV. 21; Cz. 1934. VI. 23); 57. Fe. (1921. IX—X; Du. 1922. VII. 3); »Szentés-Népkert« Horv. (1874. V. 8); »Halas« Ku. (1925. III. 21—23; 1932. VIII. 30).

18. Sigara striata L.

»Szeged« Ve. (VII. 17); Z.—S. (1931. IX.); »Hmvasárhely« Bodn. (No. 4884 sz.); 6. Cz. (1934. X. 10 4 h.); 10. Cz. (1938. VI. 6 3 h.); 15. Cz. (1934. V. 19 6 h.

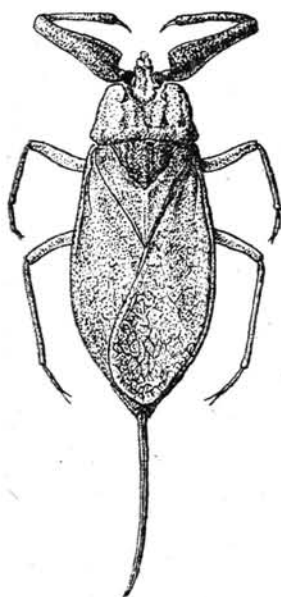

Fig. 14. kép. *Nepa rubra* L. 20 mm

3 n.); 17. Cz. (1932. V. 24 3 h. 2 n.; 1933. VII. 11 3 h.; 1934. V. 19 6 h. 4 n.); 18. Cz. (1933. VII. 20 1 h.); 32. Cz. (1941. X. 4 6 n.); 33. Cz. (1933. VIII. 1 5 h. 3 n.); 34. Cz. (1936. V. 30 6 h.); 35. Horv. (1899. VIII. 8); 36. Cz. (1936. IX. 25 4 h. 3 n.); 37. Cz. (1940. VIII. 15 1 h.; 1942. VIII. 15 6 h.); 58. Cz. (1936. VIII. 20 1 h.); »Makó« Horv. (1887. VIII. 17).

19. Sigara falleni Fieb.

3. Cz. (1932. IX. 29 1 n.); 6. Cz. (1932. IX. 11 2 h.; 1934. X. 10 2 n.); 9. Cz. (1933. III. 31; IV. 13; 1934. X. 6 3 h. 1 n.); 12. Cz. (1933. VIII. 8 1 h.); 16. Cz. (1934. V. 26 2 h.); 17. Cz. (1933. VI. 2; VII. 11 4 h. 1 n.); 18. Cz. (1933. VII. 20 1 h.; X. 22 2 n.); 33. Cz. (1933. VIII. 1 2 n.; 1934. VII. 5 2 h.); 34. Cz. (1936. V. 30; 1937. V. 11 2 h.); 35. Horv. (1899. VIII. 8, lámpához!); 36. Cz. (1936. IX. 25 2 n.); 38. Cz. (1933. IX. 24 3 h. 1 n.); 58. Cz. (1939. VIII. 15 2 h.); 60. Cz. (1941. VIII. 23—27; 1942. VIII. 27 4 h. 6 n.).

20. *Sigara distincta* Fieb.

58. Cz. (1939. VIII. 15 1 n.); 60. Cz. (1942. VIII. 25—27 4 h. 1 n.); »Hmvásárhely« Bodn. (No. 4886 sz.).

21. *Sigara nigrolineata* Fieb.

60. Cz. (1942. VIII. 25 1 h. 1 n.).

22. *Sigara (Callicorixa) concinna* Fieb.

»Szeged« Ve. (1887. VIII. 7; 1893. VII. 11); Cz. (1916. VI. 8); 16. Cz. (1942. V. 27; V. 30 2 h. 2 n.); 26. Cz. (1936. VIII. 26 3 h.); 35. Horv. (1899. VIII. 8); 38. Du.

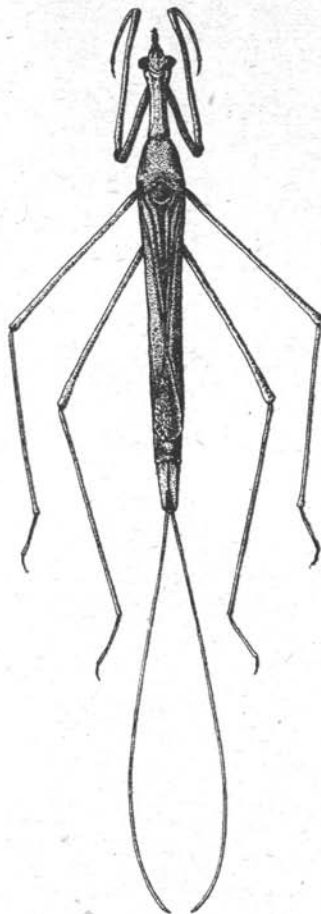

Fig. 15. kép. *Ranatra linearis* L. 35 mm

(1927. VIII. 6); 58. Cz. (1936. VIII. 20 4 h.; 1938. VIII. 22—23 3 h.; 1939. VIII. 15 2 h. 1 n.); »Orosháza« Fu. (1931. VII. 9).

23. *Cymatia rogenhoferi* Fieb.

»Szeged« Cz. (1916. VI. 8); »Tápé« Ve. (1895. VI. 29; VII. 25; VIII. 18); 9. Cz. (1932. IX. 16 3 n.; IX. 26 4 h. 1 n.); 12. Cz. (1933. VIII. 8 3 h.); 15. Cz. (1938. VII. 28 2 h.); 16. Cz. (1933. VIII. 30 3 h.; 1934. V. 26 2 h.; 1937. X. 23 3 n.); 17. Cz. (1941. V. 30 3 h.); 18. Cz. (1933. VII. 20 1 h.); 19. Cz. (1941.

X. 15 3 h. 1 n.); 21. Cz. (1932. X. 23; XI. 5; XI. 23; 1933. VII. 1; 1935. IV. 24; 1940. IV. 17 bőven); 22. Cz. (1932. IX. 16 6 h.; 1933. VI. 15 4 h.); 33. Cz. (1932. X. 23 2 h. 1 n.); 35. Horv. (1899. VIII. 8); 36. Cz. (1933. IX. 4 4 h.); 38. Cz. (1933. IX. 24 4 n.); 43. Cz. (1933. VII. 23 3 h. 1 n.); 47. Cz. (1937. III. 26 2 h.); 48. Cz. (1934. III. 23 3 h.); 60. Cz. (1942. VIII. 24 4 h. 1 n.); »Szentés« Horv. (1899. VIII. 8).

24. *Cymatia coleoptrata* Fabr.

»Hmvásárhely« Horv. (1874. V. 2); 9. Cz. (1932. IX. 26 4 n.; 1933. III. 1 2 h.; 1934. V. 5 5 h. 1 n.; 1942. IV. 29 3 h.); 16. Cz. (1933. VIII. 30 3 h.; X. 30 4 n.; XI. 9 1 h. 1 n.; 1934. III. 12 2 h.; V. 19 1 h. 2 n. V. 26 3 h.); 17. Cz. (1893. VII. 11 3 h.; 1934. X. 22 3 h. 3 n.; 1941. X. 15 1 h. 1 n. in copula); 18. Cz. (1934. XI. 8 2 n.); 21. Cz. (1933. IV. 30 1 h.); 22. Cz. (1941. X. 2 2 h. 3 n.; 1942. IX. 26 4 n.); 35. Horv. (1899. VIII. 8); 44. Cso. (1956. IV. 4 2 h. 2 n.); 51. Cz. (1933. IX. 14 2 h. 3 n.); 60. Cz. (1942. VIII. 25—26 3 h. 2 n.); 61. Cz. (1941. VIII. 18 3 h.).

25. *Micronecta minutissima* L.

Mindezideig biztos előfordulása kétes. Czögler gyűjteményének 16 példánya nem *M. minutissima*! Horváth Géza naplójegyzeteiben Algyőről (1899. VIII. 8) említ *Micronecta pusilla*-t is! A példányokat nem láttam.

26. *Micronecta meridionalis* Costa (*Micronecta scholtzi* Fieb.)

3. Cz. (1938. VII. 8 2 h. 1 n.); 10. Cz. (1937. VIII. 22 3 h.; 1938. VI. 6 2 h. 1 n.); 15. Cz. (1933. VIII. 30 2 h.; 1938. VII. 28 2 h.); 16. Cz. (1933. VIII. 30 2 h. 5 n.; X. 30 4 n.; 1934. V. 26 4 h. 3 n.); 17. Cz. (1938. V. 23 3 h. 2 n.); 18. Cz. (1934. XII. 14 4 n.; 1938. VI. 2 4 h. 2 n.); 36. Cz. (1933. IX. 4 4 n.; 1938. IX. 10 3 h. 1 n.; 1940. VI. 22 4 h.); 45. Cz. (1935. VI. 2 2 h. 3 n.); 58. Cz. (1938. VIII. 23 4 h.); 60. Cz. (1942. VIII. 23—25 2 h.).

27. *Notonecta glauca* L.

»Szeged« Ve. (IV. 10); Z.—S.; »Hmvásárhely« Bodn. (No. 4876 sz.); »Csongrád« Horv. (1874. V. 10); 6. Cz. (1934. X. 10 1 h. 1 n.); 9. Cz. (1932. IX. 26 1 h.; X. 6 1 h. 1 n.; XI. 30 2 h. sok lárvá; 1933. III. 31 1 n.; IV. 13 1 h. 2 n.); 11. Cz. (1935. VIII. 24 1 n.); 14. Cso. (1955. VI. 23 2 h.); 16. Cz. (1932. X. 10 1 h. 1 n.; 1934. III. 12 1 h.); 17. Cz. (1933. VII. 1 2 n.); 18. Cz. (1933. VII. 20 2 h.; X. 16 2 h. 1 n. 4 lárvá); 19. Cz. (1933. VIII. 11 2 h.; 1937. V. 8 2 h.); 21. Cz. (1932. X. 5 2 h. 3 n.; XI. 5 4 n.); 24. Cz. (1933. VII. 15 3 h.); 25. Cz. (1932. X. 23 4 n.); 26. Cz. (1936. III. 26 1 h.); 27. Cz. (1934. V. 20 2 h.); 29. Cz. (1933. X. 8 4 n.); 31. Cz. (1935. X. 11 4 n.); 33. Cz. (1934. VII. 5 3 h.); 34. Cz. (1935. IX. 16 4 n.; 1937. V. 11 4 h.); 36. Cz. (1933. IX. 4 6 n.); 38. Cz. (1933. IX. 24 3 n.); 43. Cz. (1933. VII. 23 4 h.); 44. Cso. (1934. IV. 2 5 h. 3 n.); 45. Cz. (1932. X. 16 2 h. 3 n.); 46. Cso. (1954. VI. 7 3 h.); 47. Sza.—Pa.; Cz. (1934. III. 26 2 h.); 48. Cz. (1934. III. 26 2 h.); 51. Cz. (1933. IX. 14 2 n.); 52. Cso. (1954. VIII. 1 3 h. 3 n.); 54. Cz. (1934. VI. 23 2 h.); 58. Cz. (1938. VIII. 23 5 h. 4 n.; 1939. VIII. 15 3 h. 3 n.).

28. *Notonecta marmorea* F.

»Szeged« Ku. (1912.); »Hmvásárhely« Bodn. (No. 4878 sz.); 6. Cz. (1932. IX. 11; 1934. X. 10 4 h. 3 n.); 9. Cz. (1932. IX. 26 2 n.; X. 6 3; 1933. III. 31 3 h. 1 n.; IV. 3 4 h.; 1934. X. 6 4 h. 1 n.); 11. Cz. (1933. VIII. 8 4 h.); 12. Cz. (1934. IX. 7 4 h. 1 n.); 16. Cz. (1933. X. 10 2 n.); 17. Cz. (1932. IX. 15 3 n.; 1933. VII. 1 4 h.; 1941. V. 30 1 h.); 18. Cz. (1933. VII. 20 6 h. 4 n.; X. 16 4 n.; 1943. V. 22 3 h. 2 n.); 19. Cz. (1933. VIII. 11 4 h.); 21. Cz. (1932. X. 23 4 n.; XI. 5 3 h. 3 n.; 1939. VII. 10 4 h. 3 n.); 22. Cz. (1932. XI. 20 4 n.; 1941. X. 2 3 h. 4 n.); 24. Cz. (1933. VII. 15 6 h. 4 n.); 28. Cz. (1932. XI. 16 3 h. 4 n.); 32. Cz. (1941. X. 4 3 h. 4 n.); 33. Cz. (1932. X. 23 3 n.; 1933. VIII. 1 4 h. 3 n.); 34. Cz. (1937. V. 11 6 h. 4 n.); 36. Cz. (1933. IX. 4 3 h. 3 n.; 1934. XII. 12 3 h. 4 n.; 1940. VI. 22 1 h. 3 n.); 37. Cz. (1940. VIII. 14—16 3 h. 5 n.; 1942. VIII. 4 2 h.); 38. Cz. (1933. IX. 24 2 h. 3 n.; 1935. IX. 25 2 h. 2 n.); 43. Cz. (1933. VII. 23 2 h.); 45. Cz. (1932. X. 16 3 h. 5 n.; 1934. IX. 11 3 h. 4 n.; 1935. VII. 2 6 h. 3 n.); 47. Cz. (1934. III. 26 2 h. 2 n.); 51. Cz. (1939. VI. 5 4 h. 2 n.); 54. Cso. (1934. IV. 21 2 h. 3 n.); 60. Cz. (1942. VIII. 26—27 3 h. 6 n.).

29. *Plea leachi* McGreg & Kirk

»Szeged« Ve. (V. 11); Horv. (1874. IV. 24); Z.—S. (1933. VI. 24); »Hmvásárhely« Horv. (1874. V. 2); 6. Cz. (1934. X. 10 4 n.); 9. Cz. (1933. IV. 13 5 h.; 1934. X. 6 4 h. 5 n.); 12. Cz. (1933. V. 6 3 h.; 1935. VIII. 23 4 h. 3 n.); 15. Cz. (1934. V. 19 3 h.); 16. Cz. (1932. XI. 16 3 n.; 1933. IV. 13 4 h.; VIII. 30 3 h. 3 n.; X. 10 3 n.; X. 30 4 n.; XI. 9 4 h. 1 n.; 1934. III. 12 3 h.; 1937. X. 13 4 n.); 17. Cz. (1933. VI. 2 3 h.; 1934. V. 19 4 h. 3 n.; VIII. 10 3 h.; 1935. VI. 5 3 n.; 1938. V. 23 1 h. 1 n.; 1940. V. 8 1 h. 4 n.; VI. 9 2 h.; VI. 15 3 h.; 1941. X. 15 4 h. 4 n.); 18. Cz. (1933. VII. 20; X. 22; 1934. XI. 8 3 h.; 1942. VI. 21 4 h. 7 n.); 19. Cz. (1933. VIII. 21 8 h. 7 n.); 20. Cz. (1934. IV. 10 9 h. 16 n.); 21. Cz. (1932. X. 23; XI. 5; 1933. IV. 30; 1934. III. 28; IX. 27; 1935. IV. 24; 1940. IV. 17 24 h. 16 n.); 22. Cz. (1941. X. 2; 1942. IX. 26; 1943. IX. 26 14 h. 27 n.); 23. Cz. (1934. V. 2; V. 12 6 h.); 26. Cz. (1941. V. 5 4 h. 4 n.); 28. Cz. (1932. XI. 16; 1933. IV. 13 6 h. 8 n.); 32. Cz. (1935. III. 29; IX. 30; 1940. V. 11; 1941. V. 31; X. 4 19 h. 26 n.); 33. Cz. (1935. IV. 14 2 h. 2 n.); 34. Cz. (1936. V. 30 3 h. 4 n.); 35. Cz. (1934. V. 5 6 h. 5 n.); 36. Cz. (1934. XII. 12 1 h. 2 n.); 37. Cz. (1940. VIII. 14 3 h. 4 n.); 38. Cz. (1933. IX. 24 4 n.); 39. Cz. (1940. V. 11 6 h.); 43. Cz. (1934. IX. 20; 1940. VI. 23 7 h. 9 n.); 44. Cso. (1934. IV. 28; 1956. IV. 4 2 h.); 46. Cz. (1940. V. 23 2 h.); 47. Cz. (1934. III. 26 3 h. 3 n.); 51. Cz. (1933. IX. 14; 1935. VI. 29 3 h. 3 n.); 54. Cso. (1934. IV. 21; Cz. 1934. VI. 23 6 h. 4 n.); 56. Cz. (1934. X. 10 6 n.); 57. Cz. (1941. IX. 25 4 h. 6 n.); 60. Horv. (1874. IV. 23 tömegesen!); Cz. (1942. VIII. 24—28 8 h. 17 n.); »Szentés-Népkert« Horv. (1874. V. 8).

30. *Naucoris cimicoides* L.

»Szeged« Ve. (III. 19; X. 24); Z.—S. (1932. X. 15); Sti.; »Tápé« Z.—S. (1932. IX. 9); »Hmvásárhely« Bodn. (No. 4873. sz.); 1. Cz. (1935. VII. 30 3 h.); 2. Cz. (1935. IX. 8; IX. 16 6 n.); 3. Cz. (1936. III. 5 3 h.); 9. Cz. (1932. IX. 16; IX. 26; X. 6; XI. 20; 1933. III. 31; IV. 13; 1934. X. 6; 1936. V. 18 20 h. 24 n.); 10. Cz. (1937. VIII. 22; 1938. VI. 6 4 h. 3 n.); 12. Cz. (1933. VIII. 8; 1935. VIII. 23 6 h. 7 n.); 16. Cz. (1933. VIII. 30; X. 10; 1934. III. 12; V. 26; 1937. X. 13; 1942. V. 30 15 h. 14 n.); 17. Cz. (1932. IX. 15; 1933. VI. 2; VII. 11; 1934. V. 19; VIII. 10; 1935. VI. 5; 1941. V. 30; X. 15 20 h. 30 n.); 18. Cz. (1933. VII. 20; X. 27; 1935. VII. 13; 1936. V. 2; 1942. VI. 21; 1943. V. 22 30 h. 18 n.); 21. Cz. (1933. VII. 10 4 h.); 22. Cz. (1941. X. 2 4 h.); 24. Cz. (1933. VII. 15 6 h.); 26. Cz. (1940. IV. 15 6 n.); 27. Cz. (1934. IV. 20 4 n.); 28. Cz. (1933. IV. 13 4 h.); 30. Cz. (1941. IX. 27 3 h.); 32. Cz. (1936. V. 22; 1941. X. 4 8 h. 5 n.); 33. Cz. (1937. V. 20 6 h.); 34. Cz. (1936. V. 30; 1935. III. 25; IX. 16; 1937. V. 11 8 h. 9 n.); 35. Cso. (1934. V. 5 6 h. 3 n.); 36. Cz. (1940. V. 11 5 h. 3 n.; Horv. 1874. IV. 22 tömegesen!); 37. Cz. (1942. VIII. 15 4 h.); 38. Cz. (1933. X. 13 4 n.); 43. Cz. (1933. VII. 23 6 h.); 46. Cso. (1954. VI. 7 1 h.); 47. Cz. (1934. III. 23; III. 26 3 h.); 48. Cz. (1934. III. 23 1 h.); 51. Cz. (1933. IX. 14; 1942. V. 30 3 h.); 54. Cso. (1934. IV. 21 3 h.); 57. Cz. (1941. IX. 25 1 n.); 58. Cz. (1939. VIII. 15 1 h.); 60. Horv. (1874. IV. 23); Cz. (1942. VIII. 25 2 h.); »Szentés« Horv. (1874. V. 3; V. 8); »Szegvár« Horv. (1874. V. 4); »Kiskunhalas« Horv. (1932. VIII).

31. *Aphelocheirus aestivalis* F.

L. Czögler idézett munkájának adatait 1937. VII. 14., ill. VIII. 2-ig. Közlése óta előkerült adatok:

a. mikroptera:

1. Cz. (1938. VIII. 10 5 h. 7 n. 3 lárva (III. stad.); X. 18 3 h. 6 n.; Cso. (1954. VII. 2 4 h. 3 n.).

b. makroptera:

1. Cz. (1938. VIII. 10 2; X. 18 3 n.; Cso. (1954. VII. 2 6 h.).

32. *Nepa rubra* L.

»Szeged« Ve. (V. 11; VIII. 20); »Hmvásárhely« Bodn. (No. 4874 sz.); 2. Cz. (1936. VII. 8 2 h.); 8. Cz. (1922. V. 22 3 h.); 9. Cz. (1932. IX. 26; 1933. IV. 13; 1936. VI. 20 5 h. 2 n.); 10. Cz. (1937. VIII. 22 3 h.); 11. Cz. (1933. VIII. 8 4 h.); 12. Cz. (1933. V. 6 4 h.); 15. Cz. (1915. V. 25; 1939. V. 14); 16. Cz. (1935. V. 25; 1936. III. 18 4 h. 4 n.); 17. Cz. (1934. V. 19; 1935. VI. 5 4 h.); 18. Cz. (1933. VII. 11; VII. 20; 1935. V. 24; 1936. V. 2; 1942. VI. 21 8 h. 6 n.); 23. Cz. (1934. V. 2; VII. 22 6 h. 6 n.); 26. Cz. (1941. V. 25 2 h. 3 n.); 27. Cz. (1934. IV. 20 1 h. 2 n.); 28.

Cz. (1933. VII. 29; 1940. V. 13 5 h. 1 n.); 29. Cz. (1933. V. 22; VII. 22 3 h. 1 n.). Az állatok hátán és hasán *Acroloxus lacustris* csigák telepedtek meg! 30. Cz. (1941. IX. 27 1 n.); 33. Cz. (1929. VI. 10 1 n.; 1933. VIII. 1 1 n.; 1940. V. 23 4 h. 5 n.); 34. Cz. (1935. IX. 16 3 h.); 35. Cso. (1934. V. 5 3 h.); 36. Cz. (1934. XII. 12 3 n.); 43. Cz. (1936. VI. 28 3 h.); Cso. (1956. IV. 27 2 n.); 44. Cso. (1956. IV. 4 2 n.); 45. Cz. (1935. VI. 2; VII. 2 4 h. 3 n.); 46. Cz. (1942. VI. 14 1 h.); 49. Cz. (1934. XI. 16 2 h.); 50. Cz. (1935. VI. 16; VI. 22 4 n.); 51. Cz. (1935. VI. 29 2 h.); 60. Cz. (1942. VIII. 23—24 2 h.).

33. *Ranatra linearis* L.

»Szeged« Ve. (VIII. 20); »Hmvásárhely« Bodn. (No. 4875 sz.); Z.—S. (1933. XI. 1); 9. Cz. (1932. IX. 26; X. 6; 1933. IV. 13; 1934. X. 25 4 h. 1 n.); 10. Cz. (1937. VIII. 22 2 h.); 12. Cz. (1933. VIII. 8 1 h.); 16. Cz. (1933. X. 10 1 n.); 17. Cz. (1934. VIII. 10 2 h.); 18. Cz. (1933. VII. 20; X. 17; 1943. V. 22 4 h.); 33. Cz. (1932. X. 23; 1933. VIII. 1); 34. Cz. (1937. V. 11; 1938. IV. 25 3 h.); 51. Cz. (1933. IX. 14 1 n.); 54. Cso. (1934. IV. 21 2 h.); 57. Fe.; Cz. (1941. X. 25 2 h.); 60. Cz. (1941. VIII.; 1942. VIII. 24 3 h.).

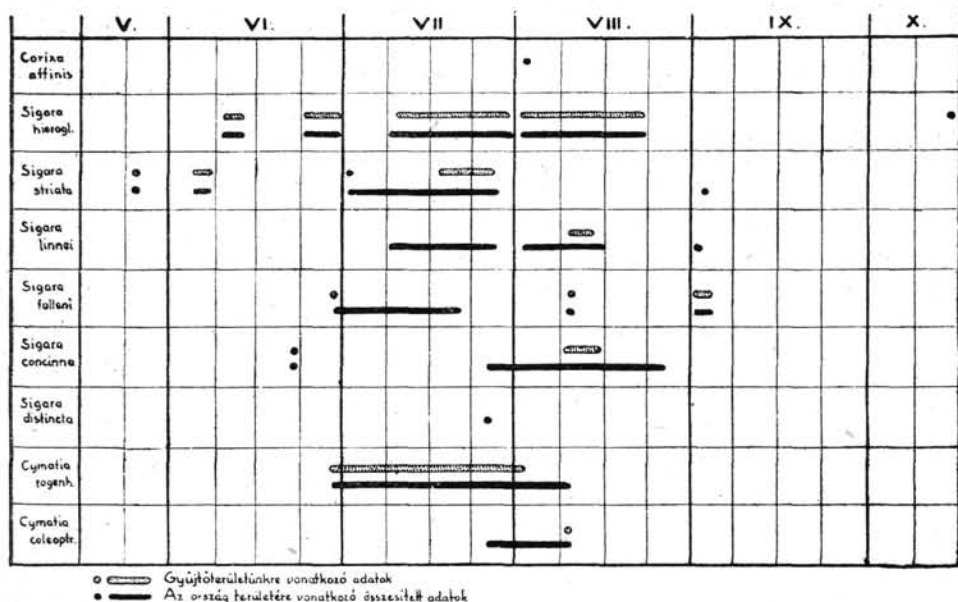

Fig. 16. kép. A vízi Hemipterák röplési idejére vonatkozó adatok

A vízi Hemipterák röplési idejére vonatkozó adatokat táblázatban közlöm. A már említett gyűjtők bőséges adatainak birtokában megállapíthatam, hogy a legkorábban megfigyelt röplési adatok május utolsó, a legkésőbbiek október második hetére esnek

Czögler, és magam is, nagy számban gyűjtöttünk a város belső területén, ablakon berepült példányokat (volt Korona utca és Feketesas utca). Czögler Kálmán a *Sigara hieroglyphica* faj egyedeinek szobába, villanyfényre történt legnagyobb számú beröplését 1933. július 27-én figyelte meg. Feljegyzése szerint július 11-től 25-ig állandó, nagy meleg volt, 27-én a hőség 39°-ig emelkedett. A nemek megoszlásának aránya ekkor 5. h. : 7 n. volt. Utána, 30-án este nagy szél és jó, kiadós eső vetett véget a »rajzásnak«.

A táblázat azt is mutatja, hogy a röpködő egyedek számbeli maximuma július s augusztus hónapra esik, továbbá, hogy a szegedkörnyéki adatok teljesen megfelelnek az egész ország területén megfigyelt összesített adatokkal.

Az egyes részadatokat e helyen nem közlöm.

Csongor Győző

IRODALOM:

- Czögler K.: Adatok a Szeged vidéki vizek puhatestű-faunájához. Állami Baross Gábor reáliskola-reálgimnázium LXXXIV. tanévi értesítője, Szeged (1935).
- Czögler K.: Aphelocheirus aestivalis (Fabr.) a szegedi és hódmezővásárhelyi Tiszában. Acta biologica, tom. IV., fasc. 2., Szeged (1937).
- Czögler K.: A Palicsi tó Hemiptera-faunája. Állami Baross Gábor gyakorlógimnázium XCI. tanévi évkönyve, Szeged (1942).
- Hedicke H.: Hemiptera (Die Tierwelt Mitteleuropas, IV. 3). Berlin (1936).
- Horváth G.: A Balaton vizében és víztükrén élő Hemipterák. Magyar Biol. Kut. Int. Munkáiból, IV. köt., Tihany (1931).
- Jordan K. H. C.: Aquatile Rhynchoten (Die Wanzen Mitteleuropas, XII. Teil), Frankfurt a. M. (1935).
- Karny H. H.: Biologie der Wasserinsekten, Wien (1934).
- Kiricsenko A. N.: Nasztojacsie polucesztkokrülüe europeszkoj csaszti Sz. Sz. Sz. R. (Hemiptera), Moszkva—Leningrad (1951).
- Soós Á.: Szipókás rovarok — Rhynchota. Állathatározó I. köt., Bpest (1950).
- Stichel W.: Illustrierte Bestimmungstabellen der deutschen Wanzen, Berlin (1925—1938).
- Vellay I.: Adatok Szeged faunájához. IV. Hemiptera. Rovartani Lapok, VI. köt., Bpest (1899).
- Weber H.: Biologie der Hemipteren, Berlin (1930).

ÖKOLOGIE UND VERBREITUNG DER WASSERHEMIPTEREN DER UMGEBUNG VON SZEGED

Der Verfasser stellte seine faunenbiologische Studie auf Grund der sogenannten Czögler'schen (Móra Ferenc Museum, Szeged) und anderer Sammlungen zusammen, wozu noch eigene Beobachtungen und eigene Sammeltätigkeit hinzukommen. In seiner Arbeit sucht er im Bereiche des Grundfaunas Klarheit zu schaffen. Verfasser stellt fest, dass 60 Prozent des Gesamtfauas unserer Heimat in der Umgebung von Szeged, 32 Arten vorkommen. Hinzukommen auch einige selten vorkommende Glieder, wie *Hydrometra stagnorum*, *gracilentia*, *Gerris gibbifer*, *odontogaster*, *Sigara distincta* und die in unserer Gegend bisher nur im Palics-Teich (Yugoslawien) aufgefundenene *Sigara nigrolineata*. Von letzteren wurden innerhalb 30 Jahren Sammeln nur einige Exemplare aufgefunden. Beachtenswert ist z. B., dass von den *Hebrus pusillus* nur die makroptera-Form auf dem Sammelgebiet heimisch ist. Es gelang auch dem Verfasser die charakteristische Wasserwanzen-Arten einiger Biotopen aufzufinden, z. B. die *Gerris paludum*-Art in den Überschwemmungs-Gewässern der Theiss und das massenhafte Vorkommen von Wasserläufern (*Microvelia*, *Hebrus*) auf sandigen Moorboden des Tanyagebiets (Tanya = Gehöft) und die *Micronecta scholtzi*-Art, welche für die sodahaltigen Gewässer besonders charakteristisch ist. Auffallend ist die vollkommene Abwesenheit von einigen sonst allgemein vorkommenden

Arten, wie der *Velia currens* und der *Micronecta minutissima*. Verfasser stellt, besonders innerhalb der Corixidae-Familie, die Proportionszahl beider Geschlechter in der Zeit ihres massenhaften Vorkommens und in der Flugperiode fest. Die im Wasser lebenden Rhynchoten werden entsprechend den drei Biotopen (pleuston, nekton und benthos) als einheitliche Gruppe behandelt. Die einzelnen Sammelstellen werden durch ihre Pflanzenassoziationen charakterisiert. Verfasser untersucht insgesamt 62 Sammelstellen, gibt für die Arten der Umgebung einen Bestimmungsschlüssel und stellt abschliessend das Flugszeitmaximum der Corixidae-Gruppe für das ganze Land fest. (Fig. 1—15. Orig. Zeichnungen von I. Boros.)

Gy. Csongor

A FEHÉRTÓI REZERVÁTUM BIOLÓGIAI JELENTŐSÉGE

A fiatal, de erőteljes, dús lombosítú fává fejlődött magyar madártani tudományt a háború szélvihara kegyetlenül megtépázta. Petényi és Frivaldszky által elindított tudományt Herman Ottó emelte abba a magasságba, amely a magyar ornitológiának a világ első nemzetei között biztosított helyet. Csörgéy és Schenk Jakab igazgatása alatt virágkorát élte a Herman által alapított Madártani Intézet. A Kárpát-medencében élő madárfaunát nemcsak felkutatták, de a nemzetgazdasági követelményeknek megfelelően felépítették a magyar gazdasági madártant és résztvettek a madárvonulás kérdéseinek munkájában.

A kiépített széleskörű megfigyelő hálózat nemcsak faunisztikai, nidológiai és fenológiai viszonyokról nyújtott adatokat, de ökológiai megfigyeléseikről is számot adtak. Az intézet kutatói a külső tudományos munkatársakkal az ország egész területét megfigyelésük alatt tartották. Hazánk nevezetes madárterületei: a Balaton, Kisbalaton, Velencei tó, Fertő tó, Hortobágy, Duna-Tisza közti mocsarak, Hanság, Mátra, Bükk, Alduna stb. a szakkutatók csaknem állandó megfigyelései alatt voltak. Világviszonylatban a negyediknek vezettük be a nemzetek között a madarak lábgyűrűs megjelölését. A magyar eredmények értékes adatokkal gazdagították a nemzetközi fenológiai tudományt.

A madárbiológiai kutatás nem hagyhatta figyelmen kívül a madár gazdasági szerepének tisztázását. A mező-, erdő-, hal-, és vadgazdaság megkívánta a madár hasznos vagy káros tevékenységének felderítését. A magyar madártani tudomány megalapozása után a Madártani Intézet főfeladatául tűzte ki, a madár táplálkozás vizsgálatát. A második világháború kitörése előtt sok tízezernyi köpet, széklet és gyomortartalom alapján több madárfajnak a szerepét sikerült tisztázni. A táplálkozásban fáradságos munkáját a háború tűz- és vérzivatarra a szó szoros értelmében elsöpörte, semmivé tette a szorgos kutatók nagyrészét. A Madártani Intézet kincseivel porig égett. Elhamvadt gyűjteménye, könyvtára. Herman Ottó emlékszóbjája, a publikálatlan kutatási eredményekkel együtt. A kutatók táborában sem volt sokkal kisebb a veszteség. Schenk Jakab az intézet igazgatója a háborús viszontagságok áldozata lett. Munkatársát, az intézet főadjunktusát, Vasvári Miklóst fasiszták pusztították el. A külső munkatársak elvesztése is jelentős volt.

A madár- és tojásgyűjteményeknek nagy tudományos értéket képviselő egy része magánkézben volt és jórészt feldolgozásra várt. Szerencsére a Természettudományi Múzeumnak 36 ezres börgyűjteménye átvészelte a háborút* és megmaradt a Pátkay Imre gazdag gyűjteménye is. Az általam begyűjtött fehértói anyag, mely az akkori Szeged Városi Múzeumban volt letét-

* A cikk írása óta, az 1956. októberi események következtében ez is teljesen megsemmisült.

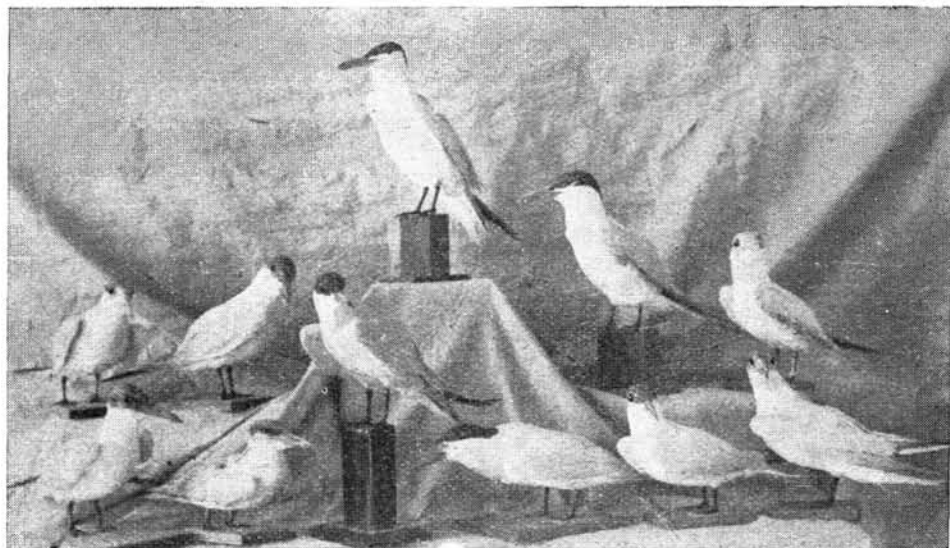

ben cca 700 madárból, ezren felüli tojásból, fészekgyűjteményből, emlősökből, hüllőkből és több ezer rovarból állott, átvészelte a háborút, mindössze a fészekgyűjtemény pusztult el, melyre a mennyezet vakolata szakadt rá.

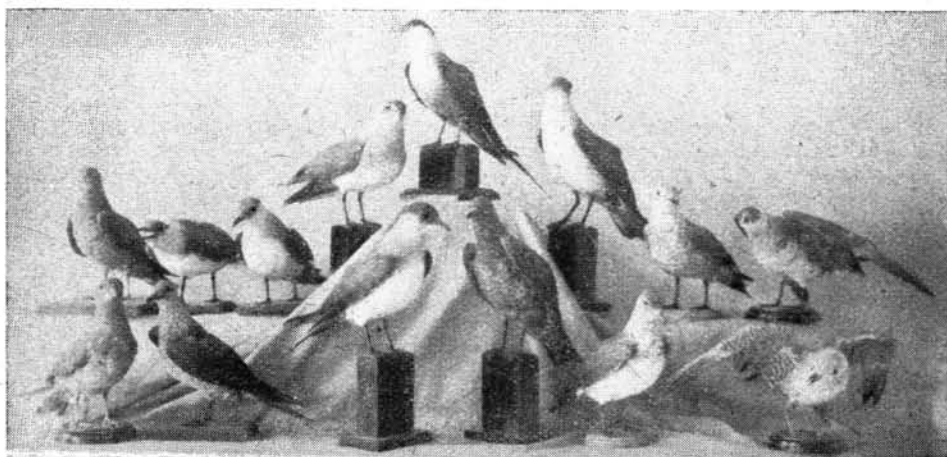
A felszabadulás után új életre kapott a madártani tudomány művelése. A pusztulás romjain elindult a munka. A megmaradt néhány idősebb kutató mellé új fiatal gárda szegődött és indult el a régi ösvények nyomain, hogy feltámasszák a világszerte elismert magyar ornitológiát és visszaszerezzék számára azt a csúcspozíciót, amit az elődök munkássága kivívott. A szocialista alkotó munka minden tudománytól — így a biológia kutatóktól is — megkívánja, hogy az elért kutatási eredmények a gyakorlati életben felhasználhatók legyenek és a nép javát szolgálják. A felszabadulás után a Madártani Intézet, mint a Növényvédelmi Kutató Intézet Madártani Osztálya kezdte meg működését. Az új elnevezés is feltűnteti azt a szoros és elválaszthatatlan kapcsolatot, amely a madártani kutatás és a növényvédelem között fennáll; szoros kapcsolatot tart fenn az Országos Természetvédelmi Tanáccsal, mely a magyar föld kincseit védi és gondozza.

A madárbiológiai kutatás mai iránya a szisztematikai, faunisztikai, morfológiai és fenológiai kutatások mellett az ökológiai vizsgálatokra helyezi a fősúlyt. Hazánkat, mint mezőgazdasági és gyümölcsstermelő országot, elsősorban a madarak haszna vagy kára érdekli. A biológiai egyensúly törvényének szigorú szemeltartásával javasolja egyes fajok ritkítását, illetve egyes fajok fokozott védelmét. Az ember ezen munkájának irányát a természetvédelem szempontjai szabják meg. A magyar madárbiológiai kutatás vizsgálódásai a magyar földnek minden fontosabb madárlakta területére kiterjednek. A magyar föld arculata századunk folyamán fokozottabb mértékben, napjainkban, egyre mélyrehatóbb változásoknak lett kitéve. Erdőirtás, víztelenítés, mezőgazdasági kultúrák terjedése átformálták az élők viszonyát, kapcsolatát. Cönózisok tűntek és tűnnek el, újak foglalják el helyüket. A biocönózis átalakulása különösen szembetűnő magyar földünk szikesein. Napjainkig a mezőgazdaságilag ki nem használható szikések sajátosan szelektív élővilágot kötöttek magukhoz. A szikéseknek rizsföldekké és halgazdaságokká átalakítása felszabadulásunk óta egyre nagyobb méreteket ölt és egyre emelkedő irányt mutat. Ezen emberi beavatkozással a sziki világ egyre pusztul. Ennek az élővilágnak a megtartására létesült a fehértavi rezerváció, mely kiváltképpen alkalmas arra, hogy a magyar biológiai kutatásnak egyik fontos állomása legyen. Kissé különösnek tűnik, azonban mentegetőzés nélkül be kell vallanunk, hogy ez az egységesen összefüggő 3.000 holdnyi ősszikes egyedülálló biológiai értékeivel az utóbbi évtizedekig rejtve maradt kutatóink előtt. Kutatásaim a 30-as években indultak meg a Fehértavon és ennek nyomán figyelt fel a magyar ornitológia e terület madártani fontosságára. Az egyéni érdek világában, a kapitalista rendszerben csak nagy harcok árán és a tudomány fegyverével felvértezve sikerült a 3.000 holdas ősszikesnek 280 holdját ősi állapotában megőrizni, mint rezervátumot. A védett terület a felszabadulás után 500 holdra emelkedett.

Az eddigi kutatási eredményeknek általánosságban való ismertetésével kívánok rámutatni arra, hogy a biológusok kutatásai számára mily változatos és gazdag lehetőségek nyílnak meg a fehértavi rezervátumon. A szikes táj biológiai egységéhez szerencsésen társult a szikes medence egyharmadán 1932. évben létesített, Tiszavízzel táplált édes vizű halastó. Nem mondható azonban semmiképp sem kedvezőnek a terjeszkedésnek az a mértéke, amely a felszabadulás után

1. Fehértóról begyűjtött *Hydroprogne Tschegrava* csoport

2. Fehértavi *Stercorariusok* (*parasiticus* et *longicaudus*) csoportja

a szűkre szabott rezervátumon kívüli területet a halastó céljára teljes mértékben birtokba vette. A sós és édes vizek élővilágának egymás mellett élése bőséges vizsgálódási lehetőséget nyújt. Vizsgálhatók a táj-átalakítás okozta kölcsönhatás változások. Új táj-jelleggel bővült a szikes: a halgazdaság területén létesített fás-bokros ligettel, mely a madaraknak a Fehértavon eddig ismeretlen fajait vonzotta és kötötte magához.

»Ismerd meg hazádat« célkitűzés a kutatóktól azt kívánja, hogy elsősorban a tájban élő ember és táj egymásra gyakorolt kölcsönhatását vizsgálja. Ez a törekvés alakította ki hazánkban a táj-múzeumokat s így alakult Szegeden a Móra Ferenc Múzeumban a Fehértó élővilága kiállítás, mely negyedszázados gyűjtésem eredményeit mutatja be: közel ezres létszámban begyűjtött madarakat, emlősöket, tojásokat, rovar- és lepkegyűjteményt. Ezen anyagot díjtalanul bocsájtottam a népművelés szolgálatába. Korántsem szabad hinni, hogy a kiállítási anyag bemutatásával a Fehértó biológiai kutatása befejeződött. Eddigi szakkutatásaim eredményei hívták fel más szakmai kutatók figyelmét más irányú kutatómunka elindítására. Így alakult meg a Fehértói kutatók közössége, melynek hivatott tagjai a táj komplex felkutatását tűzték ki céljukul. Az Alföldi Tudományos Intézet égisze alatt megalakult kutató közösségben résztvettek a biológusokon kívül geográfusok, geológusok, hidrológusok, meteorológusok stb. A Fehértó-monográfia szépen induló munkája félbeszakadt, amint az Alföldi Tudományos Intézet megszűnt. A be nem fejeződött kutatások pedig várják az alkotó munkának új megindulását, annak lehetőségét.

A Fehértó biológiai fontosságát nemcsak a zoológiai, de botanikai kutatások is alátámasztják és igazolják. Nem kívánok a biológiai kutatások eredményeiről részletesen beszámolni, csak a zoológiai és botanika köréből egyes kiragadott eredményekre mutatok rá. Az összikes mocsár élővilágából többek között a madárvilág jelenti azt a speciális biológiai értéket, amely a Fehértavat az ország más hasonló jellegű területétől megkülönbözteti. Ornitológiai és botanikai szempontból a faunisztikai és florisztikai kutatást befejezettnek lehet tekinteni, azonban ez nem jelenti azt, hogy itt ezekben a tudományágakban a további biológiai vizsgálódások feleslegesek. Napjainkban is jelentkeznek újabb és újabb fajok, melyek a változó vízviszonyoknak kitett szeszélyes, kölcsönhatásaiban mozgó cönózis alakulásoknak következményei (hidrobiocönózis). Évről-évre változhatnak a fészkelési viszonyok, a vonulásokban változatos jelenségeket észlelhetünk stb.

A Fehértó növényvilágát többen kutatták (Csongor, Kárpáti, Timár stb.) A szikesek legjellemzőbb fajai a Fehértón úgyszólván kivétel nélkül díszlenek. Csongor Győző találta meg a tó vizében a hazánkban csak szórványosan előforduló, a tengerekre jellemző vízi növényt, a Najas marina-t, melyet madarak importálhattak a Fehértó vizébe. A Fehértó mikrofaunájával Gelei professzor és tanítványai (Szabados Margit, Stiller Jolán stb.) foglalkoztak. A halgazdaság létesítése után a zooplachton világát a Halbiológiai Állomás kutatói is tanulmányozták (Szabó Zoltán). A rovarvilágot magam igyekeztem begyűjteni. Rovarok, lepkék, szitakötők, darazsak nagyszámban szerepelnek a Fehértó-gyűjteményben. Megemlítem, mint érdekességet az Anax epifiger-nek 1952. évi előfordulását. Ez a Marokkóban honos szitakötőfaj úgylátszik tenyészik a Fehértavon, mert az említett év nyarán több példányt figyeltem meg belőlük. A Fehértavi előfordulás második hazai észlelés. Az Apus cancriformes egyes tavaszokon milliárdnyi mennyiségben nyüzsög a tó vizében. Hazánkban első ízben a Fehértavon

tűnt fel a fotobaktériummal fertőzött árvaszűnyog. Ezen monofág baktérium a Chyromidák egyes fajait támadja meg. Külföldi irodalomban a jelenséget egyes sós vizek jellemzőjeként emlegetik. A Fehértavon két esetben világító gilisztát találtam. Feltehető, hogy ugyanazon fotobaktérium okozza a jelenséget, mely a Chyromidákat és vízben élő lárváit is megbetegíti.

A Természettudományi Múzeum kutatói a mediterrán zónára jellemző lepkefajokra bukkantak. Nevezetes állata a Fehértónak a *Lacerta taurica* (a tó a homok és lösz érintkezési vonalában terül el). Gallé madárürüléken mutatott ki zuzmófajokat, amely az irodalomban csak néhány esetben bizonyított. E néhány eredmény megemlítésével csak arra a változatos élővilágra kívántam rámutatni, amely azt igazolja, hogy a Fehértó a biológus kutató, de más szakmai kutatók részére is széleskörű kutatási lehetőségeket nyújt.

Mint említettem, a fehértói rezervátum egyik legjellemzőbb értékét ornifaunája biztosítja. Éppen ezért a madárvilágára kívánok faunisztikai szempontból utalni. Apróbb részletekre itt sem térek ki, a mocsárvilág egységéből csak általánosságban ragadok ki fejezeteket. A fészkelőfajok mellett a vonulókból csak a legjellemzőbbeket említem, az ökológiai vonatkozásokat is csak általánosságban érintem. A Fehértói-rezervátum mocsár jellegénél fogva elsősorban a Limicola fajoknak nyújt életfenntartási lehetőséget. A jellemző fészkelők is ezen rendből kerülnek ki. 25 évi megfigyeléseim idején a fehértói tájban 245 madárfajt észleltem, amelyből a fehértói gyűjteménybe 219 fajt sikerült begyűjtenem. (Egy példányban előkerült *Terekia cinerea* a háború idején, idegen gyűjteményben pusztult el.) 62 fajnak bizonyított fészkelését mutattam ki, míg 9 fajt, mint valószínű fészkelőt tartok nyilván.

Az alábbiakban a *Fehértó fészkelőit* sorolom fel, a következő jelzésekkel: ritka fészkelő +, szórványos fészkelő ++, rendszeres fészkelő +++.

Recurvirostra avocetta +++; *Himantopus himantopus* +++; *Charadrius alexandrinus* +++; *Tringa totanus* +++; *Tringa stagnatilis* +; *Chlidonias nigra* ++; *Chlidonias leucopareia* +; *Glareola pratincta* +; *Sterna hirundo* +++; *Sterna albifrons* +++; *Vanellus vanellus* +++; *Limosa limosa* ++; *Larus ridibundus* +++; *Larus melanocephalus* +++; *Anser cinereus* ++; *Anas platyrhynchos* +++; *Anas strepera* +++; *Anas querquedula* +++; *Anas acuta* +++; *Spatula clypeata* +++; *Nyroca ferina* ++; *Nyroca nyroca* +++; *Podiceps cristata* +++; *Podiceps nigricollis* +++; *Podiceps ruficollis* +++; *Fulica atra* +++; *Gallinula chloropus* +++; *Porzana porzana* +; *Porzana parva* ++; *Ardea purpurea* +++; *Ixobrychus minutus* +++; *Botaurus stellaris* +++; *Circus aeruginosus* +++; *Tyto alba* +; *Athene noctua* ++; *Corvus corone* ++; *Pica pica* ++; *Turtur turtur* +++; *Upupa epops* +++; *Sturnus vulgaris* ++; *Oriolus oriolus* ++; *Passer domesticus* +++; *Passer montanus* +++; *Emberiza schoeniclus* +++; *Alauda arvensis* +++; *Galerida cristata* +; *Oenanthe oenanthe* ++; *Hirundo rustica* +++; *Motacilla flava* +++; *Motacilla alba* +++; *Remis pendulinus* +++; *Lanius minor* ++; *Lanius collurio* +++; *Acrocephalus arundinaceus* +++; *Acrocephalus scirpaceus* +++; *Acrocephalus schoenobenus* +++; *Sylvia communis* ++; *Sylvia nisoria* +; *Luscinola cyaneola* sv. +; *Locustella luscinoides* ++; *Cuculus canorus* +++; *Perdix perdix* ++.

Valószínű fészkelők: *Luscinola melanopogon*, *Pratincola rubetra*, *Chlidonias leucoptera*, *Podiceps griseigena*, *Anser albifrons*, *Panurus biarmicus*, *Motacilla melanocephala*, *Rallus aquaticus*, *Oxyura leucocephala*.

A csapadék vízzel táplált szikesen a fészkelések a vízellátottságtól nagymértékben függenek. Bóvízú években a mélyvízű fészkelők is megtelepednek, míg száraz nyarakon a mocsári fészkelők jutnak túlsúlyba.

Nagy biológiai jelentőséget biztosít a rezervátumnak szerencsés földrajzi elhelyezkedése. A Tisza mentén vonuló madártömegeknek rendszeres megszálló

helye. Vonulás idején, főleg őszi vonuláskor, változatos madárvilág népesíti be a rezervátumot. A rendszeres átvonulók mellett vannak szórványosan, illetve ritkábban jelentkezők. Még nyári időkben is gyakran megfordulnak az északibb és déli tájak kóborlói. Egyes teleken észak vendégei találják meg áttelelési lehetőségüket.

Vonuló fajok közül meg kell említenem azt a néhány fajt, amely részben tömegénél, részben megjelenésénél fogva hazánkban csaknem kizárólag a fehér-tói rezervátumra jellemző. A Numenius phaeopus március második felétől május elejéig sok tízezres tömegben halad keresztül. Mezőgazdasági táblákról táplálkozik, gazdasági jelentőségük felderítése a Madártani Intézet kutatóinak részvételével most folyik. Az Arquatius faj ősszel sokasodik össze. Gazdasági jelentőségük hasznosságuknál fogva figyelemre méltó. Érdeklődésre tart számot a Limicola platyrinchia. Ebből a fajból a Fertő-tavon került elő 1895-ben az első példány. 40 évvel később, 1935-ben a fehér-tói rezervátumon észleltem második megjelenését; ettől kezdve számára alkalmas víz és sárviszonyok mellett gyakorta jelentkezik. A Fehértavon kívül még Sárszentágotán észlelték. A hatalmas termetű csérfaj, a Hydroprogne tschegrava a Velencei tóró 1890. évi első előfordulása után lett ismert. Ez a madár a Fehértónak kisszámú, de rendszeres átvonulója. Gyakran nyári kóborló. A hazánkban ritkán megjelenő Stercorariusok mindhárom faja ismert a rezervátumon. A S. parasiticus többé-magával csaknem minden évben, a longicaudus 5 ízben, míg a S. pomarinus csak egyszer volt megfigyelhető. Legkorábbi stercorarius megjelenés jún. 21, legkésőbbi szept. 25.

A fehér-tói gyűjteményben több olyan faj van, mely országos viszonylatban egyedüli példány. Ilyen a Podiceps auritus, Larus hyperboreus. (Két magyar L. hyperboreus a Madártani Intézettel együtt elhamvadt.)

Az alábbiakban a rezervátum *ritkábban megjelenő madarait* sorolom fel, feltüntetve előfordulási adataikat. (A többször előfordulóknál a két szélső megjelenési időt).

Charadrius hyaticula tundrae V. 16. (Egyetlen magyar tundrae alfaj); Larus canus major XII. 6. (Egyetlen magyar hazai alfaj); Larus argetatus michahellesii (további megfigyelési adatok gyűjtés alatt); Prunella modularis IV. 14., II. 5.; Carduelis flavirostris (9 alkalommal) XII. 9.; III. 9.; Plectrophenax nivalis XI. 19.; XII. 6.; Eremophyla alpestris (egy télen) XII. 26.; III. 15.; Motacilla flava Feldegi (egy előfordulás) VI. 12.; Motacilla cinerea (4 alkalommal) IX. 17.; XI. 2.; Buteo rufinus X. 12.; Circus pygargus (2 alk.); VIII. 10.; IV. 24.; Cygnus cygnus (4 alk.); X. 23.; II. 18.; Branta ruficollis (3 alk.); XI. 8.; XII. 16.; Pelecanus onocrotalus (2 alk.); V. 5.; VIII. 20.; Podiceps auritus (2 alk.); XI. 9.; XII. 7.; Arenaria interpres (11 alk.); V. 22.; VI. 5.; VIII. 21.; X. 23.; Calidris canutus (5 alk.); IX. 4—IX. 22.; Crocethia alba (8 alk.); IX. 5.; IX. 23.; Phalaropus fulicarius (1 alk.); V. 10.; Haematopus ostralegus (3 alk.); VI. 7.; VIII. 28.; IX. 7.; Limosa lapponica (8 alk.); VII. 22.; IX. 21.; Numenius tenuirostris (9 alk.); VII. 6.; I. 18.; Larus hyperboreus (1 alk.); I. 5.; Rissa tridactyla (7 alk.); XI. 5.; XII. 7.; Terekia cinerea (1 alk.); IX. 15.

1937. óta rendszeres madárjelölést folytatunk. Több ezer gyűrűt tettünk 50 faj csüdjére. Legtömegesebben a Larus ridibundust és a Sterna hirundot jelöltük. 9 fajról kaptunk visszajelentést, Larus ridibundusról 44-et. Szovjet, svéd, német és cseh gyűrűvel és más hazai tájon végzett jelöléssel 12 faj került elő a rezervátumon.

A kert, erdő és mező madaraihoz hasonlóan megindult a kutatás a mocsári madarak gazdasági, elsősorban mező- és halgazdasági szerepére vonatkozólag. A nagyobb mennyiségben és jelentős tömegben fészkelő és hozzánk érkező fa-

jok gazdasági szerepének tisztázása van előtérben (ludak, récék, gojzerek, cankók stb.). Numeniusok (gojzerek) ily irányú vizsgálata, mint akadémiai téma, feldolgozás alatt van.

Az elmondottakat összegezve a Fehértói-rezervátum biológiai jelentőségét az alábbiakban jelölhetjük meg:

1. Hazánkban a Fertő tó után legnagyobb összefüggő szikes tava.
2. A Tisza mentén a madarak vonulási útjába esik.
3. Gazdag és csak erre a területre jellegzetes állat- és növényvilágot köt magához.
4. Más kultúrtájakkal kapcsolódva (halgazdaság, ligetek, bokrosok) a fajgazdaság jelentősen emelkedett.
5. A biológiai szakkutatás minden ágában igen kedvező lehetőségeket nyújt.

Beretzk Péter

DIE BEDEUTUNG DES FEHÉRTÓER NATURSCHUTZGEBIETES FÜR DIE BIOLOGISCHE FORSCHUNG

Unter den praktischen Wissenschaften hat die ungarische Ornithologie von den Verheerungen des Weltkrieges wohl am meisten gelitten. Ihre Hochburg, das von Ottó Herman gegründete Ornithologische Institut (*Madártani Intézet*) wurde mit seiner Sammlung, seiner Bibliothek und mit dem grössten Teil seines Forschungsmaterials durch eine Feuersbrunst vernichtet. Viele von seinen inneren und äusseren Mitarbeitern, vor allem der Direktor des Instituts, Jakob Schenk sind dem Kriege zum Opfer gefallen. Das Beobachtungsnetz hat sich aufgelöst. Das wissenschaftliche Material in den privaten und den öffentlichen Sammlungen ist zum grossen Teil zugrunde gegangen, einige bedeutendere Sammlungen haben sich doch erhalten, so unter anderem auch die in wissenschaftlicher Hinsicht sehr wertvolle, Beretzksche Fehértóer Vogelsammlung.

Auf den alten Grundlagen hat sich eine neue Forschergarde an die Arbeit gemacht. Das Ornithologische Institut, das sich vor allem die Lösung von praktischen Aufgaben zum Ziele steckte, nahm als eine besondere Klasse des Forschungsinstitutes für Pflanzenschutz (*Növényvédelmi Kutató Intézet*) von neuem seine Wirksamkeit auf. Dann hat sich eine innige Verbindung auch mit dem Landesrat für Naturschutz (*Országos Természetvédelmi Tanács*) herausgebildet, wodurch die Möglichkeit der biologischen Forschungen in den Schutzgebieten gesichert wurde.

Das Fehértóer Schutzgebiet soll die ursprüngliche Lebewelt der ungarländischen Sodaböden erhalten. Am merkwürdigsten ist wohl seine Vogelwelt, aber eigentümliche und schon jetzt als bedeutungsvoll geltende Ergebnisse brachte uns auch seine noch nicht vollständig erforschte Mikrofauna und seine Flora, desgleichen seine Schmetterlings- und Insektenwelt.

Verfasser hat von den beobachteten 245 Vogelarten in ungefähr 1000 Exemplaren 219 Arten eingesammelt und von 62 Arten auch die Eier, dann auch die hier vorkommenden Säugetiere und Reptilien aufgespürt. Eine Insekten- und Schmetterlingsammlung ergänzt noch die Ergebnisse der Erforschung dieses Naturschutzgebietes. Diese Sammlung, die von dem Verfasser dem Szegeder Móra Ferenc Museum geschenkt wurde, bildet die Grundlage der Diorama-Ausstellung: »Lebewelt des Fehértó«.

Verfasser fasst die Bedeutung des Fehértó (d. h. »Weissensee«) für biologische Forschungen in folgenden Punkten zusammen:

1. Fehértó ist nach dem Neusiedlersee der grösste See auf den Sodaböden unseres Vaterlandes.

2. Er fällt entlang der Theiss in den Strich der Zugvögel.
3. Er bindet eine reiche, nur für dieses Gebiet charakteristische Tier- und Pflanzenwelt an sich.
4. Da in dem Fehértó inzwischen eine Fischwirtschaft eingerichtet wurde und zu dem eigentliche Seegebiet noch Auen und Buschland als Schutzgebiet hinzugefügt werden, hat sich der Artenreichtum dieses Gebietes wesentlich erhöht.
5. Er bietet alle Zweige der biologischen Fach-Forschung günstige Möglichkeiten.

P. Beretzka

CZÓGLER KÁLMÁN

(1884—1952)

Négy esztendeje, 1952. december 26-án húnyt el hosszas szenvedés után Czögler Kálmán ny. főreáliskolai tanár, c. igazgató, 19 éven át (1917—1936) a szegedi Városi Múzeum természetrajzi osztályának öre, korszerű gyűjteményének megalapozója.

Neve fogalom volt pedagógus-biológus, általában a természetjáró emberek körében. Mintha most is közöttünk mozogna fürge járásával, folytonégő szivarjával s mindig derűt sugárzó komolyságával. Munkásságát, érdemeit hűséggel nehéz sorokon kiértékelni. A tanítványoknak nagy számát nevelte, átadta nekik gazdag tárgyismeretét, természetszeretetét s nem utolsó sorban tanítási módszerét is. A szertár volt mindene. Gyűjteményét abban az időben fejlesztette, amikor a kormányzat ellene volt minden természettudományi nevelésnek. Múzeumi tiszteletdíja szivarköltségre sem volt elegendő, a hivatalos körök nem értékelték többre munkáját. De ezzel nem törődött. Móra Ferenc hűséges munkatársaként járt ásatásokra, gyűjtött, a múzeumban rendezett, cédulázott, restaurált, rajzolt. Általában alig volt a múzeumnak olyan gyűjteményanyaga, ahol nem látszana keze nyoma.

Faunabiológiai tanulmányai mintaszerűek. Hangyaszorgalommal gyűjtötte városunk környékének Mollusca-it, izeltlábú tagjait, különös tekintettel a Hemiptera fajokra. Az Alföld tudományos kutatása számára fontos megfigyeléseket s adatokat szolgáltatott. Felhívta a figyelmet eddig mostohán kezelt állatcsoportokra, rögzítette az egyes alföldi faunatagok egykori szereplését, hozzájárult az általános faunakép kialakulásához s a tiszatjai biotópok ismerete bővüléséhez.

Bőkezűen szórta szellemi kincsét a tudomány fáklyáját továbbvivő tanítványainak.

Őrizzük szívünkben kegyelettel emlékét!

